Jaarboek Oud-Utrecht 1980

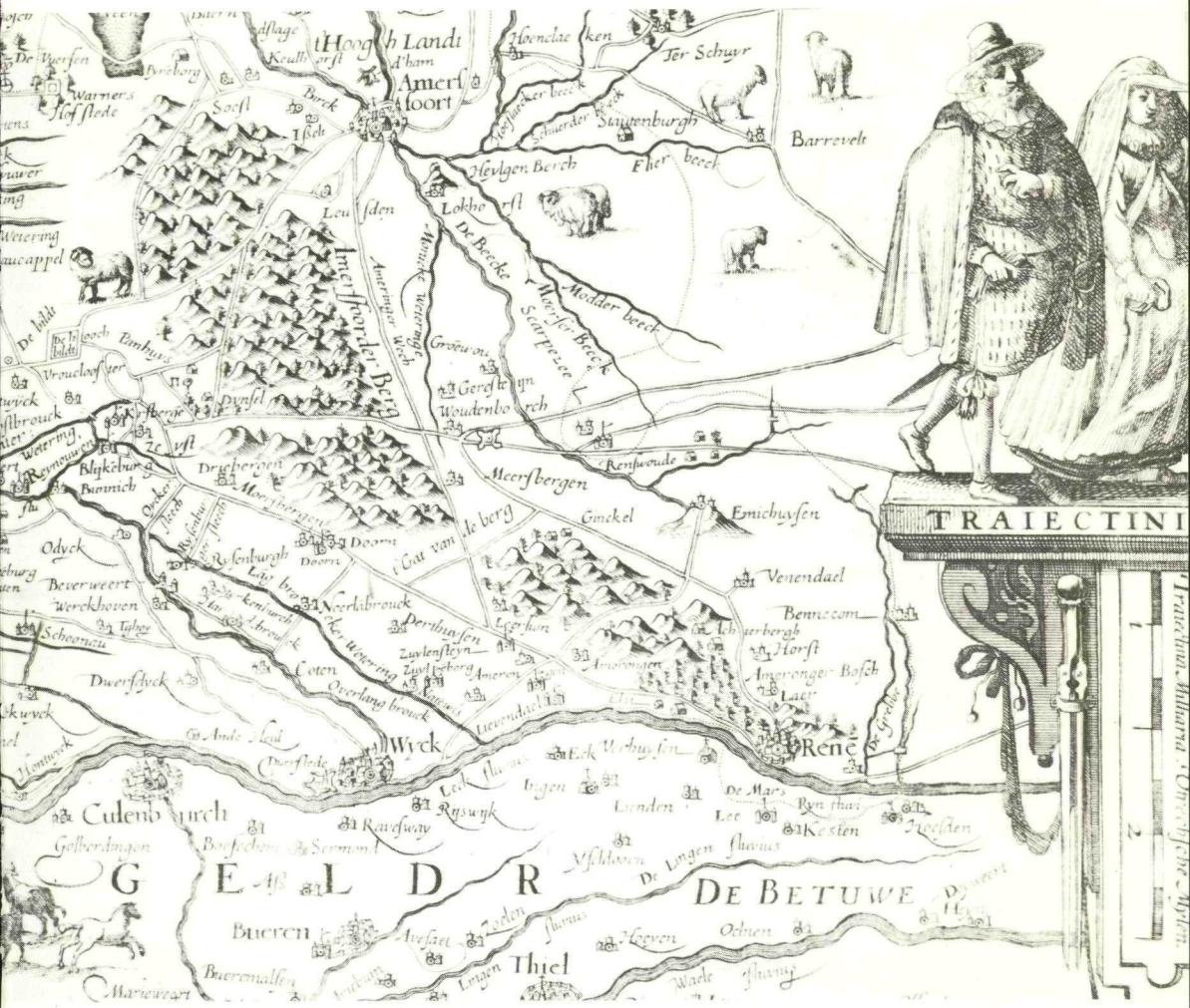

Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboek Oud-Utrecht 1980

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redactie:
mw C. J. van Ronnen, A. D. A. Monna, A. R. M. Smit, D. P. Snoep, W. Uittenbogaard.

Inhoud

	De auteurs	4
dr C. A. Kalee en prof dr C. Isings	Beknopt verslag van een opgraving in De Meern	5
drs. H. van Gelderen	„Gi sult uuter stat trecken . . .", godsdienstige gevolgen van het Utrechtse schisma (1423-1449) en de houding van de bevolking	26
Jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel	Adriaen Ploos van Amstel (1585-1639)	43
J. F. den Tonkelaar	Het middenschip van de Dom vernietigd door een tornado? De stormramp van 1 augustus 1674 metereologisch verklaard	95
J. V. M. Out	De Ambachtsheerlijkheden van de beide Eemnessen (1714-1922)	110
prof dr H. A. M. Snelders	De Utrechtse chemicus Petrus Nahuys (1737-1794)	128
R. Tieskens	Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (1839-1846	149
L. C. J. M. Rouppe van der Voort	Enkele aantekeningen over de geschiedenis van het Kantonnaal en Stedelijk Museum van Wijk bij Duurstede	165
	Kroniek over het jaar 1979	176
	Verslag van de secretaris over 1979	188
	Vereniging Oud-Utrecht	190
	Leden	191

De auteurs.

drs H. van Gelderen, ambtenaar buitenlandse dienst bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken; *prof dr. C. Isings,* hoogleraar archeologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; *dr C. Kalee,* medewerker van het Archeologisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht; *J. V. M. Out,* hoofd ener school te Eemnes; *Jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel,* hoofd concernbureau milieu en energie van N.V. Philips' Gloeilampen te Eindhoven; *J. C. J. M. Rouppe van der Voort,* gemeentearchivaris te Gemert (voorheen Wijk bij Duurstede); *prof dr H. A. M. Snelders,* hoogleraar geschiedenis van de natuurwetenschappen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en bijzonder hoogleraar in hetzelfde vak aan de Landbouwhogeschool te Wageningen; *R. Tieskens,* student kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; *J. F. den Tonkelaar,* hoofdmetereoloog bij het Koninklijk Nederlands Metereologisch Instituut te De Bilt.

Beknopt verslag van een opgraving in De Meern

C. A. Kalee en C. Isings

Inleiding

De Hoge Woerd in De Meern (Gem. Vleuten-De Meern), ten westen van Utrecht (afb. 1), staat reeds vanaf de 16de eeuw bekend als vindplaats van Romeinse oudheden 1). In 1830, 1940, 1957 en 1960 2) vonden opgravingen plaats, waarbij resten van een houten en stenen gebouw uit de Romeinse keizertijd 3) en een aantal opeenvolgende oevers van een verdwenen rivier 4) ontdekt werden. De gebouwen hebben waarschijnlijk behoord tot, of in de nabijheid gelegen van, een militaire nederzetting. Over de aard en omvang hiervan is niet veel bekend. Sporen van grachten en resten van een hout/aarde respectievelijk stenen omwalling van een legerplaats zijn tot nu toe niet gevonden.
De vondsten uit de Romeinse keizertijd omvatten o.a. duizenden aardewerkfragmenten, ongeveer 80 militaire dakpanstempels, drie ijzeren speerpunten en een benen beslagstuk van een dolk-of zwaardschede 5).
De oudste terra sigillata-fragmenten dateren uit de tijd van keizer Claudius (41-54 na Chr.), tot de jongste vondsten behoren scherven van terra sigillatakommen, die in de 2de eeuw en in de eerste helft van de 3de eeuw in Trier en Rheinzabern (Duitsland) vervaardigd werden.

Een verbreding van de Castellumlaan en 't Zand, in oktober 1973, werd aangegrepen om het onderzoek op de Hoge Woerd voort te zetten. Wij hoopten dat dit onderzoek ons meer zou leren over de stratigrafie van de lagen uit de Romeinse tijd, op het hoogste punt van de Woerd. Dat wij hierin niet teleurgesteld werden zal in de loop van dit verslag blijken.

★ Tekeningen en foto's van de eerste auteur
1) C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, Verslag van eene proefgraving op de Hooge Woerd bij De Meern. *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen,* afd. letterkunde, N.R. deel 4, no. 6, 1941, 3.
2) 1940: Vollgraff en Van Hoorn; 1957 en 1960: J. H. Jongkees en C. Isings, Opgravingen op de Hoge Woerd bij De Meern (1957, 1960), *Archaeologica Traiectina* V, 1963. Zie voor het onderzoek van 1830 o.a. Vollgraff en Van Hoorn, 4-5.
3) Jongkees en Isings, 13-14; Vollgraff en Van Hoorn, 8, 13-16.
4) Jongkees en Isings 41-51, Pl. III.
5) Zie onder meer Vollgraff en Van Hoorn; Jongkees en Isings; C. A. Kalee, De Meern (Gemeente Vleuten, Utrecht), *Westerheem* XII, 1963, 78, 154; C. A. Kalee, Romeinse vondsten te De Meern, *Maandblad van Oud-Utrecht* 38, 1965, 69-70.

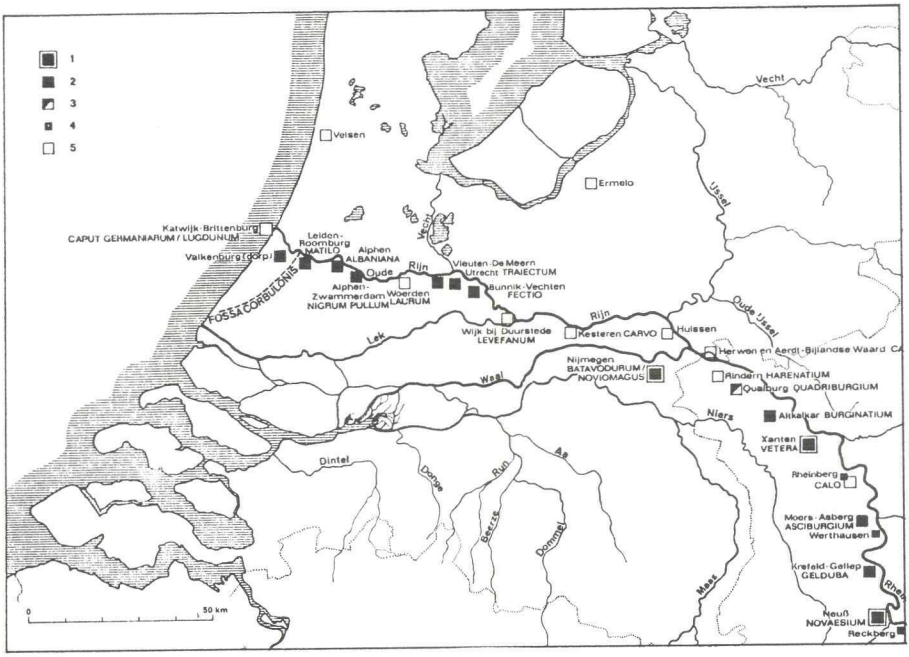

Afb. 1. Militaire nederzettingen langs de Rijn in Nederland en het aangrenzende Duitse gebied, 1. Legerplaatsen voor circa 5.000 man, 2. legerplaatsen voor eenheden van circa 500 man, 3. laat-Romeinse legerplaatsen, 4. legerplaatsen van kleine omvang, 5. vermoedelijke legerplaatsen. Naar J. E. Bogaers, Castra Herculis. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek *18, 1968, 153.*

De opgraving, die van 23 oktober tot en met 6 december 1973 plaats vond, werd op verzoek van de provinciaal-archeoloog drs. W. J. van Tent uitgevoerd door het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht en stond onder leiding van beide schrijvers. Enkele studenten en amateurarcheologen 6) verleenden hun onmisbare medewerking.

Het onderzoek

(De nummers achter de vondsten verwijzen naar de beschrijving in de hierna volgende paragraaf *de vondsten.*)

In twee NNO-ZZW georiënteerde werkputten (afb. 2, 1 en 2) werd het vlak van het uitgegraven wegcunet (vlak 1) onderzocht. Tevens kon in werkput 1 een deel van de berm, tussen het aan te leggen rijwielpad en de Castellumlaan, bij het onderzoek betrokken worden. Juist onder deze berm en in het aansluitende oostelijke deel van de werkput troffen wij enkele interessante resten uit de Romeinse keizertijd aan, zodat besloten werd hier ook de diepere niveaus te onderzoeken (vlakken 2 tot en met 5). Graag hadden wij een groter oppervlak willen blootleggen, maar de werkzaamheden voor de aanleg

6) Veel hulp werd ondervonden van de studenten Els Clowting, Barbara Heldring, Henny Groenendijk, Bert Oudekotte, Geurt Rombach en Douwe Yntema en van de amateurarcheologen R. Bok, D. Dijs en H. W. Scherpenhuyzen.

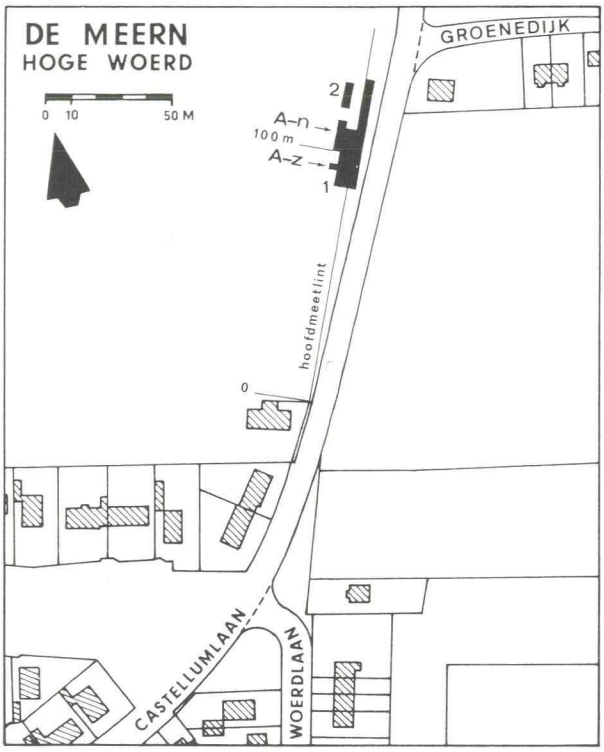

Afb. 2. Opgravingsputten 1 en 2. A-n = werkput 1A-noord, A-z = werkput 1A-zuid.

OPGRAVINGSPUTTEN
OKT._DEC.1973

van het rijwielpad en de verbreding van de Castellumlaan lieten dit helaas niet toe 7).

In vlak 1 (gemiddeld op 2,35 m + NAP) werden vele afvalplekken aangetroffen (zie afb. 3, afvalplekken 66, 104, 105, 109 en 132) 8) met scherven van Romeins aardewerk (o.a.terra sigillata vervaardigd in Frankrijk en Duitsland), baksteenfragmenten, stukjes muurbepleistering met witte deklaag, dierenbeenderen en mosselschelpen. Van deze afvalplekken waren alleen de diepere delen bewaard gebleven. In werkput 1A-zuid (afb. 2, A-z. werd op een diepte van ongeveer 2,00-2,25 m+ NAP een concentratie van Romeins aardewerk en wat baksteenmateriaal aangetroffen. Deze collectie 9) is bewerkt door de heer H. Groenendijk. Het aardewerk is in het tweede kwart van de 2de eeuw in de grond geraakt (zie voor enkele archeologica uit deze collectie de vondsten nrs. 5, 21 en 28).
Belangrijk was de ontdekking van vijf bakstenen haardplaatsen (A, B, D-F, zie afb. 3-5). Vier van deze haardplaatsen waren paarsgewijs met de boog van de stookplaats naar elkaar toe aangelegd. De grondplaat bestond uit één gro-

7) De vele regenbuien in november en de vorst en sneeuw in de tweede helft van novemberbegin december hebben het onderzoek zeer bemoeilijkt en vertraagd. Vlakken 4 en 5 en het oostprofiel werden door de vorst gedeeltelijk vernield.
8) Verkorte vondstnummers DM. 1973-66, DM. 1973-104 enz. (DM. = De Meern).
9) Vondstnummer DM. 1973-154.

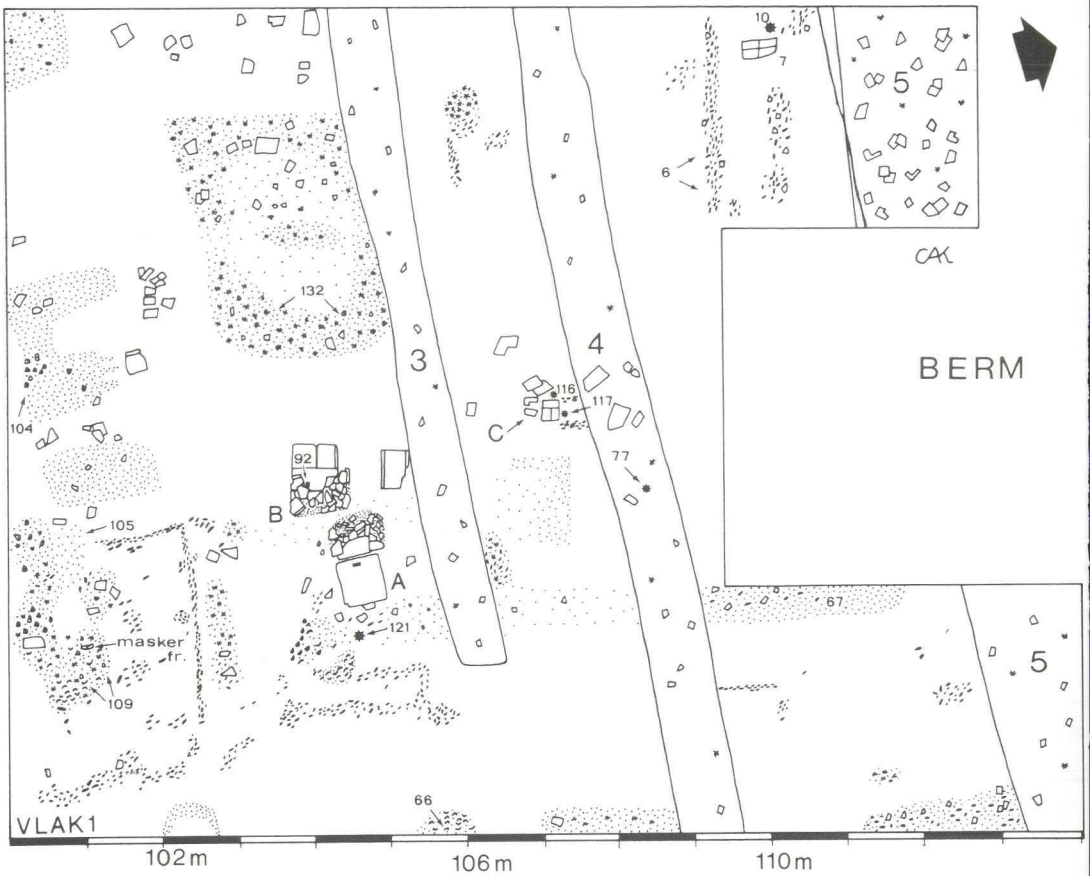

Afb. 3. Vlak 1 (gemiddeld op 2,35 m + NAP) tussen 100 en 114 m. Aangegeven zijn o.a. haardplaatsen A en B en afvalplekken 66, 104, 105, 109 en 132. De vondsten die niet in afvalplekken werden gedaan zijn aangegeven met een sterretje en een verkort vondstnummer. Zie voor 10, 92 (in haardplaats B), 116, 117 en 121 de vondsten nrs. 30, 33, 24, 42 en 26.

te tegel en één kleinere tegel (haardplaats A) of uit meerdere kleinere tegels (haardplaatsen B, D en F) 10). De boog van de stookplaats was opgebouwd uit gedeeltelijk aaneenpassende fragmenten van ter plaatse stukgeslagen dakpannen en vloertegels 11).

Haardplaats E had een vrij smalle langgerekte vorm; de boog van de stookplaats was voornamelijk uit klei samengesteld. Deze kleiboog was door het vuur in de haardplaats oranje gebakken. In de kleiboog waren slechts enkele baksteenfragmenten verwerkt. In de haardplaats werd geen grondtegel aan-

10) Van haardplaats A is elk baksteenfragment genummerd en meegenomen, in de hoop dat deze haardplaats ter zijner tijd nog eens opnieuw opgebouwd zal kunnen worden. Van elk stadium van de afbraak zijn foto's genomen.

11) Soortgelijke haardplaatsen zijn o.a. bekend uit Augst (Zwitserland). Zie: R. Laur-Belart, *Die römische und frühmittelalterliche Forschung in der Schweiz im Jahre 1948* Frauenfeld, 1949, pl. V, afb. 1 rechts en afb. 2.

getroffen. Tegen de oostzijde van de boog van de stookplaats lagen talrijke fragmenten van Romeinse dakpannen. Tussen deze dakpanfragmenten werden vele aaneenpassende scherven van een terra sigillata-beker Dragendorff 33 met stempel MEÐÐIC FẸ (nr. 22, afb. 8) gevonden.
De grote grondtegel van haardplaats A (afb. 3) is gestempeld VEX·EX·Ḟ, in rechthoekig kader (nr. 44, afb. 17). De grondtegels van de overige haardplaatsen waren niet gestempeld.
Van de vertrekken, waarin men deze haardplaatsen had aangelegd, was op dit niveau vrijwel niets bewaard gebleven. De op diepere niveaus (vlakken 4 en 5) aangetroffen paalsporen van houten gebouwen kunnen niet met de haardplaatsen in verband gebracht worden, aangezien deze palen, wanneer men ze verticaal tot boven vlak 1 zou doortrekken, de haardplaatsen zouden doorboren!
Op de grondtegels en tussen baksteenfragmenten van haardplaats B (afb. 3 en 4) vonden wij vele scherven van een vrijwel complete ruwwandige Romeinse kan (nr. 33, afb. 12 en 13). Ten zuiden van haardplaats D werd een fragment van een benen voorwerp aangetroffen (nr. 34, afb. 14). Vergelijkbare voorwerpen zijn onder meer in het castellum van Valkenburg (Z.H.)-dorp en in de legioensvesting Vindonissa-Windisch (Zwitserland) gevonden 12). Tot de vondsten, die op dit niveau geborgen werden, behoren verder fragmenten van terra sigillata-schotels met stempels LENTVLI (afb. 8) en ṚẸGINVṢ:F (nrs. 20 en 23), scherven van een terra sigillata-kommetje met stempel SA·CER·FE (nr. 24, afb. 8), een klein deel van een toneelmasker (nr. 35, afb. 15), een fragment van een platte Romeinse dakpan (tegula) met afdruk van een bespijkerde sandaal (nr. 43, afb. 18) en een tegulafragment met stempel VEX EX·GF (nr. 42).
Vermeldenswaard zijn verder vier min of meer rond bekapte tufstenen kogels met een gewicht van 280, 540, 610 en 760 gram 13), een beschadigde hardstenen kogel van 380 gram 14) en een stukje groen vensterglas 15).
Verspreid over het gehele vlak werden veel stukjes muurbepleistering met witte deklaag, kalkgruis (soms in O-W en N-Z georiënteerde banen) en baksteenmateriaal gevonden. Onder dit baksteenmateriaal bevinden zich enkele complete platte dakpannen (tegulae) en een halfronde dakpan (imbrex) zonder stempels.
Alle Romeinse sporen in vlak 1 werden doorsneden door tien O-W georiënteerde greppels (afb. 3, greppels 3-5), in breedte variërend van 0,60 tot 1,50 m 16). De vulling bestond uit bruine klei, vermengd met Romeinse scherven en stukjes baksteen, en enkele 17de-19de eeuwse geglazuurde bruine aardewerkfragmenten. Mogelijk zijn deze greppels zoeksleuven van de Oudheidkundige Commissie, die in 1830 op de Hoge Woerd naar Romeinse resten heeft laten zoeken; het kunnen echter ook draineringssleuven zijn ge-

12) Deze benen voorwerpen konden op 6 september 1975 door de eerste auteur in het Vindonissa-Museum in Brugg bestudeerd worden.
13) Vondstnummers DM. 1973-145, 70, 76 en 196.
14) Vondstnummer DM. 1973-163c.
15) Vondstnummer DM. 1973-163d.
16) Greppel 5 is plaatselijk wat breder.

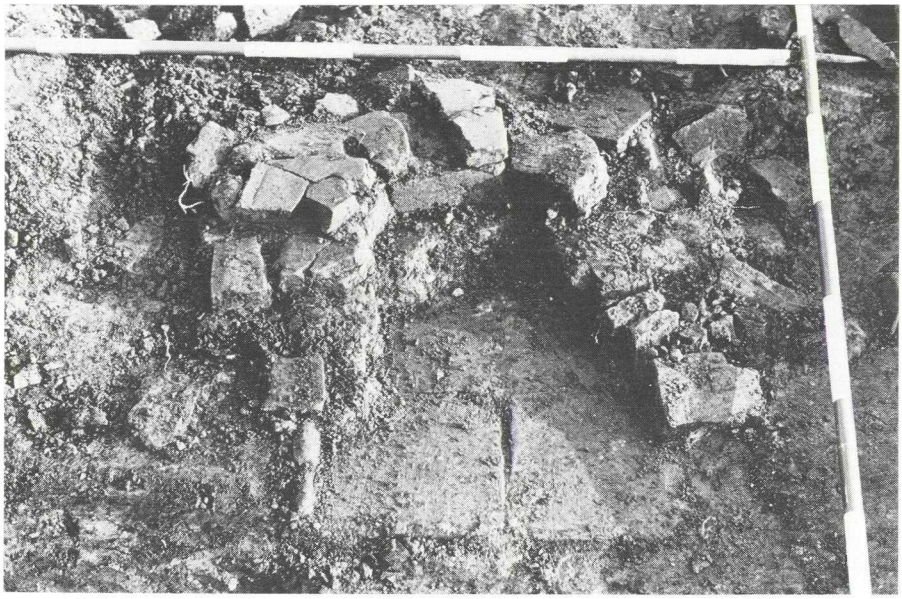

Afb. 4. Haardplaats B van west naar oost.

weest 17). Tijdens het onderzoek viel het ons op, dat de greppels parallel liepen aan de bomenrijen van de boomgaard aan de westkant van de werkput. Dit wijst er ons inziens ook op, dat de sleuven van vrij recente datum moeten zijn.

In vlakken 2 tot en met 5 werden standgreppels en tussenwandgreppels 18) aangetroffen van delen van houten gebouwen uit de Romeinse keizertijd.

In vlak 2 (gemiddeld op 1,80 m+ NAP) tekenden zich flauw twee N-Z gerichte standgreppels en een O-W tussenwandgreppel af. Van een kleine bakstenen haardplaats (G) was een roodoranje verbrande afdruk bewaard gebleven (op 1,80 m+ NAP). Twee kuilen, ingegraven vanaf een hoger niveau, waren gevuld met grijze klei, stukken natuursteen, fragmenten van Romeinse dakpannen en een stuk tufsteen. In één kuil werd een fragment van een Romeinse kruikhals gevonden (nr. 27).
De in vlak 2 waargenomen standgreppels en tussenwandgreppel waren in vlak 3 (1,60 m+ NAP) veel duidelijker bewaard gebleven. Een derde N-Z greppel werd nu ook zichtbaar. In dit vlak werden delen van drie haardplaatsen (H, K en L) 19) aangetroffen. Van haardplaats H was slechts een verbrande afdruk bewaard gebleven (op 1,60 m+ NAP). De haardplaats zelf heeft dus iets hoger

17) Twee van dergelijke greppels werden in 1957 eveneens als zoeksleuven van de opgraving van 1830 verklaard (Jongkees en Isings 7, in sleuf B; 17, in sleuf G).
18) Sleuven waarin men de staande palen van een houten gebouw plaatste.
19) Om vergissingen te voorkomen zijn de letters I en J niet gebruikt.

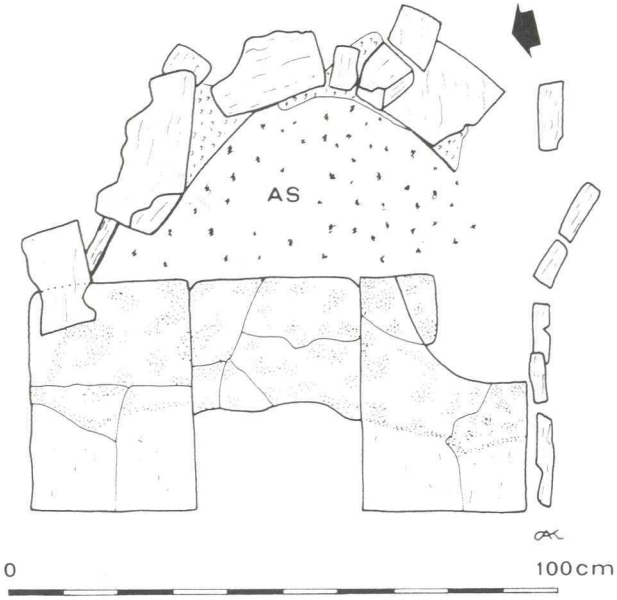

Afb. 5. Haardplaats F. De pijl geeft het noorden aan.

gelegen. De boog van de vuurhaard was naar het westen gericht. Van haardplaats L was alleen een halfronde ring van verbrande klei in het vlak bewaard. Haardplaats K was rond en opgebouwd uit stukken natuursteen, grote brokken verbrande klei met duidelijke afdrukken van takken („huttenleem") 20) en een deel van een maalsteen. De haardplaatsen waren aangelegd in een egalisatielaag en iets boven een brandlaag. Deze brandlaag, die ook in het oostprofiel (afb. 7, laag m) werd aangetroffen, liep in een groot deel van werkput 1B/C onder vlak 3 door.

Tot de vondsten, die in vlak 3 werden aangetroffen behoren vier aaneenpas-

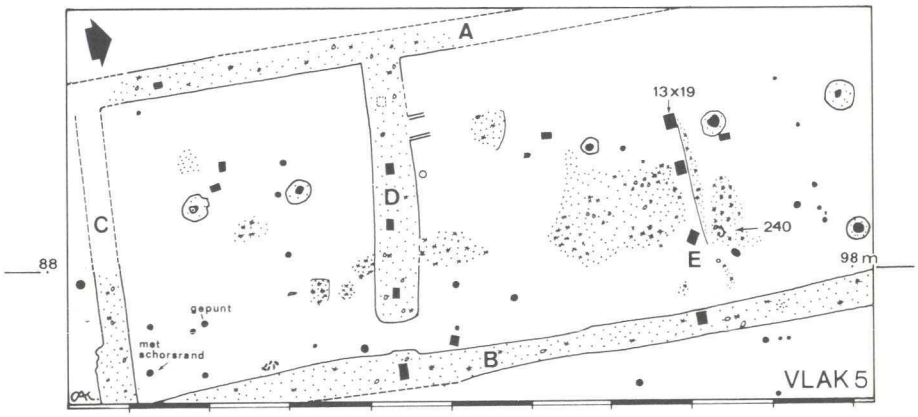

Afb. 6. Vlak 5 (gemiddeld op 1,35 m + NAP). De pijl geeft het noorden aan.

20) Deze stukken verbrande klei zijn afkomstig van de wanden van een gebouw. Deze wanden bestonden uit zware staande palen met daartussen dunnere palen en takken. De openingen tussen de takken werden dichtgesmeerd met klei/leem. Wanneer het gebouw in vlammen opging werden delen van de met klei dichtgesmeerde wand door de hitte van het vuur gebakken.

sende fragmenten van een terra sigillata-bord Dragendorff 18 met deel van een pottenbakkersstempel (OF GERM, nr. 17, afb. 8, datering: 65-75). Bij elkaar gevonden werden o.a. een lipfragment van een gladwandige kruik Stuart 112, vele aaneenpassende fragmenten van zes ruwwandige kookpotten Stuart 201A en een fragment van een pot Stuart 213A 21). Bij haardplaats K werden enkele fragmenten van een inheemse pot aangetroffen 22).

Onder bijzonder slechte weersomstandigheden werden vervolgens vlakken 4 en 5 onderzocht. Omdat het rijwielpad over de westkant van de werkput aangelegd moest worden, diende dit deel van de werkput (= vlak 4) eerst onderzocht te worden. In het vlak (gemiddeld op 1,45 m+ NAP) tekenden zich scherp twee N-Z standgreppels en een O.W tussenwandgreppel af. In de vrijwel schone geelgrijze kleivulling waren rechthoekige paalsporen bewaard gebleven (afmetingen o.a. 10 x 7,5 en 16 x 10 cm). Deze reikten tot 1,20-1,25 m+ NAP.
Het oostelijke deel van het vlak was helaas grotendeels door vorst en sneeuw vernield, zodat dit vlak op iets dieper niveau (= vlak 5, gemiddeld op 1,35 m+ NAP, zie afb. 6) getekend moest worden.
Aangetroffen werden twee N-Z standgreppels (afb. 6, A en B) en twee O-W tussenwandgreppels (afb. 6, C en D). De kleivulling van deze greppels was vermengd met houtskoolresten en brokjes verbrande klei. Deze verontreinigde vulling wijst er op, dat men de greppels door een brandlaag heeft gegraven. Deze brandlaag was bewaard gebleven in het hierna te bespreken oostprofiel (afb. 7, laag m). Tot het gebouw waarvan greppels A tot en met D deel hebben uitgemaakt, behoorde ook de met houtskoolresten en stukjes verbrande klei verontreinigde greppel p in het oostprofiel.
In de greppels A tot en met D bevonden zich rechthoekige paalsporen (afmetingen o.a. 10 x 7, 13 x 9 en 19 x 10 cm). Deze paalsporen waren moeilijk in de met brandresten vermengde vulling te onderscheiden. De greppels vormden een vertrekje van ongeveer 3,20 x 3,60 m.
Ten noorden van greppel D waren in het vlak zeer flauw drie rechthoekige paalsporen in een nogal vuile greppelvulling zichtbaar (afb. 6, E).
De slechte weersomstandigheden (regen- en sneeuwbuien) lieten een nauwkeurig onderzoek helaas niet toe. De paalsporen in deze greppel waren, evenals de rechthoekige paalsporen in vlak 4, tot een diepte van 1,20-1,25 m+ NAP in de greppel geplaatst.
Parallel aan en ongeveer midden tussen de N-Z standgreppels A en B bevonden zich sporen van vijf houten palen met een diameter van 8 tot 12 cm. Ten oosten van deze palenrij werd nog een dergelijk paalspoor gevonden. Deze zes paalsporen zijn waarschijnlijk afkomstig van een oudere periode. In vlak 3 (1,60 m+ NAP) kwamen deze paalsporen nog niet voor.
Verspreid over het gehele vlak werden talrijke ronde vrij dunne paaltjes (diameter veelal tussen 5 en 8 cm) aangetroffen. Van enkele paaltjes was de schorsrand nog bewaard gebleven. Ten noorden van greppel E vormden vijf paaltjes een min of meer O-W lopende rij; in de hoek, gevormd door greppels

21) Vondstnummer DM. 1973-226.
22) Vondstnummer DM. 1973-225.

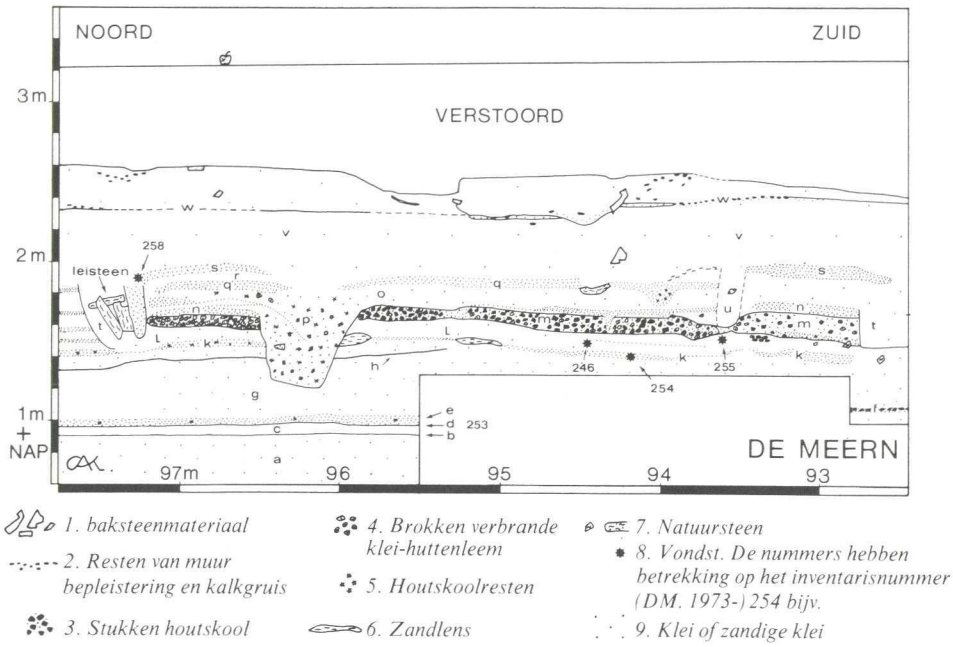

Afb. 7. Het oostprofiel onder de westkant van de Castellumlaan in werkput 1C.

B en C, waren vier paaltjes in een rechthoek van 60 x 70 cm geplaatst. Waarvoor deze rechthoek gediend kan hebben is onzeker.
Vlak 5 leverde nauwelijks dateerbare vondsten op. In een plekje met houtskoolresten werden fragmenten van een ruwwandige Romeinse schotel Stuart 215/216 (nr. 32) gevonden.

In het oostprofiel, langs de westkant van de Castellumlaan, dat wij hier gedeeltelijk afbeelden (afb. 7), was de reeds genoemde van noord naar zuid iets aflopende brandlaag (m) met veel houtskool, hard verbrande huttenleem en klei (tussen 1,48 en 1,72 m+ NAP) fraai bewaard gebleven. Deze brandlaag was op enkele plaatsen onderbroken door standgreppels (p, t en u) van latere houten gebouwen.
Onder en boven deze brandlaag waren nog verscheidene niveaus te onderscheiden. Het oudste niveau, op 0,90 m+ NAP, bestond uit een dun venig laagje (b). Hierin werden geen scherven aangetroffen. In een venig laagje (d) en een grijze met houtskoolresten vermengde laag (e) daarboven (tussen 0,96 en 1,05 m+ NAP) werden enkele niet nauwkeurig te dateren inheemse en Romeinse scherven gevonden 23). Boven e werd een door mensenhanden opgebrachte 0,40-0,50 m dikke kleilaag (g) aangetroffen. Dit kleipakket werd afgedekt door een laag (k) met houtskoolresten (iets golvend tussen 1,37 en 1,53

23) Vondstnummer DM. 1973-253. Dit nummer omvat: vijf aaneenpassende wandfragmenten van een vrij gladwandige inheemse pot, een wandfragmentje van een dergelijke pot, acht wandfragmenten, waarvan zes aaneenpassen, van een Romeinse kruik, vijf aaneenpassende schouder/wandfragmentjes van een grijs gesmoorde Romeinse kookpot (Stuart 201?), een schouderfragmentje van een dergelijke pot en twee botfragmentjes, waarvan één verbrand.

m+ NAP). In deze laag werd één splinter van terra sigillata (nr. 16 = vondstnummer 254) gevonden, die uit ongeveer 45-55 na Chr. stamt 24). Boven een dunne egalisatielaag (l) lag de reeds besproken brandlaag m. Hierboven bevonden zich nog vier (woon)niveaus. Het eerste niveau (n) was direct op brandlaag m gelegen. Bij deze laag behoren de haardplaatsen H, K en L in vlak 3. Het tweede niveau was in het profiel tussen 1,79 en 1,91 m+ NAP zichtbaar als een 4 tot 6 cm dikke grijze iets golvende laag (q) met houtskoolsnippers. Uit deze laag kwamen geen dateerbare scherven. In vlak 2 was op deze hoogte (1,80 m+ NAP) een verbrande plek van een verdwenen bakstenen haardplaats (G) bewaard gebleven (zie boven). Bij laag q behoren de met brandresten gevulde greppel p in het oostprofiel en de eveneens met brandresten gevulde greppels A tot en met D in vlak 5. Boven een dunne egalisatielaag (r) bevonden zich tussen 1,87 en 2,00 m NAP resten van een grijze laag (s). Hierbij behoren de greppels t 25). Het jongste duidelijk waarneembare niveau (w) werd (vooral in het vlak) tussen 2,30 en 2,40 m+ NAP geconstateerd. Op deze hoogte (gemiddeld 2,35 m+ NAP) werden in vlak 1 de haardplaatsen A-B en D-F gevonden.

De vondsten

Tijdens het onderzoek werden vrij veel voorwerpen verzameld, voor het merendeel bestaande uit scherven van Romeins aardewerk. Deze zijn per vondstnummer gemerkt: DM. 1973-1 tot en met DM. 1973-272 (DM = De Meern). Van de belangrijkste vondsten volgt hier een korte beschrijving. Voor deze beschrijving is van een aantal publikaties gebruik gemaakt. De meest gebruikte publikaties worden steeds geciteerd onder de naam van de auteur. Het zijn in alfabetische volgorde:

Draggendorff of Drag.:
H. Dragendorff. Terra sigillata. In: *Bonner Jahrbücher* 96 (1895), 18-155. Dragendorff heeft in dit artikel de in zijn tijd bekende terra sigillata-vormen een nummer gegeven: Typen Dragendorff 1 tot en met 55.

Fölzer:
E. Fölzer, Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen. Bonn, 1913, *Römische Keramik in Trier I.*

Oswald:
F. Oswald, Index of figure-types on terra sigillata („Samian ware"). Liverpool. *The Annals of Archaeology and Antropology 1936-1937.* (herdruk 1964).

Stanfield/Simpson:
J. A. Stanfield en G. Simpson, *Central Gaulish potters,* Londen, 1958.

24) Ons inziens een te „wankele basis" om de laag met zekerheid in de Claudische tijd te dateren.
25) Een van deze greppels (afb. 7, tussen 97 en 98 meter) laat een interessant „bouwkundig" detail zien. In de te brede greppel heeft men de punt van de paal op zijn plaats gehouden door enkele stukken steen tegen de paalpunt te plaatsen, alvorens men de greppel dichtgooide.

Stuart:
P. Stuart, Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden,* suppl. op XLIII, 1962 (herdruk 1977).

Terra sigillata versierd met reliëfs (afb. 8 en 9)

Afkortingen:
ZG, MG en OG betekenen respectievelijk Zuid-Gallië, Midden-Gallië en Oost-Gallië 26).

1. Benedenwandfragment van een beker Drag. 30. Hondje Oswald 1967. ZG, datering: 60-75 na Chr. (DM. 1973-231, werkput IB, losse vondst).
2. (niet afgebeeld). Benedenwandfragment van een beker Drag. 30. Hert Oswald 1698. ZG, 70-85. (DM. 1973-272, werkput 1, losse vondst).
3. Benedenwandfragment van een kom Drag. 37. Twee geliefden Oswald pl. XC, O en F. Hermet, *La Graufesenque,* 1934, pl. 124, 4 en 5. ZG, 80-95. (DM. 1973-132, werkput IB, vlak 1, in rest van een afvalplek met Romeinse scherven, o.a. nr. 25. Deze afvalplek is op afb. 3 ingetekend onder vondstnummer 132).
4. Wandfragment Drag. 37. ZG, 75-90. (DM. 1973-228, werkput IC, iets boven vlak 3).
5. Twee aaneenpassende wandfragmenten Drag. 37. Late metopenstijl, grof reliëf. ZG, 95-110. (DM. 1973-154 en 176, werkput 1A-zuid; 154: tussen vlak 1 en 2, in plek met zeer veel Romeinse scherven; 176: onder vlak 2, tussen Romeins baksteenmateriaal en scherven, datering: Id-IIIA, zie voor vondstnummer 154 ook de nrs. 21 en 28).
6. Rand-wandfragment Drag. 37. Late metopenstijl, grof reliëf, mogelijk behorend bij nr. 5. ZG, 95-110. (DM. 1973-176, vondstomstandigheden als nr. 5 (176).
7. Rand-wandfragment Drag. 37. Guirlande, wijnblad en zesbladig bloempje o.a. Stanfield/Simpson pl. 12, 143, onder de onversierde rand een rij motiefjes (dolfijntjes!) als o.a. op pl. 12, 142. MG, fabrikaat van pottenbakker X.3=Drusus I, 100-130. (DM 1973-108, werkput IC, vlak 1).
8. Drie benedenwandfragmenten van dezelfde Drag. 37. Driebladige bloem Stanfield/Simpson o.a. pl. 82,2: [OF]I?ACRI en 7. MG, circa 125-150. (DM. 1973-17, 143 en 148 oost, afgebeeld: 143, werkput 1A-noord, 1B en C, op drie verschillende plaatsen in vlak 1 gevonden; 17 en 148 oost in afvalplekken met vele Romeinse scherven).
9. Benedenwandfragment Drag. 37. Motieven als Stanfield/Simpson pl. 117,1. MG, circa 140-180. (DM. 1973-163a, werkput 1B, vlak 1, bij haardplaats E).

26) Zuidgallische terra sigillata is o.a. geproduceerd in Montans (ten noordoosten van Toulouse), in La Graufesenque (bij Millau) en in Banassac en Le Rozier (ten noorden van Millau). Middengallische produktiecentra zijn o.a. Lezoux en Martres-de-Veyre (ten westen van Lyon). Van de talrijke zogenaamde Oostgallische centra in Noordoost-Frankrijk en het min of meer aangrenzende Duitse gebied noemen wij slechts de centra die voor ons land van belang zijn geweest: Blickweiler, Chémery-Faulquemont, Lavoye, La Madeleine, Mittelbronn, Rheinzabern, Sinzig en Trier.

10. Twee rand-wandfragmenten van dezelfde kom Drag. 37. Eierlijst Fölzer pl. XXVII, 276. OG, vervaardigd in de werkplaats van Satto en Saturninus, die o.a. in Chémery-Faulquemont en Mittelbronn werkzaam zijn geweest, circa 100-140. (DM. 1973-80 a en b, werkput 1B en C, vlak 1).
11. Benedenwandfragment Drag. 37. Vergelijk voor de decoratie E. Delort, *Vases ornés de la Moselle,* 1953, pl. 40, nr. 1758. OG, als 10. (DM. 1973-138, werkput 1A-zuid, vlak 1).
12. Twee benedenwandfragmenten van dezelfde Drag. 37. Vervaardigd in Lavoye, circa 120-170? (DM. 1973-144, werkput 1B, iets boven vlak 1, zie voor vondstnummer 144 ook nr. 23).
13. Afb. 9. Zeven aaneenpassende rand-wandfragmenten Drag. 37. Eierlijst Fölzer 955, daaronder van links naar rechts: drie dansende beren naar rechts 605, dansende beer naar links 600 en restje van de boom 773? Afsluitende bladrand tussen voorgetrokken lijnen pl. XXI, o.a. op 27 en 29. Vervaardigd in Trier, 2de werkplaats, circa 150-170. (DM. 1973-127, werkput 1A-zuid, in en onder vlak 1, in plek met Romeinse scherven).
14. Benedenwandfragment. Drag. 37. Rest van blaadje Fölzer 760 en afsluitende bladrand over voorgetrokken lijn. Trier, als 13. (DM. 1973-131, werkput 1B, losse vondst).
15. (niet afgebeeld). Wandfragment Drag. 37. Vergelijk voor de versiering vooral Fölzer pl. XXII, 4 met dezelfde arcaden, cirkelvormige motiefjes, blaadjes en diagonaal geplaatste blokstaf. In de middelste arcade springt de leeuw Oswald 1449 = Fölzer 595. Trier, als 13-14. (DM. 1973-270, werkput 2, circa 40 cm beneden het maaiveld, in een kuiltje met houtskoolresten en een randfragmentje van een zwart geverniste beker Stuart 3).

Onversierde terra sigillata

Naamstempels: afb. 8
16. (niet afgebeeld). Splinter. Glanzende deklaag. ZG, circa 45-55. (DM. 1973-254, werkput 1C, in oostprofiel op 1,42 m + NAP).
17. Vier aaneenpassende rand-bodemfragmenten van een bord Drag. 18 = Ritterling 2A. Hoog: 3,4 cm, diam. circa 17 cm. Stempel: OF GERṂ, Germanus. ZG, 65-75. (DM. 1973-227, werkput 1C, vlak 3, iets boven brandlaag).
18. Bodem met gerouletteerde band om centrum, van een bord Drag. 18 = Ritterling 2B. Stempel: OF·PAVLI, Paulus. ZG, 75-90. (DM. 1973-18, werkput 1A-noord, tussen vlak 1 en 2).
19. (niet afgebeeld). Bodemfragment van een bord Drag. 18 = Ritterling 2B met fijne gerouletteerde band om centrum. Stempel: SEC [ ], kleine reliëflettertjes, Secundus. ZG, 60-75. (DM. 1973-165, werkput 1A-zuid, vlak 1).
20. Bodemfragment van een schotel Drag. 18/31. Stempel: LENTVLI, Lentulus. OG (La Madeleine), circa 100-140. Graffito op de onderzijde van de bodem, bestaande uit enkele lange elkaar kruisende krassen. (DM. 1973-139, werkput 1B, vlak 1).
21. (niet afgebeeld). Benedenwand-bodem van een kommetje Drag. 27. Stempel: LE͡NTV̇LI (spiegelschrift). Als 20. (DM. 1973-154, werkput 1A-zuid, tussen vlak 1 en 2, in plek met zeer veel Romeinse scherven, o.a. nrs. 5 en 28).

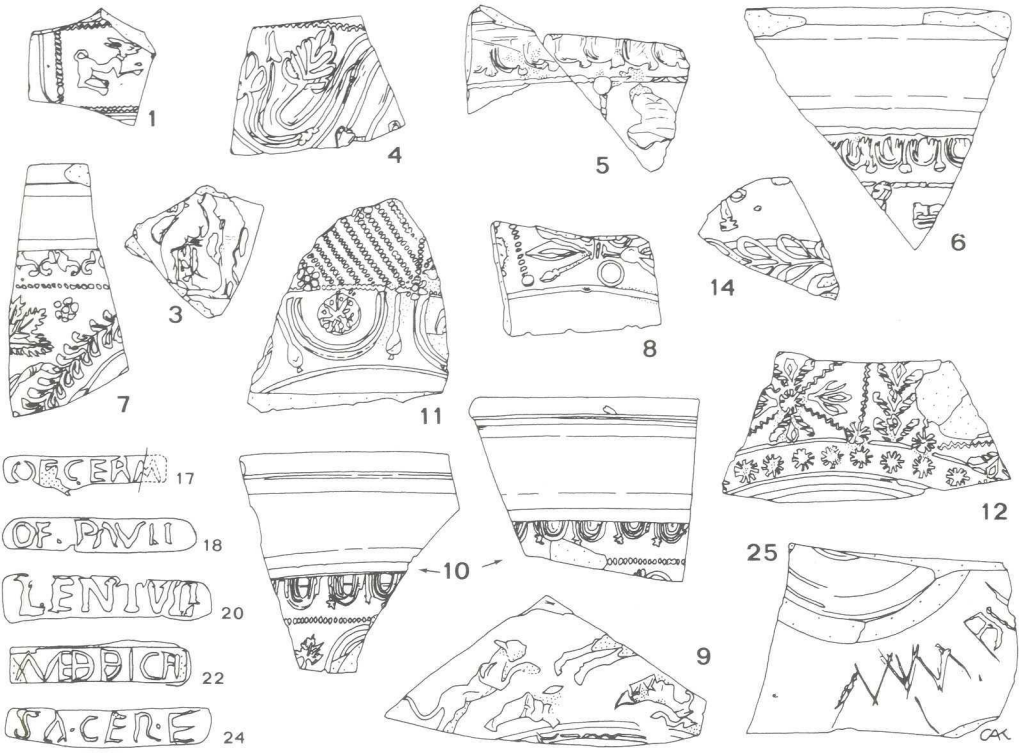

Afb. 8. Terra sigillata. Schaal 1 : 2. Naamstempels schaal 1 : 1.

22. Negen aaneenpassende fragmenten van een kommetje Drag. 33. Hoog: 7,6 cm, diam.: 13,2 cm. Stempel: MEDDIC FE, Meddicus, Faulquemont, circa 110-140. Een identiek stempel is o.a. uit Zwammerdam bekend, zie J. K. Haalebos, *Zwammerdam-Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes* 1977, 109, nr. 166, pl. 24. (DM. 1973-149, werkput 1B, vlak 1, tussen baksteenfragmenten tegen de boog van de stookplaats van haardplaats E).

23. (niet afgebeeld). Bodemfragment van een schotel Drag. 18/31. Stempel: REGINVS:F, Reginus uit Lezoux, Lubié en Martres-de-Veyre, circa 100-150. Een waarschijnlijk identiek stempel is uit Zwammerdam bekend: C. G. A. Morren in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 1957-1958, 72, nr. 37. (DM. 1973-144, werkput 1B, iets boven vlak 1, zie ook nr. 12).

24. Twee aaneenpassende wand-bodemfragmenten van een kommetje Drag. 27. Stempel: SA·CER·FE, Sacer, OG (La Madeleine), circa 100-140. (DM. 1973-116, werkput 1B, vlak 1).

25. Bodemfragment van een schotel Drag. 18/31 of 31. Graffito op onderzijde van de bodem, buiten de afgebroken standring: AMABIL [ ]· OG, 2de eeuw. (DM. 1973-132, werkput 1B, vlak 1, in afvalplek met Romeinse scherven, o.a. nr. 3).

Afb. 9. Terra sigillata-kom vervaardigd in Trier. Schaal 1 : 2. Zie vondsten nr. 13.

Gladwandig wit aardewerk

26. (niet afgebeeld). Wandfragment van een kruik met graffito: CANDI [ ]. (DM. 1973-121, werkput 1C, vlak 1, ten oosten van haardplaats A).
27. (niet afgebeeld). Twee aaneenpassende hals-schouderfragmenten van een kruik met tweedelig oor van het type Stuart 109. Witgeel baksel. Datering: eerste kwart van de 2de eeuw. (DM. 1973-216, werkput 1B, onder vlak 2, in kuil met grijze klei, stukken natuursteen, baksteen en een stuk tufsteen).

Dikwandig aardewerk

28. Afb. 10. Oor van een Zuidspaanse amfoor Stuart 138, M. H. Callender, *Roman amphorae,* 1965, type 11. Stempel: SCALVEN. Callender p. 242, nr. 1576. Een stempel SCALVEN is o.a. gevonden in de Romeinse legerplaats te Richborough (Kent, Engeland), zie J. P. Bushe-Fox, *Fourth report on the excavations of the Roman fort at Richborough,* Kent, 1949, p. 246, nr. 58B, gevonden in een kuil, gevuld tussen 90 en 130 na Chr. (DM. 1973-154, werkput 1A-zuid, tussen vlak 1 en 2, in plek met zeer veel Romeinse scherven, o.a. nrs. 5 en 21).
29. (niet afgebeeld). Rand-wandfragment van een wrijfschaal Stuart 149. (DM. 1973-255, werkput 1C, in oostprofiel op 1,52 m + NAP).

Afb. 10. Amfoorstempel. Schaal 1 : 2. Zie vondsten nr. 26.

Terra nigra (afb. 11)

30. Vele aaneenpassende fragmenten van een schaaltje. Hoog: circa 9 cm, diam.: 20 cm. Lichtgrijs aardewerk, zwart matglanzend gesmoord. (DM. 1973-10, werkput 1A-noord, vlak 1).
31. Drie aaneenpassende fragmenten van een dekseltje. Diam.: 9,9 cm. Lichtbruin aardewerk, dofzwart gesmoord. Zeldzame vorm! (DM. 1973-162, werkput 1B, vlak 1, bij haardplaats E).

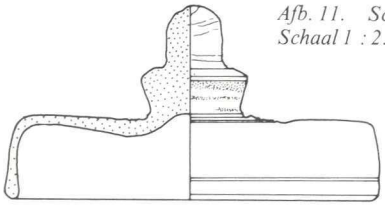

Afb. 11. Schaaltje en dekseltje van terra nigra. Schaal 1 : 2. Zie vondsten nrs. 30 en 31.

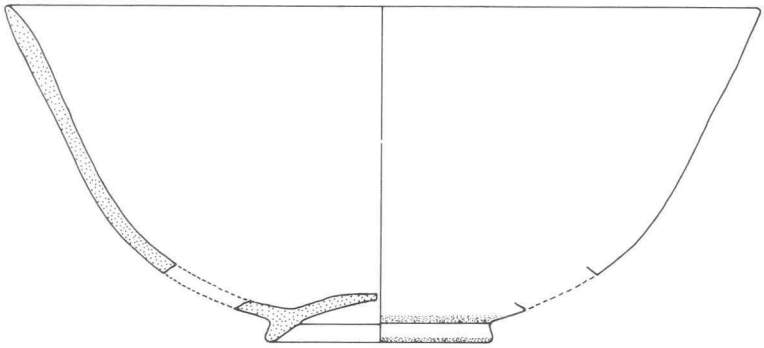

Ruwwandig aardewerk

32. (niet afgebeeld). Vijf aaneenpassende rand-bodemfragmenten en een bijbehorend randfragment van een schotel Stuart 215/216, met drie groeven in de rand. Hoog: 6,6 cm, diam.: 28,5 cm. Rose aardewerk, bodem zwart gesmoord. Datering: circa 40-120 (Stuart p. 82). (DM. 1973-240, grens werkput 1B/C, vlak 5, in plek met houtskoolresten).
33. Afb. 12 en 13. Vele aaneenpassende fragmenten van een kan met iets ingeknepen schenktuit en tweedelig oor. Hoog: 26,5 cm. Geelwit aardewerk, aan buitenzijde plaatselijk geeloranje. Datering: eerste helft van de 2de eeuw? (DM. 1973-92 en 97, werkput 1B, gevonden op de grondtegels en tussen baksteenfragmenten van haardplaats B in vlak 1).

Diversen

34. Afb. 14. Fragment van een benen voorwerp. Nog lang: 14,5 cm. Dergelijke voorwerpen worden als einden van een handboog verklaard. Zie o.a. W. Glasbergen en W. Groenman-van Waateringe, *The pre-flavian garrisons of Valkenburg Z.H.*, 1974, p. 38, nr. 7, p. 42, nr. 2 en pl. 15, nr. 2; G. Rausing, *The bow, some notes on its origin and development*, 1967, fig. 25, 28 en 29. (DM. 1973-75, werkput 1C, gevonden tijdens het schaven van vlak 1, ten zuiden van haardplaats D).
35. Afb. 15. Deel van een „toneel"masker van geelwit aardewerk. Bewaard gebleven zijn het rechterdeel van het voorhoofd met wenkbrauw en ooglid, een klein deel van de neusboog en een restje van een haarlok. (DM. 1973-109, werkput 1C, vlak 1, in afvalplek met Romeinse scherven en dierenbeenderen).

Afb. 12 en 13. Ruwwandige kan gevonden in haardplaats B. Zie vondsten nr. 33.

Bouwmateriaal

Fragmenten van platte dakpannen (tegulae). Nummers 36-42 met militaire stempels in reliëfletters binnen een rechthoekig verdiept kader.

36. Afb. 16. LEG·XXX [·V·V·]. Vergelijk Jongkees en Isings pl. 8, H. 1678, p. 52; Bonner Jahrbücher 1959, p. 102, fig. 5,5. (DM. 1973-71, werkput 1A-noord, in oostprofiel, op 2,30-2,40 m + NAP).

Nummers 37-41: afb. 17.

37. LEG [·XXX·V·V·]. Als 36. (DM. 1973-22, werkput 1A-noord, losse vondst).

38. COḤ [ ]. Volledig: COH·I·CLASSICA·P·F·D. Identieke stempels: Jongkees en Isings pl. 3, H. 158; C. A. Kalee, *Maandblad van Oud-Utrecht* 40, 1967, p. 34, afb. 1-3. (DM. 1973-266, losse vondst).

39.[ ]Ḉ[A]PFḌ. Als 38. (DM. 1973-265, werkput 1B, losse vondst).

40.[C]OḤ·XV, vrij flauwe letters. (DM. 1973-175, werkput 1A-zuid, circa 30 cm onder vlak 1).

41. EXGERINF (spiegelschrift), slordige reliëfletters. Een identiek stempel is afgebeeld bij J. H. Holwerda en W. C. Braat,. De Holdeurn bij Berg en Dal. *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, suppl. N.R.XXVI, 1946, pl. XXIX, 42. (DM. 1973-264, werkput 1, losse vondst).

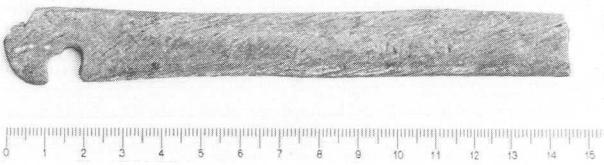

Afb. 14. Benen voorwerp (deel van een handboog?). Zie vondsten nr. 34.

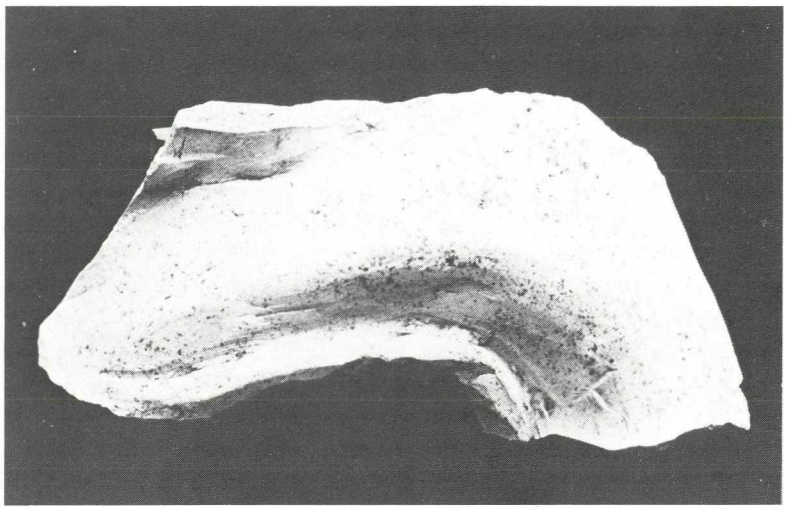

Afb. 15. Fragment van een „toneel"masker. Grootste breedte: 9,5 cm. Zie vondsten nr. 35.

42. VEX EX·GF, flauwe letters. (DM. 1973-117, werkput 1B, vlak 1).
43. Afb. 18. Tegulafragment met afdruk van een bespijkerde sandaal. (DM. 1973-20, werkput 2, vlak 1).

Gebroken maar complete vloertegel, met stempel in reliëfletters

44. Afb. 17. VEX·EX·Ḟ. (DM. 1973-81a, werkput 1B-C, vlak 1, grondtegel van haardplaats A, gedeeltelijk verbrand).

De stempels zijn afkomstig van legereenheden van het 30ste legioen (nrs. 36-37) en van een afdeling van de vloot (Cohors I Classica) met de eretitels pia fidelis Domitiana (nrs. 38-39). Het laatste stempel is interessant omdat van deze afdeling tot nu toe alleen in De Meern stempels zijn gevonden. De eretitels pia fidelis Domitiana verkreeg de Cohors I Classica tijdens de regering van keizer Domitianus (81-96), waarschijnlijk voor haar aandeel in het dempen van een opstand in Germanië in de winter van 88 op 89 na Chr. (zie ook Maandblad van Oud-Utrecht 1967, p. 34-35). Van de Cohors XV is voor het

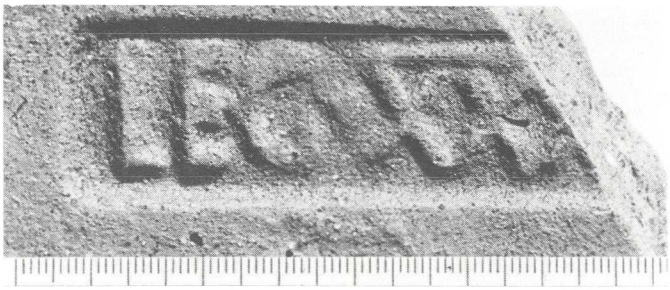

Afb. 16.
Stempel LEG·XXX[·V·V·].
Schaal 1 : 1.
Zie vondsten nr. 36.

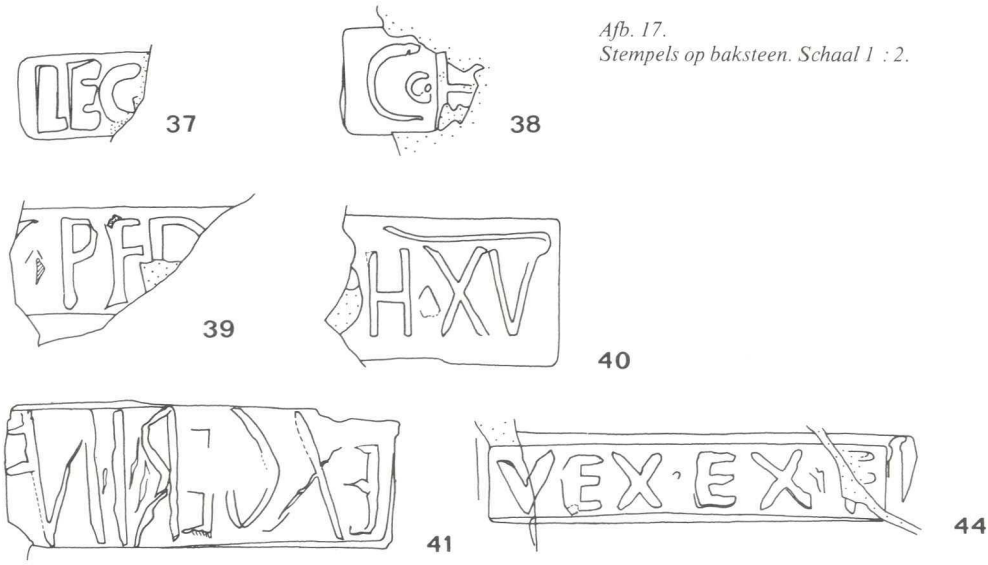

Afb. 17.
Stempels op baksteen. Schaal 1 : 2.

eerst een stempel in De Meern tevoorschijn gekomen (nr. 40). De overige stempels (nrs. 41-42, 44) zijn afkomstig van het leger in Beneden-Germanië (EXGERINF) en van hulptroepen van dat leger (VEX·EX·GF en VEX·EX·F).

Huttenleem

45. (niet afgebeeld). Fragment verbrande klei van de wand van een gebouw. De dikte van de wand is 8 cm geweest. Er zijn vier afdrukken van takken bewaard gebleven, de diameter van één tak is circa 2,5 x 3 cm. (DM. 1973-268, werkput 1, losse vondst).

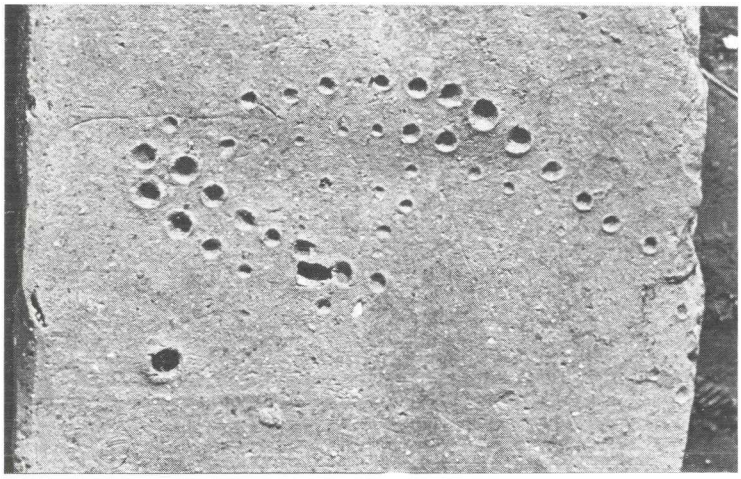

Afb. 18. Fragment van een dakpan met afdruk van een bespijkerde zool. Schaal circa 1 : 3. Zie vondsten nr. 43.

Periodisering en datering

Op grond van de in vlakken 1 tot en met 5 en in het oostprofiel aangetroffen oudheidkundige verschijnselen kunnen minstens zes perioden onderscheiden worden.

Periode	Diepste en hoogste punt van de betreffende lagen in het oostprofiel (afb. 7)	lagen in het oostprofiel	Opmerkingen
6	tussen ± 2,05 en 2,36 m + NAP	—	Afvalplekken in vlak 1. Datering: 2de eeuw.
5	tussen ± 2,00 en 2,40 m + NAP	v en w	Ophogingslaag (v) en woonlaag (w) met bakstenen haardplaatsen A-B, D-F. Datering: tweede kwart van de 2de eeuw
4	tussen 1,87 en 2,00 m + NAP	r en s	Resten van een egalisatielaag (r) en woonlaag (s). Hierbij behoren standgreppels t.
3(b)	tussen 1,70 en 1,91 m + NAP	o en q	Ophogingslaag (o) en woonlaag (q). Hierbij behoort greppel p. Tot deze periode behoort eveneens haardplaats G in vlak 2 op 1,80 m + NAP. Datering: 70/71?
3(a)	tussen 1,65 en 1,76 m + NAP	n	Egalisatielaag/werklaag (n). Hierbij behoren haardplaatsen H, K en L in vlak 3. Datering: 70?
2	tussen 1,40 en 1,72 m + NAP	l en m	Ophogingslaag (l) en brandlaag (m) van 69 na Chr. (?). In de greppels met schone vulling en rechthoekige paalsporen (zie vlak 4) hebben waarschijnlijk de wanden gestaan van het houten gebouw dat door deze brand verwoest werd.
1(b)	tussen 1,00 en 1,53 m + NAP	g en k	Ophogingslaag (g) en woonlaag (k), mogelijk uit de tijd van Claudius (41-54 na Chr.).
1(a)	tussen 0,97 en 1,05 m + NAP	d en e	Werklaag voor periode 1(b) (of woonlaag (e)?) direct op het natuurlijk oppervlak (d) gelegen.

De datering van deze perioden biedt grote moeilijkheden omdat slechts in enkele gevallen dateerbare scherven in de lagen werden gevonden. De inheemse en Romeinse scherven die in d en e (zie afb. 7) gevonden werden 27) kunnen op bewoning (periode 1a) wijzen, maar het is ook mogelijk dat ze tijdens

27) Vondstnummer DM. 1973-253, zie noot 23.

het „bouwrijp" maken van het terrein (afbranden van het gewas, egaliseren) verloren zijn geraakt.
Ophogingslaag g en woonlaag k kunnen tijdens de regering van keizer Claudius (41-54 na Chr.) ontstaan zijn. Het is verleidelijk deze lagen in verband te brengen met de consolidatie van de Rijngrens in of omstreeks 47 na Chr., maar dateerbare vondsten om deze hypothese te steunen zijn nauwelijks gedaan. In k werd slechts één splinter van terra sigillata gevonden (zie nr. 16, datering circa 45-55) 28).
Brandlaag m, iets golvend tussen 1,48 en 1,72 m + NAP, is waarschijnlijk in 69 na Chr. ontstaan. In dat jaar werden tijdens de opstand van de Bataven talrijke legerplaatsen langs de Rijn verwoest. Ook de houten gebouwen in De Meern, waartoe waarschijnlijk de greppels met schone vulling in vlak 4 behoord hebben, zijn blijkens de dikke brandlaag in vlammen opgegaan. In de legerplaatsen van Valkenburg (Z.H.)-dorp, Zwammerdam, Utrecht en Vechten heeft men eveneens een dergelijke brandlaag aangetroffen en deze in verband gebracht met de gebeurtenissen van het jaar 69 na Chr. 29).
Kort (?) na de verwoesting van de houten gebouwen in De Meern heeft men iets boven de brandlaag de haardplaatsen H, K en L (in vlak 3) aangelegd. Dit is mogelijk gebeurd door kwartiermakers, die het terrein „bouwrijp" moesten maken.
De standgreppels A tot en met D in vlak 5 en greppel p en woonlaag q in het oostprofiel (afb. 7) behoren tot de herbouw van circa 70/71 na Chr. De restanten van egalisatielaag r en woonlaag s en de daarbij behorende standgreppels t dateren mogelijk uit het eerste kwart van de 2de eeuw. Ophogingslaag v is de laatste verhoging die het profiel laat zien. De bovenkant van deze laag lag op 2,35-2,40 m + NAP. Op dit niveau (w) bevonden zich de haardplaatsen in vlak 1 (periode 5). De vele dakpanfragmenten en enkele complete exemplaren, die nabij de haardplaatsen gevonden werden, tonen aan dat de daken van de gebouwen in deze tijd met pannen (tegulae en imbrices) gedekt waren. De Romeinse vondsten die in en nabij de haardplaatsen A, B en D-F gedaan werden, wijzen er op dat de haardplaatsen in de eerste helft van de 2de eeuw zijn aangelegd 30).

De talrijke afvalplekken, die wij in vlak 1 aantroffen, stammen uit de 2de eeuw.
Bewoningssporen uit de eerste helft van de 3de eeuw hebben wij tijdens het onderzoek van 1973 niet aangetroffen. Dat er echter in die tijd op de Woerd bewoning is geweest, bewijzen o.a. fragmenten van terra sigillata-kommen van het type Dragendorff 37, die in de tweede helft van de 2de eeuw en in de

28) Zie noot 24.
29) Zie o.a. J. E. Bogaers, C. B. Rüger. Der Niedergermanische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. Keulen, 1974. *Kunst und Altertum am Rhein,* Nr. 50, o.a. 40-43, 49-52, 58-65 en de daar geciteerde literatuur.
30) O.a. fragmenten van een beker Drag. 33 met stempel MEDDIC FE, datering circa 110-140 (zie vondsten nr. 22) en het stempel VEX·EX·F. in de grondtegel van haardplaats A (vondsten nr. 44). Het laatste stempel kan reeds uit de tijd van keizer Hadrianus (117-138) dateren (mededeling prof. dr. J. E. Bogaers, dd. 24-12-1976).

eerste helft van de 3de eeuw in Trier en Rheinzabern vervaardigd werden 31). Ook dakpannen met stempels LEG.I.M.ANTO wijzen op een vest(ig)ing in de eerste helft van de 3de eeuw 32).

Besluit

Het onderzoek van 1973 heeft duidelijk gemaakt dat op de Hoge Woerd minstens zes perioden uit de Romeinse tijd te onderscheiden zijn.
Periode 5 (haardplaatsen in vlak 1) is blijkens het schervenmateriaal in de eerste helft van de 2de eeuw te dateren. Perioden 1 tot en met 4 dateren waarschijnlijk tussen circa 47 en 100/125 na Chr.
De opbouw van de profielen, waarin de woonlagen steeds duidelijk van elkaar gescheiden worden door egalisatie- of ophogingslagen is kenmerkend voor een Romeinse militaire vestiging. Dit geldt ook voor de zorgvuldig gegraven greppels en de daarin geplaatste rechthoekig bekapte houten palen. Op het militaire karakter van de vestiging op de Hoge Woerd wijzen trouwens ook, zoals reeds in de inleiding is aangegeven, de dakpannen met militaire stempels en andere militaire zaken, zoals speerpunten en werp- en slingerkogels, die gedeeltelijk bij vroegere onderzoekingen en waarnemingen voor de dag zijn gekomen.

In de inleiding is er reeds op gewezen, dat wij tot nu toe op de Hoge Woerd geen sporen van de omwalling en grachten van een legerplaats hebben aangetroffen. Het is dan ook van belang bij bouwactiviteiten en aanleg of verbreding van wegen het onderzoek opnieuw ter hand te nemen, en te hopen dat de opgravingsputten dan over de resten van omwalling en grachten van de te verwachten legerplaats geprojecteerd zullen kunnen worden. Een legerplaats die door vele onderzoekers reeds lang op de Hoge Woerd vermoed wordt 33), maar waarvan het bestaan nog niet met volstrekte zekerheid is aangetoond.

31) Jongkees en Isings, TRIER: o.a. 58-59, pl. H. 604 en pl. 13, H. 1415 (fabrikaat van Dubitus, eerste helft van de 3de eeuw); pl. 14, H. 1354, 1360 (fabrikaat van Atillus-Pusso, eerste helft van de 3de eeuw); RHEINZABERN: 59-60: pl. 15, H. 1101, 1234, 1237 en pl. 16, H. 1285 (tweede helft van de 2de- en eerste helft van de 3de eeuw).
32) Jongkees en Isings, 52, pl. 8, H. 1140 en H. 1141.
33) O.a. Bogaers en Rüger 55, W. A. van Es, *De Romeinen in Nederland*, 1972, 83.

„Gi sult uuter stat trecken . . . ” godsdienstige gevolgen van het Utrechtse schisma (1423-1449) en de houding van de bevolking. *)

H. van Gelderen

Op 9 oktober 1423 overleed Frederik van Blankenheim, de toenmalige bisschop van Utrecht. Rond zijn opvolging ontstond een hevige strijd, die tot 1449 heeft voortgeduurd: het schisma van Utrecht.
De politieke en institutionele kanten van dit schisma zijn door de moderne historiografie al uitgebreid behandeld 1). De godsdienstige aspecten zijn echter verwaarloosd. We moeten het doen met tamelijk clichématige uitspraken als, *de godsdienstige gevolgen waren ernstig* of *de geestelijke schade was groot*. In dit artikel willen we nu eens precies onderzoeken welke de godsdienstige gevolgen waren, wat de houding van de bevolking tegenover deze gevolgen was, en waarom de bevolking deze houding aannam 2). Voordat we deze vragen echter gaan beantwoorden, is het noodzakelijk een kort overzicht te geven van het feitelijk verloop van het schisma.
Na de dood van bisschop Frederik moesten de Utrechtse kanunniken een nieuwe kandidaat postuleren (voordragen). Na een moeizame verkiezing kwamen zij tenslotte uit op Rudolf van Diepholt, de door de standen van het Sticht naar voren gebrachte kandidaat. De postulatie van de kanunniken diende vervolgens door de paus (op dat moment Martinus V) bevestigd te worden. Na lange tijd bleek echter dat de paus tot de confirmatie niet genegen was: allerlei internationaal-politieke overwegingen brachten hem ertoe Rhabanus van Helmstedt, bisschop van Spiers te benoemen. Rhabanus echter voorzag dat hij waarschijnlijk in Utrecht grote problemen zou ontmoeten, en bedankte voor de eer. Daarop ging de benoeming naar Zweder van Culemborg, proost van het Utrechtse Domkapittel. Zweder was, partijpolitiek gezien, een tegenstander van de Stichtse standen. Hij was een Lokhorst (in Hollandse termen: Kabeljauw), de standen waren Lichtenbergs (Hoeks). R. R. Post heeft duidelijk aangetoond dat de benoeming van Zweder geheel en

*) Dit artikel is een omwerking van mijn doctoraalscriptie *Het Utrechtse schisma (1423-1449); de houding van de bevolking tegenover de godsdienstige gevolgen* (Utrecht, 1978). De scriptie kan ingezien worden op de bibliotheek van het Inst. v. Gesch. R.U. Utrecht.

1) R. R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht, 1933) 126-163; J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtse schisma* (Den Haag, 1892).
2) De hierbij gebruikte bronnen zijn alle uitgegeven Noord-Nederlandse kronieken die de periode van het schisma bestrijken. Ik heb gewerkt volgens de lijst van J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse geschiedschrijving in de middeleeuwen* (Haarlem, 1932).

al onder invloed van hertog Filips van Bourgondië tot stand is gekomen: de hertog kreeg steeds meer belangen in de Noordelijke Nederlanden en was in die tijd verbonden met de Kabeljauwse partij. Een bondgenoot op de Utrechtse zetel was voor Filips natuurlijk een aantrekkelijke zaak. Zweder's benoeming vond plaats begin 1425.
Hij werd slechts schoorvoetend door de standen van het Nedersticht erkend: op 21 november 1425 pas kon hij in Utrecht zijn intrede doen. Het Oversticht (ongeveer de huidige provincie Overijssel) echter weigerde de bisschop te erkennen. Dit gewest had in 1424 al de postulaat Rudolf officieel als wereldlijk leider erkend, en bleef ook nu onverkort achter hem staan. Dit betekende dat de standen van het Sticht, die zich aanvankelijk zo eensgezind op één persoon hadden weten te verenigen, nu in twee partijen waren uiteengevallen. Slechts het Nedersticht erkende Zweder van Culemborg als bisschop. Hoewel „slechts". De niet-Stichtse delen van het bisdom beschouwden alle Zweder als de wettige kerkvorst. Maar voor de bisschop waren deze landen (Zeeland, Holland, Friesland en Gelre) minder interessant: hij bezat daar immers slechts kerkelijke macht. In het Sticht was de bisschop ook wereldlijk heerser.
Zoals te verwachten was probeerde Zweder op allerlei manieren het Oversticht tot gehoorzaamheid te bewegen. Eén van zijn pressiemiddelen was het uitspreken van ban en interdict over Rudolf en zijn aanhangers. Zweder maakte dus van kerkelijke straffen gebruik om een evident wereldlijk doel te bereiken, heerschappij over het Oversticht. De door Zweder gehanteerde kerkstraffen konden, indien door de bevolking gehoorzaamd, de kerkelijke activiteiten in het Oversticht geheel verlammen. In de ban verkeren betekende immers volledige uitsluiting uit de kerk, terwijl het interdict het verbod inhield deel te nemen aan de meeste kerkelijke activiteiten, of kerkelijke handelingen te verrichten. De door Zweder toegepaste variant van het interdict, het gemengde interdict *(interdictum mixtum)* had dan nog het onaangename gevolg, dat alle plaatsen, die door een geinterdiceerd persoon werden betreden, automatisch ook onder interdict kwamen te staan 3). Het directe gevolg van de kerkstraffen was dat in de Overstichtse steden op kerkelijk gebied grote onrust ontstond en dat een aantal geestelijken en leken wegens gehoorzaamheid aan de straffen gedwongen werd het Oversticht te verlaten. Op dit punt komen we u tgebreid terug. Overigens slaagde Zweder niet in zijn opzet: noch met zijn kerkstraffen, noch met militaire acties wist hij het Oversticht tot volgzaamheid te dwingen.
Dit zal ongetwijfeld een factor zijn geweest welke het aanzien van Zweder in het Nedersticht schade berokkend heeft. Maar in het algemeen was Zweder een ongelukkig bestuurder. Hij wist zich in korte tijd zeer impopulair te maken, in zulk een mate zelfs, dat hij eerst, in mei 1426, door enige Stichtse edelen op slinkse wijze uit de stad werd verjaagd, en vervolgens door de Utrechtse kanunniken in de uitoefening van zijn ambt werd geschorst. De stad

3) Zie voor bewijs aangaande soort man kerkstraffen die in dit conflict toegepast werden mijn scriptie, 22-25. Voor de inhoud van de straffen W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951) 154.

Utrecht erkende daarop (september 1426) in navolging van het Oversticht Rudolf van Diepholt als wereldlijk leider *(ruwaard)* en deze Rudolf wist tenslotte de carrière van Zweder tot een absoluut dieptepunt te voeren door de bisschop uit diens laatste steunpunt in het Nedersticht, Amersfoort, te verdrijven. Vanaf november 1426 was Zweder van Culemborg alleen nog in naam bisschop van Utrecht. Hij kreeg in het Sticht geen voet meer aan de grond. De feitelijke heerser was nu Rudolf van Diepholt; waarbij we wel in de gaten moeten houden, dat Rudolf slechts als wereldlijk leider, niet ook als kerkelijk leider optrad.
Deze situatie bleef bestaan tot 1432. Toen besloot een nieuwe paus (Eugenius IV) een eind aan de perikelen te maken. Hij benoemde Rudolf tot wettig bisschop en plaatste Zweder over naar het fictieve bisdom Caesarea *in partibus infidelium* (Naesarea was een bisdom dat in handen van de ongelovigen, *infideles,* was gevallen: in handen van de Islamieten dus). Tevens hief de paus de door Zweder in 1425 uitgesproken kerkstraffen op. De om deze straffen verbannen geestelijken en leken konden naar hun oude woonplaatsen terugkeren. En hiermee was de vrede in het Sticht hersteld.
Echter, Zweder weigerde de oplossing te aanvaarden, wat natuurlijk niet zo verwonderlijk was: het mistige bisdom Caesarea leverde hem absoluut geen inkomsten op. Zweder besloot daarom steun te zoeken bij het Concilie van Bazel, en verkreeg inderdaad een voor hem gunstige uitspraak: zijn aanspraken waren legitiem, hij was de wettige bisschop. Dit was ook de mening van de meerderheid van de geestelijken en leken uit de niet-Stichtse delen van het bisdom. De bevolking van Holland, Zeeland, Friesland en Gelre bleef Zweder als bisschop erkennen. Bovendien had Zweder de steun van een klein aantal „dissidente" Utrechtse kanunniken (twaalf om precies te zijn): zij hadden in 1432 geweigerd de pauselijke oplossing te aanvaarden en verbleven als ballingen in Holland, in Dordrecht. Het ontbrak Zweder derhalve niet aan steun, ook al was deze dan geheel uit de niet-Stichtse delen van het bisdom afkomstig.
Zweder overleed plotseling in 1433. Betekende dit het einde van het schisma? Geenszins: de Dordtse kanunniken kozen in 1434 een opvolger voor Zweder, Walraven van Meurs, zodat de strijd bleef voortduren. Walraven wist aanvankelijk Zweder's aanhang te behouden. Na 1441 echter begon zijn populariteit snel af te nemen, in 1445 was zijn positie al uitzichtloos, en in 1449 sloot Walraven tenslotte een overeenkomst met Rudolf: hij zag van alle aanspraken af. Het Utrechtse schisma was ten einde.

We kunnen een duidelijke caesuur in de Utrechtse strijd onderscheiden: 1432. In dat jaar vond voor het eerst een werkelijke dubbelkeuze 3a) plaats. Bisschop Rudolf van Diepholt stond toen tegenover bisschop Zweder van Culemborg. In de jaren vóór 1432 ging de strijd tussen een bisschop (Zweder) en een landsheer (Rudolf). Het onderwerp van de strijd was in de eerste peri-

3a) Met de term *dubbelkeuze* wil ik hier en in het vervolg aangeven dat er in het bisdom Utrecht twee elkaar beconcurrerende bisschoppen waren. Dat er dus een schisma was. Het gebruik van deze term inpliceert niet dat door één lichaam een tweevoudige keuze was gemaakt.

ode dan ook geheel verschillend van dat in de tweede periode. Vóór 1432 was de strijd gericht op de macht over het Sticht, het wereldlijke machtsgebied van de Utrechtse bisschop. Vanaf 1432 verkeerde het Sticht in de prettige omstandigheid, unaniem achter de „eigen" bisschop te kunnen staan. Rudolf was onbetwist heer en meester over het Sticht. Zijn tegenstanders behoefden zich geen illusies te maken Rudolf's positie in het Sticht aan te kunnen tasten. Het ging nu om de niet-Stichtse delen van het bisdom: Zeeland, Holland, Gelre en Friesland. Maar in deze landen had de bisschop *alleen maar* kerkelijk gezag. Het onderwerp van de strijd na 1432 was dus de kerkelijke macht van de Utrechtse bisschop.

De godsdienstige gevolgen: ban en interdict

We hebben de voornaamste feiten van het Utrechtse schisma op een rijtje gezet. De eerste vraag is nu, wat waren precies de godsdienstige gevolgen van het Utrechtse schisma? Wanneer we de gebeurtenissen van het schisma bekijken, merken we de volgende godsdienstige „gebeurtenissen" op. Ten eerste, de periode van de sedisvacatie, dat wil zeggen de periode waarin de bisschopszetel niet bezet was: 9 october 1423 tot 21 november 1425. Ten tweede, de kerkstraffen van september 1425, door Zweder over Rudolf en de zijnen uitgesproken. Ten derde, de dubbelkeuze's van 1432 en 1434.
Sedisvacatie kon betekenen dat zowel het wereldlijk als het kerkelijk bestuur, alsmede de specifiek-bisschoppelijke kerkelijke handelingen (de pontificalia) 4) niet konden worden uitgevoerd. En dat kon dan weer gevolgen hebben voor het kerkelijk leven van het bisdom. Deze problemen hebben zich echter in ons geval niet voorgedaan. De Utrechtse kanunniken konden voor de uitvoering van alle bisschoppelijke functies plaatsvervangers aanwijzen, en dat deden ze ook. Zo stelden ze, ter uitoefening van de pontificalia de wijbisschop van Frederik van Blankenheim aan. Ter verduidelijking: de wijbisschop was, in veel gevallen, een bisschop zonder eigen bisdom, of met een bisdom dat niet werkelijk bezet kon worden omdat het in handen van de *infideles* was gevallen. Om dan toch aan inkomsten te komen, namen deze bisschoppen de uitoefening van de pontificalia van een „echte" bisschop over.
Kerkelijke problemen leverden wel de kerkstraffen op, evenals de dubbelkeuze's, ofschoon de aard van de problemen in beide gevallen nogal uiteenliep. Maar daarover later. Hier willen we nu eerst de kerkstraffen behandelen. De straffen waren, zoals hierboven gesteld, ban en interdict. Ban en interdict konden het kerkelijk leven geheel stilleggen. Kònden, de effectiviteit hing natuurlijk af van de mate waarin de bevolking de straffen gehoorzaamde. Laten we eens kijken hoe de ontwikkelingen op dit punt in de steden waren.
We kunnen dan heel goed starten met Deventer, aangezien we twee kronieken bezitten, die ons een goed overzicht van de ontwikkelingen in deze stad bieden 5). In Deventer gehoorzaamde een deel van de geestelijkheid en le-

4) Pontificalia zijn typisch bisschoppelijke bevoegdheden, zoals wijdingen, degradatie, vormsel, oliebereiding.
5) Dier van Muyden, De Maghistro Gherardo Grote... et multis aliis devotis patribus, G.

kenbevolking aan de straffen, dat wil zeggen deze stedelingen gingen niet naar de kerk, legden de kerkelijke handelingen neer, en meden het contact met de bannelingen. Welke geestelijken? Dier van Muyden, een kroniekschrijver uit de kring van de Moderne Devotie, licht ons nauwkeurig in: de meeste kanunniken, sommige vicarissen (plaatsvervangers van de kanunniken in de koordienst), twee pastoors, een aantal kapellanen, de gardiaan (overste) van de Minderbroeders, en alle broeders en zusters van het Gemene Leven (Moderne Devoten). Deze geestelijken, èn sommige burgers waren aan de straffen gehoorzaam. Hiertegen ondernam de stadsoverheid actie. Zij dreigde ten eerste de parochiale geestelijken, de kanunniken en de gardiaan van de Minderbroeders in het gevang te stoppen, als zij hun houding niet wilden veranderen. Dat bleken de geestelijken niet te willen doen. Het gevang te Vollenhove trok hen echter evenmin, en zij vluchtten uit de stad en het Oversticht naar Gelre, waar Zweder wel werd erkend en de straffen niet werkzaam waren (september 1425).
In januari 1426 richtte de overheid zich tegen twee Devote broeders, de pater van het broederhuis, Godefridus ten Toerne, en de rector van één van de vijf zusterhuizen, Joh. Hoef. Ook zij verlieten de stad omdat zij vreesden gevangen te worden genomen. Enige maanden later benaderde de overheid ook de overige broeders en zusters. De schepenen stelden hèn echter voor de keuze de straffen te negeren, of de stad te verlaten en in ballingschap te gaan. Alle Devoten verkozen het laatste. De overheid trad overigens tegen de broeders veel gedecideerder op dan tegen de zusters. De broeders moesten ogenblikkelijk de stad verlaten, de zusters kregen respijt tot de zomer van 1426. De schepenen probeerden de zusters zelfs nog met allerlei lokkertjes tot hun standpunt over te halen. Tevergeefs, de zusters bleven in hun houding volharden. Alle Devoten verlieten derhalve de stad. Tenslotte begon de overheid ook de burgers die aan de straffen gehoorzaamden lastig te vallen: dezen dienden een geldboete te betalen. Ook sommige burgers trokken toen uit de stad weg.
Zweder sprak de straffen in september 1425 uit. In de zomer van 1426 had de stadsoverheid van Deventer alle aan de straffen gehoorzame leken en geestelijken uit de stad verwijderd. De eenheid was hersteld: iedereen in de stad ging weer naar de kerk. Het is hierbij belangrijk op te merken dat de overheid in het kerkelijk leven ingreep: zij stond niet toe dat geestelijken en leken een, naar ons inzicht, zuiver persoonlijke geestelijke beslissing namen, te weten wel of niet aan de straffen te gehoorzamen. Een ander belangrijk punt is het feit dat de overheid zich hierbij tégen de kerkstraffen richtte.
Wat ons voorts in het handelen van de overheid opvalt, is de volgorde waarin zij de verschillende geestelijken benaderde, en de aard van de sancties waarmee zij dreigde en strafte. De overheid trad eerst op tegen de geestelijken die op een of andere wijze direct bij het goed verloop van het kerkelijk leven in de stad betrokken waren: de parochiale geestelijken, de kanunniken, de Min-

Dumbar, ed., *Analecta*, I (Deventer, 1719) 71-74; *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*, D. de Man, ed., (Den Haag, 1919) 67-87. Beide kronieken zijn afkomstig uit de kring der Moderne Devotie.

derbroeders (de Minderbroeders besteedden veel aandacht aan de zielzorg). Vervolgens waren de in dit opzicht minder belangrijke geestelijken aan de beurt: de Devoten, en van dezen eerst de belangrijkste Devoten (de pater en de rector), dan de broeders, tenslotte de zusters: de eerste immers waren de zielzorgers van de laatsten. Tenslotte richtte de overheid haar aandacht op de burgers. Het criterium van de overheid was kennelijk het belang van de persoon voor het kerkelijk leven van de stad. Dit blijkt ook hieruit, dat de „belangrijkste" geestelijken met de zwaarste straffen werden bedreigd: gevangenisstraf. De andere geestelijken viel „slechts" verbanning ten deel, terwijl de leken er met een geldstraf vanaf kwamen.
Opvallend in Deventer is tenslotte, dat de Moderne Devotie als enige geestelijke groepering haar eenheid tegenover het probleem van de kerkstraffen wist te bewaren. Terwijl de kanunniken, de parochiale geestelijken en de Minderbroeders zich binnen hun groep verdeeld opstelden, kozen de Devoten unaniem voor gehoorzaamheid aan de straffen.

Met de komst in Utrecht van Rudolf van Diepholt (in september 1426) begonnen de straffen ook in deze stad te werken. We zien hier hetzelfde gebeuren als in Deventer: de overheid grijpt in het kerkelijk leven in, is tegen de kerkstraffen en herstelt de eenheid in het kerkelijk leven van de stad. Zij benadert de geestelijken ook hier vanuit het standpunt, *wat is het belang van deze geestelijke voor de kerkelijke praktijk?* In Utrecht werden eerst de kanunniken, vervolgens de reguliere geestelijken en tenslotte de burgers voor het blok gesteld 6). De sancties waren verbanning en geldboete's. En ook hier toonde de Devotie zich als enige geestelijke groepering unaniem aan de straffen gehoorzaam en gingen de overige geestelijken in verdeeldheid uiteen. Kortom, de ontwikkelingen in Deventer en Utrecht tonen een grote mate van gelijkenis. Daar komt nog bij dat de - schaarse - inlichtingen die we over de gebeurtenissen in de andere Stichtse steden hebben in dezelfde richting wijzen. Ook hier ingrijpen van de stadsoverheid, verdeeldheid onder geestelijken en leken, eenheid van de Devotie. We kunnen waarschijnlijk de conclusies over Deventer en Utrecht voor alle steden van het Sticht geldig verklaren. Onze kennis over gebeurtenissen rond de kerkstraffen op het platteland is uiterst gering. Het enige wat wij hierover vernemen zijn mededelingen over de moeilijkheden in 1429 met de Overijsselse kloosters van de congregatie van Windesheim (behorend tot de Moderne Devotie) 7). De reguliere kanunniken van deze kloosters waren allen aan de kerkstraffen gehoorzaam. In 1429 werden zij door delegatie's van de Overijsselse steden en de Utrechtse kanunniken voor de, ons nu welbekende keuze gesteld, de straffen te negeren of het land te verlaten. Allen kozen voor het laatste. Dus ook in de reguliere tak van de Devotie unanimiteit. Het is overigens opmerkelijk te noemen, dat hier Utrechtse kanunniken tegen Overijsselse kloosters optreden. De kanunniken

6) Zie scriptie, 34-40.
7) Het betreft hier de kloosters Windesheim, Agnietenberg (bij Zwolle) en Bethlehem (Zwolle). Zie ook *Joh. Busch, Chronicon Windeshemense*, K. Grube, ed. (Halle, 1887) 333 e.v.

waren kennelijk op de een of andere wijze betrokken bij de kerkelijke situatie in het Oversticht. We komen hier nog op terug.

Het is opvallend dat de kronieken steeds expliciet de gehoorzaamheid aan de straffen van bepaalde geestelijken en leken vermelden. Wellicht mogen we hieruit concluderen dat door de meerderheid van de bevolking de straffen genegeerd werden. Waarom stelde de bevolking zich zo op? We moeten proberen redenen te vinden voor dit gedrag. Het gaat ons hierbij om de argumentatie van de betrokkenen, van de historische personen zelf, niet om onze constructies.
De mogelijke discrepantie tussen beide blijkt bijvoorbeeld uit het volgende. We hebben gezien dat de stadsoverheid zich tegen de kerkstraffen richtte. Waarom? Wij zijn geneigd te antwoorden: omdat de overheid inzag dat de kerkelijke straffen misbruikt werden voor politieke doeleinden. Wij geven hiermee de houding van de stadsoverheid een morele lading: uit verontwaardiging over het misbruik van de straffen, weigerde ze de straffen te gehoorzamen. Wij komen tot deze constructie, omdat we weten dat in het algemeen in de vijftiende eeuw de kerkstraffen op grote schaal werden misbruikt. Zo is de frequentie waarmee de geestelijkheid de straffen toepaste schokkend. J. Toussaert heeft vastgesteld dat in Vlaanderen rond 1450 zo'n 35% van de bevolking onder een kerkstraf stond 8). Deze ongebreidelde toepassing houdt direct in dat de aanleiding tot de straf dikwijls zeer futiel, of zeer onkerkelijk was, eigen belang, een wereldlijke opzet. Een bepaling in het concordaat tussen Rudolf van Diepholt en hertog Filips van Bourgondië uit 1434 luidde, dat een deken of provisor geen kerkstraffen mocht uitspreken, als hij niet op de hoogte was van de toedracht van het delict 9). Kerkelijke straffen werden op grote schaal misbruikt en ook de straffen van Zweder zijn hier een goed voorbeeld van. Het is voor ons dan ook zeer verleidelijk in dit misbruik de verklaring te zoeken voor de ongehoorzaamheid aan de straffen.
Toch heeft de overheid dit argument niet zelf gebruikt. Onze constructie en de argumenten van de tijdgenoot lopen hier uiteen. Of is het soms zo, dat dit argument voor de overheid zo vanzelfsprekend was, dat zij er niet aan dacht het ook nog eens expliciet te vermelden? Alvorens voor de verlokkingen van deze verklaring te zwichten, lijkt het ons nuttig eerst wat dieper op de merkwaardige wijze van optreden van de stadsoverheid in te gaan.
Zoals we hebben gezien stond de overheid niet toe dat de bevolking van de stad een, naar ons inzicht, zuiver persoonlijke godsdienstige beslissing nam. Denk bijvoorbeeld aan de burgers, die een geldboete moesten betalen omdat zij aan de kerkstraffen wilden gehoorzamen. Waarom dit optreden? We kunnen een aantal mogelijke verklaringen aanvoeren. Zoals: de aan de straffen gehoorzame personen namen dit standpunt in, omdat zij tot de partij van Zweder behoorden; zij waren Lokhorsten, Culemborgers. Een partijpolitieke verklaring derhalve, die echter ogenblikkelijk wordt gevloerd door te memoreren aan het feit dat de overheid de „dissidente" stedelingen op hun belang

8) J. Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen-age* (Paris, 1964) 438-442.
9) A. G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477* (Groningen, 1942) 116.

voor het verloop van het kerkelijk leven beoordeelde. De overheid zette niet alle aan de straffen gehoorzame geestelijken en leken in één keer uit de stad - zoals te verwachten zou zijn wanneer het partijpolitieke aspect overwegend was - maar ze benaderde deze personen juist in een bepaalde volgorde. Eerst de voor de kerkelijke praktijk meest belangrijke, dan de minder belangrijke. Neen, de overheid bestreed de aan de straffen gehoorzame stedelingen niet vanuit een partijpolitiek standpunt, en de geestelijken en leken kwamen niet tot hun stellingname vanuit een partijpolitieke binding.
Een andere, wel aannemelijke verklaring is, dat de overheid eenvoudigweg de orde en rust in de stad wilde herstellen. De onrust, door een haperende kerkelijke praktijk veroorzaakt, kon aanzienlijk zijn. Daarnaast konden verbaal begaafde geestelijken voor de nodige verwarring zorg dragen. Zo moeten de Utrechtse kanunniken van het Regulieren-klooster aan de Oudegracht (die aan de straffen gehoorzaamden) aan de stedelingen hebben duidelijk gemaakt dat de priesters die de straffen negeerden en de mis bleven opdragen, niet het lichaam God's consacreerden, maar *die duyvel ofte een padde* 10). Het was voor de orde in de stad zonder meer heilzaam dergelijke sprekers te verwijderen, want . . . *werd eenmaal de twijfel gewekt aan de geldigheid der sacramenten van onwaardige priesters, dan kwam het gehele kerkelijk leven op losse schroeven te staan.* 11). De stadsoverheid heeft het argument ook expliciet gebruikt: aan de straffen gehoorzame priesters zouden *opstaet onder den luden* veroorzaken 12). We mogen derhalve zonder meer concluderen dat het bewaren van de orde en rust in de stad reden voor de overheid is geweest in het kerkelijk leven te interveniëren.
Maar de overheid bemoeide zich niet alleen hierom met de geestelijkheid. Zij schijnt ook voor het goed functioneren van het religieuze leven op zich belangstelling te hebben gehad. In verschillende gevallen trad de overheid zeer behoedzaam, zeer geduldig tegenover de geestelijken op, ook waar de zaak van de orde juist een kort en krachtig ingrijpen vereiste. In deze gevallen lijkt het de overheid er vooral om te doen de geestelijken voor de stad te behouden en hen in de stad hun godsdienstplichten te laten vervullen. Een voorbeeld hiervan biedt de geschiedenis rond de Devote zusters van het Meester Geertshuis in Deventer. We hebben gezien dat de zusters rond Pasen 1426 voor de keuze werden gesteld de straffen te negeren of de stad te verlaten. De zusters maakten toen al direct duidelijk het laatste te verkiezen. En - geheel consequent - zij maakten zich gereed voor vertrek. De schepenen echter stelden de verbanning steeds maar weer uit; terwijl zij ondertussen probeerden de zusters, nu eens met dreigementen, dan weer met „lokkertjes" tot hun standpunt over te halen: als de zusters het kerkbezoek maar zouden hervatten, dan zou hun toegestaan worden een nieuwe werkplaats bij het huis in gebruik te nemen - tegen alle verboden op toename van bezit in de „dode hand" 13) in. En als . . . dan zou het stadsbestuur voor een wijbisschop zorgen, die de

10) A. Matthaeus, *Veteris aevi analecta,* dl. V (Den Haag, 1738) 474.
11) J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen* (Haarlem, 1949) 238.
12) K. Burman, *Utrechtse Jaarboeken* . . .,dl. I (Utrecht, 1750) 394.
13) Dode hand: kerkelijke, en dus belastingvrije bezittingen. De politiek van de stad was toename van de dode hand tegen te gaan.

zusters zou absolveren van alle zonden, eventueel door het negeren van de kerkstraffen opgelopen. De zusters echter gaven geen krimp, zij volhardden trots in hun standpunt. Maar het werd hun langzamerhand wel duidelijk dat de eigenlijke intentie van de overheid was, hen voor de stad te behouden, dat zij daartoe onder grote druk werden gezet. *Want si myenden, dattet die schepenen nergent omme gedaen en hadde, dat si hem dese dijnge geboeden hadden, dan dat si sie op dat uuterste wolden besueken.* 14).

Uiteindelijk werden de zusters in de zomer van 1426 toch uit de stad verjaagd. De aanleiding hiertoe was echter niet alleen de hardnekkigheid van de zusters in het weigeren de straffen te negeren, maar ook, en vooral, het feit dat de positie van de zusters de aandacht had gekregen van hertog Arnold van Gelre. Arnold had, op verzoek van de in januari 1426 uit Deventer gevluchte rector van de zusters, Johannes Hoef, een brief naar de Deventer schepenen gezonden met het verzoek de zusters *guedertieren* te zijn. En juist deze buitenlandse inmenging kon het stadsbestuur niet tolereren. De schepenen verklaarden dat de zusters nu werkelijk de stad moesten verlaten, *want gi en sijt niet allene der stat van Deventer ongehorsom en rebel, mer gi hebt oec enen vremden heren op die stat gebracht, daer gi naeden rechte XL pont aan gebroken hadden* (= verbeurd); *mer wi willen uwes geldes niet. Mer gi sult uuter stat trecken* . . . 15).

De „bemoeizucht" van hertog Arnold was doorslaggevend en maakte het de stadsoverheid onmogelijk het streven voort te zetten de zusters voor de stad te behouden en hen in de stad naar de kerk te laten gaan. Want dit moet wel de politiek geweest zijn. Alleen met het argument van orde en rust is hier het optreden van de overheid niet te verklaren; juist de orde in de stad werd door deze politiek bedreigd. Zo gaf de bevolking van de stad meerdere malen blijk van haar onlustgevoelens jegens de zusters. Zoals de kroniekschrijfster van het zusterhuis schrijft: *Ende dan quemen dicwile die werlike gesellen als soldeners ende wachters ende ander vule boeven voer dat huys* [= het zusterhuis] *ende bespotten die zusteren ende heyten sie Culenberch* [= aanhanger van Zweder van Culemborg] . . . *Sij segeden oick, dat si ongeloevych weren* . . . 16). Nee, het optreden van de overheid bevorderde hier de orde in de stad bepaald niet. Toch . . . zij nam het risico.

Eenzelfde situatie ontmoeten we in Utrecht. Zoals gezegd, hier begonnen de straffen in september 1426 te werken. Alle kanunniken van de stad staakten prompt de kerkoefeningen en gehoorzaamden eensgezind aan de straffen. Lang konden zij echter hun eensgezindheid niet handhaven. Zweder van Culemborg beval de kanunniken de stad te verlaten: het was hun niet toegestaan zich te bevinden in een onder het interdict staande stad. Ongeveer de helft van de kanunniken volgde het bevel van de bisschop op en verliet de stad. Opvallend is nu dat de kanunniken die in Utrecht achterbleven - die dus het bevel van Zweder niet gehoorzaamden - toch de straffen bleven volgen. Welnu, de stadsoverheid liet dit toe. Weliswaar liet zij duidelijk uitkomen de houding niet te kunnen waarderen, maar zij ondernam geen actie. De kanunni-

14) *Hier beginnen sommige stichtige punten*, 77
15) *ibidem*, 78.
16) *ibidem*, 75-76.

ken kregen rustig de tijd hun gedachten te ordenen. De politiek van de overheid had hier wel succes. Na drie maanden, in december 1426 gaven de kanunniken toe. Zij sloten met de stad een verdrag, waarin zij te kennen gaven de kerkoefeningen te willen hervatten. En, weer een maand later, conformeerden de kanunniken zich ook op politiek gebied. Zij besloten in januari 1427 Rudolf als ruwaard van het Nedersticht te erkennen 17).

We zien derhalve dat, ook in Utrecht, de overheid bereid was het risico van kerkelijke wanorde te nemen, om maarde kanunniken voor de stad te behouden. Het verschil met Deventer is, dat de Utrechtse overheid in haar opzet slaagde. De kanunniken pasten zich inderdaad aan de stad aan. Dus naast het argument van de orde, het a gument van de bezorgdheid voor het kerkelijk leven. De overheid vond de kwaliteit van de kerkelijke praktijk van de stad belangrijk. Wearom?

Uit min of meer recente onderzoekingen naar de verhouding tussen stadsoverheid en geestelijkheid in de late middeleeuwen 18) blijkt, dat naar stedelijk inzicht, het niveau van het kerkelijk leven daarom zo belangrijk was, omdat het godsdienstige aanzien en het algehele welzijn van de stad onlosmakkelijk met elkaar verbonden waren. Een bloeiend kerkelijk leven bracht direct gewin op niet-kerkelijke terreinen van het stedelijk leven. Vroomheid bracht God's zegen over de stad. Omgekeerd toonde voorspoed in aardse zaken aan dat God inderdaad zijn zegen aan de stad verleende. Deze denkwijze was gebaseerd op het inzicht dat het godsdienstige, politieke en militaire niet te scheiden waren, één werkingssfeer hadden ten bate van de positie en de eer van de stad. Het niveau van het kerkelijk leven kon dus niet als een zelfstandige, de rest van het stedelijk leven niet-rakende factor worden afgedaan. Het kerkelijke had directe uitwerking op het heil van de stad. Daarom kon de overheid niet toestaan dat burgers of geestelijken zelfstandig een, naar ons inzicht, zuiver persoonlijke beslissing namen op het punt van de kerkstraffen. Zij brachten daarmee, in de ogen van de stedelijke overheid direct de positie van de stad in gevaar. Allen moesten de politiek van de stad volgen, allen moesten de eer van de stad nastreven. En dat gold ook voor de geestelijken. Ook zij moesten hun stellingname van de politiek van de stad laten afhangen. Allen moesten burgers van de stad zijn.

Een punt waaruit duidelijk de verwevenheid van godsdienst en politiek blijkt is de hierboven aangehaalde scheldpartij tegen de zusters van het Meester Geertshuis in Deventer. De zusters waren niet alleen ongelovig, maar tegelijkertijd ook aanhangers van Zweder van Culemborg: *ende heyten sie Culenberch.* Een godsdienstige stellingname bracht direct een politieke met zich mee. Een ander voorbeeld. De Utrechtse stadsoverheid hield in december 1426 de kanunniken voor dat ze *rechtens* verplicht waren de kerkdiensten te hervatten. Ze waren immers de stad *schuldich te adheriren* . . . 19).

17) Post, 154-157, 160; De Hullu, 51-59, 89.

18) H. Schmidt, *Die deutschen Städtechronisten als Spiegel des bürgerlichen Selbstverständnisses im Spätmittelalter* (Göttingen, 1958); S. E. Ozment, *The Reformation in the cities; the appeal of protestantism to sixteenth-century Germany and Switzerland* (New Haven, 1975).

19) H. Stehkämper, „Zum Parteiwechsel der fünf utrechter Stadtstifte im Verlauf des Groszen Schisma's", *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap*, 76 (1962) 8.

Wat wij nu kunnen verklaren is de hierboven gesignaleerde afwezigheid van morele verontwaardiging in de argumenten waarmee de overheid zich tegen de kerkstraffen richtte. Als het onderscheid tussen godsdienst en politiek wegvalt, kan verontwaardiging van deze aard zich niet meer voordoen. Als de werkingssfeer van het godsdienstige en politieke één is, kunnen de kerkstraffen ook maar op één manier bekeken worden, namelijk als een vijandelijke maatregel, gericht tegen de positie van de stad. De morele lading valt dan uit het argument weg. Op dit punt blijkt duidelijk de afstand tussen onze moderne verklaring van een bepaald standpunt en de contemporaine verklaring. Men zag de kerkstraffen heel eenvoudig als een poging van de vijand de positie van de stad aan te tasten en derhalve moest tegen de straffen worden opgetreden.

We hebben nu de kern van het conflict rond de kerkstraffen blootgelegd: het ging om de positie van de geestelijke in de stad. Kon de geestelijke louter op grond van geestelijke overwegingen zijn standpunt bepalen, of moest hij zich aan de stedelijke politiek conformeren? De stadsoverheid kon alleen het laatste als acceptabel beschouwen, sommige geestelijken daarentegen wilden hun godsdienstige zelfstandigheden bewaren. Wij denken hierbij met name aan de Moderne Devoten. Zij wilden zich, vanuit hun *contemptus mundi* , juist geheel afzijdig van de stad opstellen. De Devoten waren ascetisch gericht: ontberingen, ellende en verdriet waren tekens van God's zegen. De stad daarentegen was elke vorm van ascetisch denken vreemd. In tegenspoed zag zij slechts God's toorn. De opvattingen van stad en Moderne Devotie over het godsdienstige stonden lijnrecht tegenover elkaar. Deze fundamentele tegenstelling was de achtergrond en de diepere reden van het conflict rond de kerkstraffen.

De Moderne Devoten waren de meest eensgezinde, consequente en hardnekkige tegenstanders van de politiek van de stadsoverheid. Alle Devoten gehoorzaamden vanaf het begin aan de straffen en bleven dit doen, ook als de overheid hen met allerlei straffen belaagde. Hoe rechtvaardigden deze geestelijken hun positie? De argumentatie is heel simpel: de straffen waren uitgevaardigd op gezag van de paus, en de paus moest ten alle tijde gehoorzaamd worden. Dit was voor de Devoten de reden om de straffen van Zweder te gehoorzamen. Het argument komt in elke kroniek steeds weer naar voren; is trouwens ook altijd het enige argument. Aan de paus te moeten gehoorzamen was voor de Devoten voldoende. Hierom wilden zij zich laten verbannen, vernederen, zich van hun bezittingen laten beroven. Uit de kronieken blijkt tevens dat de Devoten van de vroomheid van dit standpunt zeer overtuigd waren. Te gehoorzamen aan de paus was een zeer vrome, stichtelijke handelswijze. En, op 't eerste gezicht zijn wij wellicht geneigd hiermee in te stemmen. Natuurlijk. . . de paus moet gehoorzaamd worden. Bovendien: de Devoten waren legendarisch vroom, dus we verwachten niet anders dan vroom gedrag. Bij nadere beschouwing blijkt de combinatie van pauselijke gehoorzaamheid en vroomheid minder vanzelfsprekend, ja zelfs onaanvaardbaar. Het godsdienstige aanzien van de paus was immers in de vijftiende eeuw aanzienlijk

gedaald; een gevolg van onder meer het pas kort voor het Utrechtse Schisma beëindigde Grote Schisma. Het handelen van de paus werd dikwijls meer door wereldrijke en internationaal-politieke motieven bepaald, dan door godsdienstige. Hiervan was ook het pauselijke optreden in het Utrechtse Schisma een duideljk voorbeeld. Gehoorzaamheid aan de paus was zeker niet een vanzelfsprekendheid, voortkomend uit een vrome levenswandel. Dat blijkt bijvoorbeeld hieruit, dat in het Utrechts Schisma vele geestelijken en leken, juist op godsdienstige gronden de pauselijke politiek weigerden te volgen. Zo in 1432 de parochiale geestelijken van Holland en Zeeland. Zij konden de ommezwaai van dat jaar in de pauselijke politiek niet volgen. Dat Rudolf van Diepholt, die toch zovele jaren geëxcommuniceerd was geweest, plotseling tot bisschop van Utrecht werd benoemd, was iets wat zij niet meer konden begrijpen. Zij bleven dan ook Zweder van Culemborg als wettige Utrechtse bisschip beschouwen. De Devoten, de zo vrome Devoten, hadden echter geen enkele moeite met de gebeurtenissen van 1432. Tijdens het Utrechtse Schisma bleven zij de paus steeds onvoorwaardelijk gehoorzamen. De pretentie van de Devoten, met deze houding een vroom standpunt in te nemen, is voor ons nu echter onaanvaardbaar geworden.

Desalniettemin hangen de Devoten het argument van gehoorzaamheid aan de paus aan, en wel unaniem en zonder een spoor van twijfel over de juistheid van het eigen standpunt. Alle Devoten schaarden zicht tijdens het schisma achter dit argument. Twijfel, gewetenswroeging komen we in de Devotenkronieken niet tegen. Het lijkt ons wat hypocriet. Maar juist de unanimiteit en het afwezig zijn van elke twijfel aan de juistheid van het eigen standpunt zijn hiermee in tegenspraak, en dwingen onze gedachten in een andere richting. Zou het kunnen zijn dat „de" Devoot, de gemiddelde Devoot van de tegenstelling tussen vroomheid en gehoorzaamheid aan de paus niet wist, zou het kunnen zijn dat „de Devoot" werkelijk van de vroomheid van het eigen standpunt was overtuigd?

Laten we eens van deze veronderstelling uitgaan. Om haar te rechtvaardigen moeten we de vraag poneren, of onwetendheid op dit punt bij de Devoten inderdaad mogelijk was. Het antwoord op deze vraag kan bevestigend zijn. Om te beginnen was de informatie waarover de gewone Devoot kon beschikken in aard en hoeveelheid zeer beperkt. In de kronieken hebben we, zoals gezegd, nergens negatieve informatie over de paus aangetroffen, of zelfs maar de geringste twijfel aan zijn volstrekte integriteit. Andere informatiekanalen waren voor de Devoot afgesloten of geheel en al stichtelijk van aard. Contact met de buitenwereld moest zoveel mogelijk vermeden worden; de lectuur in de bibliotheken van de huizen en kloosters was zeer eenzijdig stichtelijk en geestelijk gericht; nieuwsgierigheid van welke aard dan ook stond in zeer laag aanzien - wetenschappelijke interesse bijvoorbeeld werd nu niet direct gestimuleerd, en dan drukken we ons zeer voorzichtig uit. Kortom, de informatie over de buitenwereld, en daarmee over de paus, was zeer beperkt, en eenzijdig gericht. De conclusie is mogelijk dat „de" Devoot het ware karakter van het pausdom niet kon leren inzien 20).

20) Informatie over de Devoten van meer technische aard heb ik verzameld bij R. R. Post, *The Modern Devotion* (Leiden, 1968).

We praten nu steeds over „de" Devoot. Nu we hebben vastgesteld dat de informatie waarover „de" Devoot kon beschikken, gering was en eenvormig, rijst direct de vraag: wie bepaalde dit dan? Wie regelde de informatiestroom? Deze vraag lijkt gemakkelijk te beantwoorden: de leiders van de Devotie natuurlijk. Nu kunnen we in de Devotie inderdaad een leiderskaste aanwijzen. Bij de broeders en zusters des gemenen levens waren dit de priester-Broeders. Bij de reguliere tak van de Devotie, de Congregatie van Windesheim, waren de priors van de kloosters de leiders, verenigd in het generaal-kapittel. Binnen het kapittel torende de figuur van de prior van Windesheim, het moederklooster, dan weer boven een ieder uit.
Maar met het aanwijzen van leiders is nog niet gezegd dat zij zich ook werkelijk bezighielden met de vorm en inhoud van de informatie over de buitenwereld. Ik denk ook niet dat dit het geval is geweest. Nemen wij bijvoorbeeld weer de kronieken. Er zal hier geen sprake zijn geweest van een directe censuur, of een soort lijst van verboden onderwerpen. Veeleer zal de inhoud van de kronieken bepaald zijn door een soort erecode. Over bepaalde onderwerpen werd nu eenmaal niet, of niet op een bepaalde manier geschreven. Dat is ook te verwachten; de kronieken waren immers bestemd ter lering en stichting van latere generaties Devoten. Het karakter van de kronieken bracht dus automatisch met zich mee, dat ze aan bepaalde voorwaarden moesten voldoen. En een van deze voorwaarden was ongetwijfeld geen negatieve informatie over de paus te verstrekken. Van deze censuur zullen we later nog een fraai voorbeeld ontmoeten.

Het is onze indruk - let wel, indruk; concrete bewijzen kunnen we hiervoor niet geven - dat de code ook op andere informatiekanalen van toepassing was. Aan de totstandkoming van deze situatie zal overigens zonder meer hebben bijgedragen het feit dat in de Devotie volstrekte gehoorzaamheid aan de meerdere als een zeer vooraanstaande deugd gold. Deemoedigheid was een van de meest hoogstaande idealen. De algehele sfeer in de Devotie zal dus bevordelijk zijn geweest voor het ontstaan en instandblijven van bepaalde fatsoensnormen.
We hebben nu vastgesteld dat het mogelijk was, dat „de" Devoot in het werkelijke karakter van het pauselijk handelen geen inzicht had. Dan rest ons nog de vraag: wat was nu eigenlijk de zin van het pauselijke argument? Voor „de" Devoot was het antwoord natuurlijk niet moeilijk. Maar de leiders van de Devotie dan, wat was hun redenatie? Deze was waarschijnlijk strikt zakelijk. Ten eerste, de Devotie was doodsbenauwd de schijn van ketterij op zich te laden. In de beginjaren van de beweging had de Devotie op dit punt verschillende aanvallen te verduren gehad, en strikte gehoorzaamheid aan de paus was dan ook geboden. Ten tweede was gehoorzaamheid aan de paus een argument dat zeer bruikbaar was tegenover de eisen van de stadsoverheid: de paus had het grote voordeel belangrijk, doch tegelijkertijd aangenaam ver van het eigen huis verwijderd te zijn.
We willen even terugkomen op de *eisen van de stad*. We hebben hierboven vastgesteld dat de achtergrond van het conflict om de kerkstraffen de „discussie" was over de rol van de geestelijke in de stad. Het komt in de kroniek

van het Meester Geertshuis zeer duidelijk naar voren dat de zusters de sfeer van het conflict goed hebben aangevoeld. Zij wisten dat het er om ging de eigen godsdienstopvattingen te verdedigen, de godsdienstige zelfstandigheid tegenover de stad te bewaren. Dit besef ondersteunde het argument van de gehoorzaamheid aan de paus. En, vanuit deze hoek bekeken, is de pretentie van de kronieken, dat dit argument een vroom argument is, zo gek nog niet. Het ging tenslotte om het bewaren van het eigen geloof.
Dit maakt het voor ons tevens aanvaardbaar dat de leiders van de Devotie, die ongetwijfeld meer van de buitenwereld, en daarmee van het ware karakter van pauselijk handelen afwisten, het argument van de pauselijke gehoorzaamheid hanteerden. Het hypocriete in het argument van de gehoorzaamheid aan de paus verdwijnt als we gaan beseffen dat het argument de vertaling was van de strijd om de eigen geloofsopvattingen. Dat neemt niet weg dat het een merkwaardige argumentatie is. En het feit dat de Devoten unaniem en stilzwijgend aan dit punt voorbijgingen, moet dan ook, zoals hierboven aangegeven, verklaard worden uit onwetendheid over het pausdom. Nogmaals echter, de achtergrond van het argument was de strijd om de eigen geloofsopvattingen. De zusters van het Meester Geertshuis bijvoorbeeld, wisten waarvoor zij streden. De sfeer van deze strijd komt in het volgende citaat uit de kroniek van het zusterhuis goed naar voren. De zusters waren . . . *wonderlike seer bedrucket . . . Want si weren alse schape sonder hierde int myddel der wolve, ende waren allene gewapent mit eenre gueder consciënciën. Want si en hadden gienen troest van buten vanden menscen, mer allene mochten si oeren troest ende vermakinge zueken in onsen lieven Heren, die altoes enen bedructen herten alrenaest ende alre ynnerste is, als Hi doer den prophete spreket: „Ick bijn mit hem in tribulaciën, Ic sal hem verloesen ende glorificieren." 21).*

De Devoten waren de meest extreme tegenstanders van de stadsoverheid. Andere geestelijken stelden zich minder uitgesproken, althans minder eensgezind in dit conflict op. Zo bijvoorbeeld de Utrechtse kannunniken. Zoals hierboven vermeld, trad er een splitsing in hun gelederen op, kort nadat de kerkstraffen in de stad geïntroduceerd waren. Ongeveer de helft van de kanunniken verliet de stad, op aandringen van Zweder van Culemborg. De andere kanunniken bleven in de stad achter, ondanks het feit dat zij evenals de „Culemborgse" kanunniken aan de straffen bleven gehoorzamen. Pas na een bezinningsperiode van drie maanden toonden zij zich bereid aan de eisen van de stad tegemoet te komen. Zij hervatten de godsdienstoefeningen en erkenden Rudolf van Diepholt als ruwaard. Op politiek en godsdienstig gebied schaarden de „Utrechtse" kanunniken zich dus achter de stadsoverheid. Maar hun conformisme ging, op godsdienstig gebied, verder dan het negeren van de kerkstraffen. De kanunniken kwamen in december 1426 met de overheid niet alleen overeen de kerkd ensten te hervatten (hetgeen zij *van rechte schuldich* waren), maar ook verklaarden zij zich bereid, onder supervisie van de overheid, de kerkelijke gang van zaken in de stad te controleren. De ka-

21) *Hier beginnen sommige stichtige punten*, 70-71.

nunniken stelden zich op als de uitvoerende arm van de stadsoverheid op geestelijk terrein.
Want het was de stadsoverheid die in december 1426 de kanunniken het recht gaf de geestelijke die *den collegialen kerken vorscr. niet bijblivich* [= gehoorzaam] *en ware noch mede zinghen en wolde. . . als overste prelate ende priester die* [= de geestelijke] *daer voer toespreken ende onderwizen zal moeghen ende die daer voer houden sluten* [= opsluiten] *ende lijflic tueven* [= arresteren] *of daervoer verwizen* [=wegzenden, veroordelen] 22). De kanunniken gaven hiermee hun zelfstandigheid op kerkelijk gebied op, werden dienaren van de stad. Zij voldeden hiermee aan de inzichten van de overheid: de geestelijke diende voor alles burger van de stad te zijn.
De kanunniken traden ook werkelijk in de rol van controleur van kerkelijke aangelegenheden op. In 1427 ondernamen zij een tocht langs een aantal Utrechtse kloosters, kennelijk met de bedoeling vast te stellen hoe deze kloosters tegenover de kerkstraffen stonden. Hun bevindingen legden de kanunniken notarieel vast! 23) In 1429 werden de kanunniken „uitgeleend" aan de Overijsselse steden voor de actie tegen de Windesheimse kloosters. We mogen concluderen, dat de kannunniken, in de beslissende strijd over de plaats van de geestelijke in het leven van de stad, voor de inzichten van de stad kozen.

De schisma's van 1432 en 1434

In 1432 zond paus Eugenius een legaat naar het Utrechtse bisdom. De legaat schorste de kerkstraffen en bracht vervolgens aan de paus het advies uit Zweder als bisschop van Utrecht af te zetten en Rudolf te benoemen. De paus volgde het advies op. Zweder legde zich hierbid echter niet neer. Hij verzocht het concilie van Bazel om een uitspraak. Het concilie erkende inderdaad Zweder's rechten en verklaarde dat Rudolf niet de rechtmatige bisschop van Utrecht was. Kort daarop overleed Zweder. De aan hem gehoorzame „Dordtse" kanunniken wezen toen Walraven van Meurs als zijn opvolger aan, in 1434.
Dit is, zeer in 't kort, het verhaal van de dubbelkeuze's van 1432 en 1434. Het verhaal kent drie hoofdelementen: de activiteiten van de pauselijke legaat (schorsing van de kerkstraffen), het schisma van 1432 en het schisma van 1434. Hoe worden deze gebeurtenissen in de kronieken van die tijd beschreven? Laten we beginnen met de kronieken van de Moderne Devoten.
Alle Devoten-kronieken beschrijven slechts een bepaald deel van de periode 1432-1434, te weten de schorsing van de kerkstraffen, het optreden van de pauselijke legaat, de terugkeer naar de oude woonplaatsen. De dubbelkeuze's worden door geen enkele, binnen het Utrechtse bisdom geschreven kroniek behandeld. Wèl door niet-Utrechtse Devoten-kronieken. Deze leveren, vrij uitgebreid zelfs, gegevens over de schisma's. Waarom dit unanieme zwijgen in de Utrechtse kronieken over de strijd tussen Rudolf en Walraven?

22) Stehkämper, 82-83.
23) De Hullu, 72.

Interesseerden de Devoten zich er niet voor? Het lijkt zeer onwaarschijnlijk. De Devoten hadden in de jaren na 1432 meerder malen direct met de perikelen rond de schisma's te maken. Bijvoorbeeld de Doesburgse broeders. Deze wilden in 1441 een nieuw altaar in hun huis laten wijden. De vraag was nu, welke bisschop om deze handeling te verzoeken, de Stichtse (Rudolf) of de (waarschijnlijk) in eigen stad erkende bisschop (Walraven). De broeders besloten het zekere voor het onzekere te nemen en lieten de wijding in hun huis uitvoeren door Marinus van Majo, de wijbisschop van Walraven van Meurs, terwijl zij al eerder voor deze wijding de goedkeuring van Rudolf verkregen hadden! 24) De broeders hadden dus direct met de problemen rond het schisma te maken. Maar in de kroniek van het broedershuis vinden we niettemin over de jaren 1432-1434 slectts de opmerking dat de onrust tot bedaren was gekomen en de vrede weergekeerd door de verzoening binnen de kerk 25).
Verder niets, geen vermelding van de dubbelkeuze's, geen vermelding van Walraven. De Doesburgse kroniek zwijgt hierover, en met haar alle andere Utrechtse Devoten-kronieken. De verklaring die zich voòr dit merkwaardige verschijnsel aan ons opdringt is, dat hier weer het scandaleuze optreden van de paus aan de orde was, en dat ook hier dit optreden verzwegen moest worden. Slechts zo kon immers het beeld van een vroom en integer pausdom overeind blijven.
Andere, niet-Devoten kronieken gaan wel op de dubbelkeuze's in. Ze vermelden het optreden van de pauselijke legaat, de dubbelkeuze's van 1432 en 1434, en het einde van het schisma in 1449. En daarbij leveren ze dikwijls felle kritiek op het handelen van de paus. Zo noemt Willem van Berchen, die pastoor in Niel (Gelre) was, de schorsing van de kerkstraffen *tegen goddelijke en menselijke waardigheid*, en kwalificeert hij vervolgens het pauselijke optreden als misdadig 26). De parochiale geestelijken van Holland en Zeeland verwierpen, in 1434, het pauselijk optreden in al even krasse bewoordingen. Zij wensten niet voor Baal te buigen en de al jaren geëxcommuniceerde Rudolf te erkennen 27).
Maar ook deze kronieken lijken veel weg te laten. Ze hebben in 't geheel geen aandacht voor het verdere verloop van de strijd om de geestelijke macht tussen Rudolf en Walraven. Hierbij is het opvallend dat de kroniekschrijvers niet eenmaal de term schisma hanteren om de strijd na 1432 aan te geven. Nergens wordt bovendien ook maar iets gezegd over eventuele geestelijke problemen onder de bevolking naar aanleiding van de dubbelkeuze's. Het probleem van de geldigheid van de sacramenten wordt nergens aangeroerd, terwijl dit toch hèt probleem van een schisma is - welke bisschop is de wettige, welke zijn de geldige sacramenten? Verder vinden we nergens vermeldingen van strubbelingen, ontstaan bij de overgang van een stad of dorp van

24) D. van Heel, *De Tertiarissen van het Utrechtse Kapittel* (Utrecht, 1939)71.
25) *Tandem premisso disturbio iam sopito ac pace reddita per reconciliationem ecclesie. . . Necrologie, kroniek en cartularium c.a. van het Fraterhuis te Doesburg (1432-1559)*, A. G. Weiler ed. (Leiden 1974)14.
26) *contra divinam iustitiam pariter et humanam.* En: *O, quanta summi pontificis themeritas. Willem van Berchen, De Nobili Principatu Gelrie et eius origine*, A. J. de Mooy ed (Arnhem, 1950) 81-82.
27) Post, *Bisschopsverkiezingen*, 162.

de ene bisschop naar de andere, terwijl toch vooral na 1441 tal van plaatsen hun loyaliteit hebben verlegd. Trouwens ook andere bronnen leveren ons geen aanwijzingen op die er op duiden dat er wèl dergelijke problemen waren 28). Dit alles doet vermoeden dat de strijd na 1432 niet als een werkelijk schisma is ervaren. Het lijkt erop dat voorkeur voor een van de twee bisschoppen meer afhing van de vraag of Rudolf wel terecht de Utrechtse zetel innam, dan van de vraag naar de wettigheid van zijn bisschoppelijke wijding.

Zo is het denkbaar dat een zekere mate van nationalisme (om maar eens een anachronistische term te gebruiken) bij het bepalen van een keuze heeft meegespeeld. Het is immers opvallend dat de strijd zich na 1432 geheel volgens nationale lijnen heeft afgespeeld: het Sticht met Rudolf tegen Holland, Zeeland en Gelre met Walraven. En vooral in het geval van het Sticht is het duidelijk dat de ervaring tenslotte toch de „eigen" zelf gekozen bisschop benoemd te zien, een rol kan hebben gespeeld. Maar met nationalistische gevoelens in de vijftiende eeuw moeten we voorzichtig zijn, dat is duidelijk.

In het Sticht zal trouwens in 1432, na bijna 10 jaar oorlog, het verlangen naar vrede de keuze vóór Rudolf aanzienlijk vergemakkelijkt hebben. En bovendien, de notie van een schisma mag dan buiten de kronieken zijn gebleven, door verschillende groepen geestelijken is wel degelijk op godsdienstige gronden een keuze gemaakt. Met name bij de parochiale geestelijken van Holland en Zeeland, die, zoals we hierboven hebben gezien, in 1434 op kerkrechterlijke gronden verklaarden Rudolf niet als wettige bisschop te kunnen aanvaarden, was dat het geval.

Maar op wat voor gronden de keuze tussen Rudolf en Walraven dan ook gemaakt mag zijn, het is in ieder geval duidelijk dat de primair kerkelijke strijd van ná 1432 veel minder godsdienstige opschudding heeft veroorzaakt dan de in eerste aanleg politieke strijd van vóór 1432. Godsdienstige problemen, zoals we die ontmoeten in de eerste fase van de strijd, hebben zich in de tweede fase niet voorgedaan. De eerste fase was in godsdienstig opzicht dan ook veel belangrijker. In deze periode probeerden de stedelijke overheden hun overwicht op de geestelijken in de stad te vergroten. Zij probeerden de geestelijken te onderwerpen aan de politiek van de stad. De geestelijke moest voor alles burger zijn van de stad zich, mede verantwoordelijk voelen voor het wel en wee van de stad. Deze ontwikkeling is met het oog op de Reformatie van de zestiende eeuw van het grootste belang. De eisen van de stad van de geestelijkheid, haar opvatting over het belang van het godsdienstig leven in de stad, hebben in vele gevallen de weg bereid van de Hervorming. *The socializing of the clergy, the insistence that the clergy must be good citizens, is a pattern to be seen again and again in Reformation towns and cities 29).* Dit patroon was het product van een lange laatmiddeleeuwse ontwikkeling. In het perspectief van deze ontwikkeling moet de eerste fase van het Utrechtse schisma gezien worden. En dan is het opvallend, dat we kunnen concluderen dat de controle van de stadsoverheid op de geestelijkheid door het schisma is toegenomen.

28) De pastoor van Arnhem had in 1538 de heilige oliën uit Utrecht gehaald, daarmee te kennen gevend Rudolf van Diepholt als wettige bisschop te beschouwen. R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen,* I (Utrecht, 1957) 15.

29) Ozment, 38.

Adriaen Ploos van Amstel, 1585-1639

Levensschets van een 17de eeuwse politicus

J. J. A. Ploos van Amstel *)

Adriaen Ploos van Amstel leefde in de woelige periode waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich ontwikkelde van een groep van rebellen in een uithoek van het Spaanse Rijk tot een erkend zelfstandige staat die een belangrijke rol speelde in de Europese politiek. Zelf leverde Adriaen als politicus in de Staten-Generaal een actieve bijdrage aan deze groei naar volwassenheid van de staat. Hij behoort tot diegenen die voor de Republiek de kastanjes uit het vuur hebben gehaald, en waar de geschiedschrijvers al te gemakkelijk omheen lopen door hen af te doen als willige werktuigen in de handen van prins Frederik Hendrik.

Zoon van een Utrechtse brouwer-schepen

Adriaen wordt in het voorjaar van 1585 in Utrecht geboren als tweede zoon van Gerrit Willemsz. Ploos en Catharina van Leeuwen in een gezin dat vijf zonen en vier dochters zal gaan tellen. Zijn vader is in Loosdrecht geboren en er ook schout geweest, maar vestigt zich in 1584 als brouwer in de stad Utrecht 1).

Hoewel hij pas in 1588 als burger wordt geregistreerd, vindt in oktober 1586 al zijn benoeming in de vroedschap plaats. De dan ingestelde magistraat heeft een duidelijke Leicesteriaans-calvinistische kleur en vormt een sluitstuk op de demokratische stromingen die in 1584 onder aanvoering van de burgerhoplieden zoals een Jan Jacobsz. van Leemput, ook brouwer van beroep, waren begonnen.

De regenten die daarbij terzijde zijn geschoven komen echter na het vertrek van Leicester weer aan de macht en in de vroedschap. Gerrit heeft zich tijdens het Leicesteriaanse tijdperk kennelijk als een goed bestuurder ontpopt,

*) Een woord van dank ben ik verschuldigd aan dr J. Meerdink, oud-rector van het Lorentzlyceum te Eindhoven, voor de voortreffelijke vertaling van de vele Latijnse teksten, aan mr A. L. G. M. van Agt, gemeentearchivaris van Eindhoven, door wiens stimulerende cursus oud-schrift de handschriften konden worden bestudeerd en aan mr dr Jan den Tex uit Leusden, die een wakend oog liet gaan over de periode van Oldenbarneveldt.
Een bijzonder woord van dank gaat naar prof dr J. J. Poelhekke uit Nijmegen, voor zijn stimulerende en uitgebreide reactie op het manuscript.

1) Leids album, 67 en 86; BvTP, 20/21. Foutief staat daarbij een Jonker Willem Ploos, heer van Langesteyn, als zoon van Gerrit Willemsz. Ploos opgegeven. Het is echter een zoon van Gerrit's broer Adriaen Willemsz. Ploos.

want hij is één van de weinigen die deze politieke ommezwaai niet alleen zonder kleerscheuren doorkomt, maar zelfs weer tot schepen wordt benoemd 2).
Hieruit mag niet geconcludeerd worden dat Gerrit een makkelijk heer is geweest: ten minste vijftien maal daagde hij iemand voor het gerecht of werd hijzelf voor het gerecht gedaagd. Eenmaal zelfs door zijn a.s. buurvrouw, toen hij in strijd met een stadsverordening extra ramen in een door hem verhuurd huis in de Lange Lauwerstraat had laten aanbrengen 3).
Met korte onderbrekingen blijft hij tot 1609 in de magistraat, vijf maal als schepen. In 1606 en 1609 wordt hij, steeds voor drie jaar, als raad in de Admiraliteit van Amsterdam benoemd 4).

Alhoewel het Gerrit vlak na de eeuwwisseling zakelijk gezien minder goed voor de wind gaat, laat hij in 1602 Adriaen beginnen aan een studie filosofie in Leiden 5).
Ook in die moeilijke tijden draagt de vroedschap hun schepen en diens zoon Adriaen een warm hart toe, want eenstemmig kent men op 18 maart 1605 aan Adriaen een prebende van het Domkapittel toe, die door het overlijden van Jonker Marten van Rossum ter vergeving aan de vroedschap is vervallen. Hij mag deze prebende en de bijbehorende kanunniksplaats in het kapittel zijn leven lang genieten.
Gerrit moet wel beloven dat hij er bij de opvoeding van zijn zoon rekening mee zal houden dat deze het land met theologie of rechten zal kunnen gaan dienen. Door deze belofte laat Adriaen zich na zijn studie filosofie in 1607 als juridisch student in Leiden inschrijven.
Tevens moet Gerrit 800 gulden betalen aan de eerste cameraar van de stad en 200 aan de armen. Ook moet hij nog 12 gulden betalen die de kanunniken van de Dom hebben voorgeschoten voor degene die het bericht bracht van het overlijden van Adriaen's voorganger van Rossum 6).

Op korte termijn heeft deze prebende meer moeilijkheden gebracht dan opgelost en in 1607 is Gerrit zelfs verplicht het inmiddels met diverse hypotheken belaste huis in de Lange Lauwerstraat, waarin het gezin dan zelf is gaan wonen, te verkopen en het te huren van de nieuwe eigenaar 7).
Vlak na het begin van het twaalf-jarig bestand keert alles ten goede. Adriaen studeert af, doet in september 1609 de eed als advocaat voor het Hof van Utrecht en laat zich aan de balie inschrijven 8).

2) GAU, Klapper op de nieuwe burgers van Utrecht, 1580-1700, 1588; J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, 1968, 196/199; v. d. Water, III, 176/180; S. P. Haak, *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, Den Haag, 1934, I, 218.
3) GAU, II 2827, Index op register van civiele sententiën, 23 aug. 1599 (2 x), 22 sept. 1604, 16 feb. 1605, 20 apr. 1605, 21 dec. 1605, 1 mrt. 1606, 19 dec. 1606, 14 jan. 1609, 25 aug. 1610, 29 sept. 1610 (3 x), 27 mrt. 1613, 25 jan. 1614; GAU, II 2826, civiele sententie 23 aug. 1599.
4) GAU, II 121, vroedsch. resol. 2 juli 1606, 7 okt. 1608, 27 apr. 1609. Zie tevens v. d. Water, III, 176/180.
5) Leids album, 67.
6) GAU, II 121, vroedsch. resol. 18 mrt. 1605.
7) GAU, Register van transporten en plechten, 30 okt. 1607, 235/237.
8) RAU, RA 274, 5 sept. 1609.

In 1610 kent Utrecht weer politieke rellen en gedurende enkele maanden wordt het regentenpatriciaat uit de magistraat gezet. Nadat met militair vertoon de oude toestand weer wordt hersteld, wordt de invloed van het stadsbestuur op de Staten van Utrecht vergroot. De Raad van State besluit dat het lid van Geëligeerden met vier personen zal worden uitgebreid, die door het stadsbestuur mogen worden voorgedragen 9).
Staande de vergadering van de vroedschap op 31 mei 1610 wordt de beide burgemeesters en twee schepenen opgedragen een voorstel te maken van vier bekwame en gekwalificeerde personen uit de vijf kapittels. Het gezelschap trekt zich terug in de groene zaal en laat de lijst met kanunniken voorlezen. Na ampele discussie wordt o.a. Adriaen geselecteerd. Nadat men weer in de raadsvergadering terugkeert wordt het voorstel al snel overgenomen. Ook de overige steden en de Ridderschap zijn het er mee eens, zodat het voorstel spoedig bij prins Maurits ligt.
Zijn uiteindelijke benoeming betekent het begin van een politieke carrière 10).

Inmiddels zijn ook de financiële zorgen van zijn ouders voorbij en zij kopen het riante pand „Groot en Klein Cranestein" aan de Oude Gracht, waarbij tevens de brouwerij „De Wereld" begrepen is, inclusief kade, kluis, rosmolen enz. 11).
Waarschijnlijk woont Adriaen bij zijn ouders totdat hij op 16 augustus 1616 in het huwelijksbootje stapt met Agnes van Bijler 12). Voor Agnes is het al haar tweede huwelijk. Alhoewel hooguit 23 jaar oud, is ze al weduwe; haar eerste man, Gerard Foeyt, huwde ze in december 1611.
Uit dat huwelijk heeft ze een twee-jarig zoontje dat Jacob heet 13). De familie Van Bijler stamt van de Veluwe. Agnes' vader, Henrick van Bijler, is in Nijkerk geboren en trouwt in 1592 in Utrecht met Aaltje van Harn. Als Henrick in 1600 overlijdt, laat hij twee kinderen achter: Johan en Agnes van Bijler. Nadat in 1604 ook deze Johan sterft, erft Agnes de uitgebreide familiebezittingen in Gelderland en mag zij zich vrouwe van Wenckum noemen. Financieel gezien, vormde ze stellig een interessante partij voor Adriaen. Kennelijk zijn ze op huwelijkse voorwaarden getrouwd, want pas nadat Agnes' zoontje Jacob in 1623 is overleden, leggen ze contractueel een *generale reciproke lijftochte . . . d'een tot des anders behoef* vast 14).
Niet alleen Henrich van Bijler, maar ook zijn zuster Alydt en broer Elbert vestigen zich in Utrecht en trouwen er. Elbert met Catharina van Rijn. Hij wordt niet alleen ontvanger van de Staten, maar ook lid van de vroedschap en burgemeester van Utrecht. Alydt trouwt met Jacob Woutersz. Lieftinck,

9) den Tex, III, 166/172.
10) GAU, II 121, vroedsch. resol. 31 mei 1610, 4 juni 1610.
11) GAU, Register van transporten en plechten, 28 dec. 1612, 405/408.
12) GAU, Trouwboek 1616; BvTP, 22.
13) Mededeling Jhr. G. Ploos van Amstel, Middelburg.
14) GAU, Register van transporten en plechten, 23 feb. 1664, 60.

eveneens lid van de vroedschap en tevens raad in de Admiraliteit van Amsterdam 15).

De belangstelling en het gevoel voor politiek heeft Gerrit Ploos niet alleen op Adriaen maar ook op zijn andere zoons Tymon en Peter overgedragen. Beide zijn lid geweest van de vroedschap. Peter was vele jaren schepen. Tymon was tevens rentmeester van de St. Paulusabdij, Peter van de conventen van Agnieten, Arkel en het Begijnenhof. Peter werd later rechter in het Hof van Utrecht, lid van het rechtscollege van Vianen en persoonlijk raadsman van de zeer rijke graaf van Brederode.
De jongste broer van Adriaen, Johan, werd maarschalk van Eemland en Aert was werkzaam op de griffie van de Staten-Generaal en commandeur van St. Catharine en van Wemelingen in Zeeland.
Adriaen's zusters sloten goede huwelijken, waardoor hij ook zwagers met vooraanstaande functies verkreeg 16).

Door Gerrit's toedoen was de basis gelegd voor een van de belangrijkste regentenfamilies van Utrecht. Adriaen heeft er voor gezorgd dat vooral hijzelf, maar ook zijn familieleden daadwerkelijk tot grote bloei zijn gekomen.

Rechter van Oldenbarnevelt en De Groot

In begin juli 1618 gaat Adriaen als extra-ordinaris afgevaardigde met de Utrechtse delegatie naar de Staten-Generaal in Den Haag om over de waardgelders te spreken. Mede daardoor raakt hij zeer nauw betrokken bij de slotfase van de machtsstrijd tussen prins Maurits en Oldenbarnevelt.

Reeds enige tijd speelt de affaire van de waardgelders, een zeshonderd huursoldaten die de toen in meerderheid remonstrantsgezinde Staten van Utrecht had aangetrokken om zich af te kunnen zetten tegen de in meerderheid contra-remonstrantse Staten-Generaal. Het plan hiertoe was uitgegaan van Oldenbarnevelt, toen hij tijdelijk in Utrecht vertoefde. Na veel pressie uit Den Haag om de waardgelders af te danken, geven de Staten van Utrecht aan hun delegatie in de Generaliteit een compromisvoorstel mee om dat zowel met prins Maurits als de Staten-Generaal te bespreken. In deze delegatie bevindt zich ook Adriaen, die dan voor het eerst optreedt in Den Haag.

De secretaris van de Utrechtse Staten, Ledenberg, gaat echter meteen naar zijn vriend Oldenbarnevelt en deze stuurt direct Hugo de Groot, Hogerbeets en enkele anderen op de Utrechters af. De meerderheid van de Stichtse delegatie laat zich overhalen hun instructie naast zich neer te leggen en niet met

15) W. de Vries, *De Nijkerk-Utrechtse van Bijlers*, Nederlandsche Leeuw, 1948, 306/309; W. Bezemer, *De magistraatsverandering in Utrecht in 1618*, BMHG, Utrecht, 1896, 86 en 88.
16) v. d. Water, II, 1049, 1054; III, 181/194; GAU, II 121, vroedsch. resol. 17 feb. 1617; RUB Utrecht, HS van Buchell 3L3[1], 11 mrt. 1637; BvTP, 21; ARA, Staten-Generaal 43, resol. 1, 14 nov. 1618; (uitgave RGP); GAU, II 121, vroedsch. resol. 23 mrt. 1619.

Afb. 1. „De bruiloft van Adriaen Ploos en Agnes van Bijler", W. C. Duyster, ca. 1628. In 1878 is dit paneel door Jhr. J. Ploos van Amstel en Jhr. J. A. G. Ploos van Amstel aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap geschonken en in 1889 aan het Rijksmuseum in bruikleen gegeven. Aangezien er verder geen portretten van Adriaen Ploos of Agnes van Bijler bekend zijn, is niet na te gaan of de via overlevering bekende titel wel juist is. Het paar rechts op de voorgrond zouden Adriaen en Agnes kunnen zijn en het jongetje Jacob Foeyt, het kind uit Agnes' eerste huwelijk. Van Thiell (D. J. J. van Thiell, Duyster hersteld in oude luister, jaarverslag KOG1978, 72/79) sluit niet uit dat het schilderij pas 10 jaar na de bruiloft is ontstaan.
Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr C 514.

Maurits en de Generaliteit te gaan praten. Adriaen en de Utrechtse burgemeester Van de Poll zijn vierkant tegen, maar krijgen de anderen niet meer overgehaald.
Het moet Adriaen in een moeilijke positie hebben geplaatst, want vrijwel elke dag wordt er in de vergadering van de Staten-Generaal over de waardgelders gesproken. Als Adriaen en de overige Utrechters vanwege het begin van de Statenvergadering van het Sticht na twee weken weer huiswaarts moeten keren, wordt hen op het hart gebonden alsnog gevolg te geven aan de wensen van de Generaliteit. Tevergeefs. Eind juli dragen de Staten-Generaal aan een delegatie uit de vier provincies, die de meerderheid vormen, op om onder voorzitterschap van de prins, voor het laatst in Utrecht aan te dringen op het afdanken 17).

Als ook dan het overleg weinig succes heeft, laat Maurits met behulp van zijn eigen troepen zelf de waargelders ontwapenen. Maar daar laat hij het dan niet

17) ARA, Staten-Generaal 43, resol. 3/20 juli 1618; (uitgave RGP); den Tex, III, 597/599.

meer bij. Met als argument dat het landsbelang het vereist, ontslaat hij de magistraat van de stad en enkele leden van de Staten, inclusief secretaris Ledenberg 18).
Deze gehele manoeuvre verstevigt Adriaen's positie en pakt ook gunstig uit voor zijn familieleden, die op zijn voorspraak interessante vrijgevallen functies gaan vervullen. Zijn broer Peter die reeds raad was, wordt tot schepen benoemd evenals zijn oom Elbert van Bijler, die later burgemeester wordt. Jacob Woutersz. Lieftinck, ook een aangetrouwde oom van Adriaen, komt eveneens in de vroedschap; zo ook Adriaen's zwager Jan van Steenbergen. Wat later volgt de benoeming van zijn broer Johan Ploos tot kanunnik van Oudmunster en maarschalk van Eemland 19).

Als de prins met de zijnen weer naar Den Haag terug wil keren, wordt Adriaen er op af gestuurd om officieel afscheid te nemen.
Daarna volgen de gebeurtenissen elkaar snel op. In opdracht van de Staten-Generaal worden Oldenbarnevelt, De Groot en Hogerbeets gearresteerd. Ook Ledenberg wordt in opdracht van Den Haag gearresteerd. Als Ledenberg zelfmoord heeft gepleegd, wordt onder andere Peter Ploos belast om de inventaris op te maken van de geconfiskeerde goederen 20).
Adriaen wordt afgevaardigde van Utrecht naar de Staten-Generaal en benoemd in het comité dat de verhoren moet verzorgen. Later wordt hij ook benoemd in het college van de 24 rechters. Met zijn 32 jaar is Adriaen verreweg de jongste in het gezelschap 21).
Aangezien zijn politieke functies in Den Haag en Utrecht ook normaal doorgaan, reist hij voortdurend heen en weer.
Opmerkelijk is dat hij tevens als getuige wordt gedagvaard als het gaat over de rol van De Groot en Hogerbeets in het ompraten van de Utrechtse delegatie. In die tijd vond men de combinatie van rechter en getuige een voordeel.

De afloop van de gehele zaak is genoegzaam bekend. Alhoewel de beraadslagingen van de rechters achter gesloten deuren plaats vonden, deed het verhaal de ronde dat Adriaen tegen het doodvonnis van Oldenbarnevelt heeft gestemd 22). Oldenbarnevelt kende zowel Adriaen, aan wie hij *groote deuchden ende faveur gedaen ende bewesen hadde* 23) en die hij met genealogische onderzoekingen lijkt te hebben geholpen 24), als diens vader 25).
Zelfs vanuit remonstrantse zijde werd vermeld dat Oldenbarnevelt Adriaen zeer welgezind was. Adriaen zelf is anderzijds ook nooit een bestrijder van de remonstranten geweest. Toen hij later in de vergadering van de Staten-Gene-

18) *Verbael . . . Staten Generael binnen Utrecht . . . 1618,* Kronyk Hist. Gen., Utrecht, 1867, 151/186.
19) W. Bezemer, *De magistraatsveranderingen in Utrecht,* 71/106.
20) H. C. Rogge, *De confiscatie der goederen van Gillis van Ledenberg,* BMHG, Utrecht, 1904, 340/344.
21) den Tex, IV, 315; III, 640, 680; IV, p. 320.
22) den Tex, III, 711.
23) W. Bezemer, *De magistraatsveranderingen in Utrecht,* 96.
24) A. Matthaeus, *De Nobilitate,* Amsterdam, 1686, Ad lectorum.
25) S. P. Haak, *Johan van Oldenbarnevelt,* 218.

raal de door de synode van Dordrecht veroordeelde remonstranten moest toespreken deed hij dat zo mild, dat daardoor het burgemeesterschap van Utrecht aan hem voorbij is gegaan. Ook later heeft hij meestal geprobeerd de remonstranten de hand boven het hoofd te houden 26).
Tegen Hugo de Groot is Adriaen fel van leer getrokken, vooral als deze om de vragen heendraaide of er onnodig breedvoerig op inging. Zoals bekend is De Groot er dicht bij geweest om zijn partijgenoten te laten vallen 27).
De Groot heeft hem tot het einde van zijn leven gehaat. Toen hij later via zijn zwager Van Reigersberg zijn geconfisceerde goederen probeerde vrij te krijgen, vond hij Adriaen weer op zijn pad 28).
Het zal De Groot aangenaam geweest zijn als zijn vrienden hem informeren over de ontwikkelingen in Utrecht en over de gunsten die de 24 rechters ten deel zijn gevallen, en daarbij geen goed woord over hebben voor Adriaen en de andere in Utrecht aan het bewind zijnde personen.
Van Adriaen zegt de ene informant dat hoewel hij in Utrecht is geboren, zijn vader een vreemdeling was die als boerenzoon uit Loosdrecht kwam en beiden daarom geen kwaliteit kunnen hebben. Voorts zou Adriaen met valse voorstellen en rapporten de eenvoudigen verleid en bedrogen hebben, zich schelmachtig gedragen hebben en *voor hem selven als sijn gantsch kael geslacht ontallicke groote beneficien ende officien, soo van provens, thesaurierschap, commandeurien, maerschalckampten, raetheerschappen, rentmeesterschappen ende anders tot uytputtinge van 's lants middelen ende haere verrijckinge onbehoorlick heeft bekomen* 29).

De andere informant, die over de rechters schrijft, zegt dat Adriaen en de zijnen zo zeer door Utrecht begunstigd zijn *qu'ils passent le nombre,* maar wijt dat niet aan Adriaen's schelmachtig gedrag 30).
Erg fraai klinkt vooral de eerste passage niet, maar dergelijke uitingen komen vrijwel alleen voor in de kring rond De Groot. Ze laaien later nog eens hoog op naar aanleiding van Adriaen's overlijden. Zoals uit het vervolg zal blijken zit er wel een kern van waarheid in, want Adriaen probeert zichzelf, zijn familieleden en vrienden zoveel mogelijk te begunstigen, hetgeen hem voortreffelijk blijkt te lukken. Maar die eigenschap is in die oligarchische tijd een veel voorkomend verschijnsel, waaraan vrijwel alle regenten, inclusief de prins, van harte meedoen.

Speciale missie naar Lodewijk XIII van Frankrijk

Gedurende zijn eerste ronde in de Staten-Generaal van 1618 tot 1621 mist Adriaen vrijwel geen enkele vergadering; ook niet die van de Staten van Utrecht 31). In de Staten-Generaal waar het voorzitterschap per week circu-

26) GA Rotterdam, Oud-archief Remonstrantse kerk, HS Wtenbogaert 1078, 8 mei 1639.
27) den Tex, III, 662.
28) Molhuysen, briefnrs. 1307 en 1310.
29) W. Bezemer, *De magistraatsveranderingen in Utrecht,* 95/96.
30) Molhuysen, nr. 812.
31) ARA, Staten-Generaal 12524, presentielijsten 1618/1621; RAU, Staten 232-17, presentielijsten 1618/1621.

leert tussen de zeven provincies, is hij vrijwel altijd president als Utrecht de beurt heeft; op 4 oktober 1618 voor het eerst. Een van zijn officiële daden na de bewogen dagen in de zomer van 1618 is de benoeming namens Utrecht van zijn jongste broer Aert, die al bij het comptoir van de Generaliteit werkzaam is, tot klerk in de griffie van de Staten-Generaal. Ook voor Adriaen lijkt dat wel prettig: hij kan bij zijn broer in Den Haag logeren - zijn gezin blijft in Utrecht wonen - en dan tevens nieuws van achter de schermen van zijn nieuwe politieke ambiance krijgen 32).
Adriaen houdt zich met een veelheid van onderwerpen bezig. Hij ondertekent de instructie die het gezantschap in 1618 naar Engeland meekrijgt, stelt mede een tractaat op met Venetië dat hij namens de Republiek ondertekent, bespreekt militaire zaken met prins Maurits, neemt hem de eed af als stadhouder van Groningen, trekt in de zomer van 1620 met het leger van Maurits mee naar Wezel, gaat na of Drente zelf zitting mag nemen in de Staten-Generaal en raakt betrokken bij geschillen tussen dijkraden en hoogheemraden 33).

Voor zijn eerste ambtsperiode van drie jaar om is, vervult hij nog een speciale missie naar het Franse hof, die zich voor hem als een glorierijke snoepreis zal ontpoppen, maar die door het optreden van de Fransen op politiek gebied bijzonder moeizaam en onaangenaam gaat verlopen.
Een van de oorzaken van deze missie is het weldra aflopen van het twaalf-jarig bestand, terwijl tevens allerlei andere zaken met Frankrijk en Engeland dienen te worden besproken. Adriaen wordt door Utrecht aangewezen om aan één van de twee voorgenomen missies naar Londen en Parijs deel te nemen. De Ridderschap stemde tegen, want daar vond men dat iemand uit hun gelederen behoorde te worden aangewezen. Voor Adriaen wordt het Parijs 34).

Aangezien het voor de hand ligt dat Lodewijk zijn afgewezen verzoek om Oldenbarnevelt te sparen zal aansijden, kan het geen toeval zijn dat twee van de vier extra-ordinaris ambassadeurs tot diens 24 rechters hebben behoord. Naast Adriaen is dat Adriaen van Manmaker. Adriaen Pauw en Nicolaes van de Bouckhorst, doorgaans heer van Noordwijk danwel van Wimmenum genoemd, completeren het gezelschap, dat in januari 1621 per boot naar Calais vertrekt 35). Het gezantschap wordt met een stoet van bijna veertig koetsen, waaronder één van de koning en verscheidene van de gezanten van de met ons bevriende mogendheden en van de meest vooraanstaande Fransen en bovendien nog vergezeld van dertig Staatse ruiters van St. Denis naar Parijs ge-

32) ARA, Staten Generaal 43, resol. 1, 14 nov. 1618; (uitgave RGP).
33) Aitzema, 1621, 19/25; *Memorie en instructie voor het gezantschap naar Engeland in november 1618*, Kronyk Hist. Gen., Utrecht, 1866, 385/389; ARA, Staten Generaal 43, resol. 23 nov. 1618 (uitgave RGP).
34) RAU, Staten 232-17, resol. 1, 8 nov. 1620.
35) O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland*, Den Haag, 1976, 9; ARA, Staten Generaal 8335, officieel verslag van de ambassade naar Parijs in 1621.

leid, waar ze in hotel d'Ancre hun intrek nemen. Nauwelijks zijn de heren gearriveerd of zij vernemen dat Lodewijk XIII met de dag meer geïrriteerd raakt over de Hugenoten en dat hij wellicht spoedig zal vertrekken voor een openlijke oorlog. Tot overmaat van ramp wordt bekend dat op de kust van de Provence een Hollands schip met wapens is gestrand, waarvan men vermoedt dat het door de Staten-Generaal en prins Maurits aan de oproerige Hugenoten is gezonden 36).

Op 20 februari wordt het gezantschap aan het hof ontvangen. De rit daarheen veroorzaakt een ware volksoploop.
Tijdens deze audiëntie delen zij hun lastgeving van de Staten-Generaal mee. Hun opdracht luidt Lodewijk XIII te begroeten, hem te complimenteren met zijn voorspoedige pogingen tot handhaving van zijn gezag en de rust in zijn rijk, over de betaling van de Franse regimenten in de Republiek te spreken, de alliantie met Frankrijk te vernieuwen, voor te stellen om gezamenlijk de kapers van Algiers en Tunis te bestrijden en geschillen tussen wederzijdse kooplieden te bespreken. Vanwege de prins van Oranje wordt de gunst en de vriendschap van Lodewijk gevraagd. De koning antwoordt dat hij de voorstellen goed begrepen heeft en erkentelijk is voor de toegenegenheid van de Staten-Generaal. Tevens informeert hij naar de prins en naar de reis en hun verblijf in Parijs. Alles verloopt uiterst vriendelijk en over het gestrande schip wordt met geen woord gerept 37).

De daarop volgende gesprekken met adviseurs van de koning en regeringsfunctionarissen zijn echter ronduit onaangenaam. President Jeannin en de hertog van Luynes melden dat de koning nog steeds verbolgen is dat zijn verzoek om Oldenbarnevelt te sparen niet gehonoreerd is. Ook kwetst het hem dat de voormalige Nederlandse gezant in Parijs, Aerssen, waarover Lodewijk zijn beklag heeft gedaan, door de Staten-Generaal in het gelijk is gesteld.
Verder stellen de beide heren dat Frankrijk in het geheel niet verlegen zit om een bondgenootschap met de Republiek. Geschillen die Franse kooplui met Nederlanders hebben, worden breed uitgemeten. Ook het gestrande schip met wapens komt nu ten tonele. Eveneens wordt ons een aanmatigend gedrag op zee en in Oost-Indië verweten. Voor het gemak staan buiten de deur de weduwe van een door Nederlanders omgebrachte kapitein en benadeelde kooplui in gereedheid om des gewenst als getuigen te kunnen optreden.
Op dringend verzoek blijven ze van deze confrontatie verschoond, maar Jeannin stelt wel dat alle klachten van de kooplieden opgelost moeten zijn voordat van een vernieuwing van de alliantie sprake kan zijn 38).

Na vele gespreksronden komt Jeannin en de zijnen op 4 april mondeling het antwoord van de koning overbrengen. Lodewijk zal de Republiek zijn oude

36) J. P. Arend, *Algemene geschiedenis des vaderlands van de vroegste tijden tot op heden*, Amsterdam 1840/1882, III derde stuk, 520 en 538.
37) J. P. Arend, *Algemene geschiedenis*, III, 536, 537, 539.
38) J. P. Arend, *Algemene geschiedenis*, III, 540, 541.

Afb. 2. „Henrica Ploos van Amstel", Paulus Moreelse, 1625. Henrica is een zuster van Adriaen. Zij is in 1620 getrouwd met Diderick Strick en hertrouwd in 1637 met Pieter van Dam.
Allantown Art Museum, U.S.A.

genegenheid schenken mits de klachten van de Franse kooplui binnen vier maanden voor de Nederlandse rechter zullen worden behandeld, terwijl hij er voor zorg zal dragen dat Nederlandse kooplui hun grieven voor de Franse rechter behandeld zullen krijgen. Voor de betaling van de Franse regimenten heeft hij nu geen geld beschikbaar. Op de andere punten gaat hij niet eens meer in.
Kennelijk stond al bij voorbaat vast dat de Fransen de Republiek een lesje wilden leren. Hoe de gezanten ook protesteren tegen deze onbevredigende antwoorden, men stelt hen botweg niet meer in de gelegenheid met de koning te spreken. Ook tijdens het officiële afscheid van Lodewijk XIII, kapt hij iedere toespeling op het magere resultaat af 39).

Na bijna drie maanden van overleg moeten de ambassadeurs weer terug zonder dat ook maar één zaak tot tevredenheid is afgehandeld. Desalniettemin zijn zij voortdurend met eerbewijzen overladen, wellicht ook om de bittere pil enigszins te vergulden. De koning wilde hen alle vier in de adelstand verheffen, maar Van de Bouckhorst verontschuldigde zich. Adriaen en de andere twee *lieten zich, zeiden zij, daarmede ten dienste van het Land bezwaren* en ontvingen de ridderslag.
Op de terugreis naar het oorlogsschip in Calais worden Adriaen en zijn medegezanten feestelijk ingehaald door de burgerij van Rouan en Dieppe 40).

Overigens kreeg het speciale gezantschap naar Londen, waaraan Huygens als secretaris was toegevoegd, op een zelfde wijze de kous op de kop. Maar voor

39) J. P. Arend, *Algemene geschiedenis*, III, 544/547.
40) J. P. Arend, *Algemene geschiedenis*, III, 546.

hen zat er geen enkele compensatie in het persoonlijke vlak aan vast 41).
Ondanks alle eerbewijzen en zijn adellijke titel, moet Adriaen stellig een kater hebben overgehouden van de speciale missie. Zoals uit het volgende zal blijken heeft hij er, als een goed ambassadeur, geen merkbare hekel aan de Fransen door gekregen.
De Groot, die dan net in Parijs zit, en kennelijk slecht op de hoogte is over de inhoud van de gesprekken, kan het niet laten wat later een briefje aan Frederik Hendrik te sturen, waarin hij zegt dat de ambassadeurs van al hun schone beloftes aan de koning er niet een hebben vervuld, maar dat daarentegen alles wordt gedaan om met Engeland op goede voet te komen 42).

Manipulaties in de Utrechtse Staten

Adriaen komt ziek uit Parijs terug en het duurt twee maanden voor hij weer ter vergadering verschijnt. Een van de eerste onderwerpen in Utrecht is zijn herbenoeming in juni 1621 voor een periode van drie jaar in de Staten-Generaal. Hoewel hij trouw de vergaderingen in Den Haag en Utrecht bezoekt, is hij nog steeds niet echt hersteld. Dat wreekt zich.
Zijn gesteldheid en zwakte, veroorzaakt door verschillende ziekten, in het bijzonder de laatste die ruim 20 weken heeft geduurd, maken dat hij in december 1621 *met advies van medicyns ende enighe zijnes bloetverwanten raedsaem gevonden heeft te versoecken* aan de Utrechtse Staten om van zijn taak in Den Haag ontheven te worden. De Ridderschap stelt nog voor hem een half jaar bedenktijd te geven, maar in januari houdt hij er mee op 43).

Pas drie jaar later, in juni 1625, laat Adriaen zich weer afvaardigen naar Den Haag, maar nu naar de Generaliteitsrekenkamer. Het is voor een periode van drie jaar en zijn afvaardiging naar de Staten wordt gedurende die tijd als beëindigd beschouwd 44).
Kennelijk vindt hij het geen boeiende funktie, want na anderhalf jaar verschijnt hij plotseling weer in Utrecht in de Statenvergadering. Hij heeft een duidelijk omlijnd plan: een plaatsvervanger voor het laatste jaar in de Rekenkamer vinden, weer opgenomen worden in de Staten en afgevaardigd worden naar de Staten-Generaal. Adriaen is duidelijk geheel van zijn zwakte hersteld want hij weet stapsgewijze zijn plannen in drie weken gerealiseerd te krijgen en laat daarbij een spoor van vernieling achter.

De eerste horde vormen Geëligeerden. In de heer Van Zuilenstein vindt hij een vertrouwensman die geheel onder Adriaen's invloed staat en *door welcken hij al blaest ende werckt wat hij wil*. De remonstranten zien wel iets in Adriaen

41) J. P. Arend, *Algemene geschiedenis*, III, 634/636; Worp, Inleiding XL.
42) Molhuysen, brief nr. 728.
43) RAU, Staten 232-12, resol. 20 dec. 1621; ARA, Staten-Generaal 12524, presentielijsten 1622.
44) RAU, Staten 232-17, resol. 28 juni 1625; ARA, Generaliteitsrekenkamer 1, presentielijsten 1625/1627.

en zij spreken met hem af dat ze zijn vervroegde terugkeer zullen ondersteunen, als hij vervolgens hen zal helpen om hun geestverwant De Goyer weer in de Staten te krijgen. Van Zuilenstein zegt hun ook zijn steun toe, mits zij eerst Adriaen zullen helpen. Aldus is zijn rentree bij Geëligeerden geen probleem meer.
Als echter vervolgens De Goyer als lid wordt voorgesteld, verzet Van Zuilenstein zich daar openlijk tegen. Adriaen verzet zich ook enigszins, maar met zeer bedekte termen en *loselijck*. Als na afloop beide heren gevraagd wordt waarom ze hun belofte verbroken hebben meldt Van Zuilenstein dat hij nu pas doorziet wat de politieke bijbedoelingen zijn van de candidatuur van De Goyer. Adriaen verklaart nog steeds van goede wil te zijn, maar dat vanwege de grote oppositie tegen de man op een beter tijdstip moet worden gewacht 45).
Snel daarop wordt door Geëligeerden een opvolger gevonden voor het laatste jaar in de Rekenkamer in de persoon van Frederik van Baexen.
Pro forma wordt Adriaen in de gelegenheid gesteld om nog eens drie jaar naar de Rekenkamer afgevaardigd te worden, maar dat slaat hij uiteraard resoluut af 46).

In de Statenvergadering van april 1627 is de Ridderschap direct accoord met Adriaan's aanwezigheid, Stad en Steden zijn dat de volgende dag na ruggespraak met hun lastgevers. Na het voorbereidende werk bij Geëligeerden is deze horde gemakkelijk genomen. De horde naar de Staten-Generaal is echter veel moeilijker 47).

Twee weken eerder was reeds door Geëligeerden besloten om hun collega Hartevelt zijn plaats bij de Staten-Generaal voor nog eens drie jaar te laten vervullen. Toen was ook gesproken over het alternatief om per drie maanden steeds een ander af te vaardigen. Maar dat alternatief was toen weggestemd.
Adriaen en Gijsbert van Hardenbroek die beiden pas na deze beslissing weer bij Geëligeerden horen, verklaren de benoeming van Hartevelt echter ongeldig, omdat zij niet mee hebben kunnen stemmen. Zij vinden daarbij steun bij degenen die hun stem niet op Hartevelt hebben uitgebracht.
Tussen Adriaen, Van Zuilenstein en Hartevelt is daarop een discussie ontstaan, *verwijtende malcanderen stucken die gants niet en dochten*. Hartevelt raakt geheel buiten zich zelf en dreigt Adriaen de *cop ontwee te willen slaen* waarop hij lakoniek antwoordt dat hij *de buel daertegen sette die hem dan straffen soude als een moordenaer*.
Hoewel hij nog geen melding van zijn ambities voor de Staten-Generaal heeft gemaakt, is het al wel iedereen duidelijk waar hij op af stuurt 48).

45) Rogge, briefnr. 435; Heeft deze De Goyer iets van doen met de rechtszaak aangespannen door Floris en Anthonis de Goyer tegen Adriaen Ploos en diens oom Elbert van Bijler, waarvan sententie op 22 juni 1627 (GAU, II 2827)?
46) RAU, Staten 722-1, resol. eerste lid 12 apr. 1627 en Staten 232-18, resol. 26 april 1627.
47) RAU, Staten 232-18, resol. 4 en 5 april 1627.
48) Rogge, briefnr. 436.

Na enkele sessies wordt er ten slotte toch weer gestemd en de meeste stemmen zijn nu voor een benoeming per drie maanden. De verlenging van Hartevelt's commissie krijgt slechts één stem, waarna de president zijn stem aan die van de meerderheid toevoegt.
De heer Asch van Wijk bedenkt zich dan echter en brengt zijn stem alsnog op Hartevelt uit. In het kleine gezelschap van vijf maakt dat veel uit, want zonder de stem van de president staken nu de stemmen. Maar gemakshalve wordt toch geconcludeerd dat bij het staken van stemmen verlenging voor Hartevelt er niet meer in zit en dus het alternatieve voorstel als aangenomen wordt beschouwd.
Om geen misverstanden te laten ontstaan wordt een brief geschreven aan de Staten waarin de handelwijze en conclusie vastliggen. Als reden voor de brief geeft men op dat de voortgang in de besluitvorming werd opgehouden *door interruptie van veel woorden te gebruycken, bysonder bij diegeen die behoorden te vertrecken* i. c. Hartevelt. De brief eindigt met de opdracht aan de secretaris Van Hilten voortaan van tijd tot tijd een lastgeving uit te schrijven op diegene van Geëligeerden die zij zullen aanwijzen 49).
Uiteraard lokt dit een groot protest uit van Hartevelt en de zijnen, die stellen dat de benoeming van Hartevelt rechtmatig en hetgeen in de brief staat onwettig is. De andere leden dringen er na deze uitbarsting op aan om het onderling eens te worden. De meningen over deze zaak zijn in de Ridderschap zeer verdeeld, zodat deze niet meer dan zijn bemiddeling kan aanbieden 50).
Hartevelt komt vervolgens ook met een uitvoerige brief waarin zijn zienswijze nog eens uit de doeken wordt gedaan, die hij bij de andere leden van de Staten deponeert om daar steun te zoeken.
Dat hij zijn recht daar tracht te halen schiet Geëligeerden in het verkeerde keelgat. Als hij in zijn brief ook nog stelt dat volgens een afspraak in de Staten alleen maar iemand voor drie jaar zal worden afgevaardigd, en dat daarom ten minste toestemming nodig is van de Ridderschap en Stad en Steden om per drie maanden af te vaardigen, dan ziet Adriaen zijn kans schoon om geheel zijn zin te krijgen. Geëligeerden stellen na deze brief dat *omme voor te commen alle onlusten . . . ende omme de selve confraters soe veel mogelijck te gemoet te gaen* ze afzien van hun laatse voorstel en nu goedgevonden hebben om, ingaande oktober 1627, Adriaen namens hen af te vaardigen naar Den Haag. Als compromis wordt er aan toegevoegd Hartevelt tot pasen 1628 aan te houden als extra-oridinaris afgevaardigde.
Hoewel Hartevelt zich ook hiertegen fel verzet en dreigt zijn recht bij de prins te zullen zoeken, wordt het voorstel door de Staten geaccordeerd. De volgende dag wordt na het lezen van de resoluties van de vorige sessie de discussie weer geopend, maar helaas voor Hartevelt, met hetzelfde resultaat afgesloten 51).

49) RAU, Staten 722-1, resol. eerste lid 12 apr. 1627; GAU, II 121, vroedsch. resol. 26 apr. 1627, bevat copie van de brief van Geëligeerden.
50) RAU, Staten 232-18, resol. 24 apr. 1627.
51) GAU, II 121, vroedsch. resol. 26 apr. 1627, bevat copie van de brief van Hartevelt cs; RAU, Staten 232-18, resol. 25/27 apr. 1627.

Omdat Geëligeerden hun confrater Hartevelt er daadwerkelijk toe in staat zien om naar de prins te gaan, sturen ze veiligheidshalve een brief naar Frederik Hendrik met het verzoek geen gehoor te geven aan onofficiële berichten uit de Staten. Adriaen wordt gemachtigd om, indien Hartevelt zijn *onwettig voornemen* blijkt door te zetten, datgene te doen wat hem nodig lijkt.
Het eind van het liedje is dat Hartevelt tot Pasen in de Staten-Generaal is te vinden en Adriaen, steeds voor perioden van drie jaar benoemd, tot aan zijn dood 52).

Voor de goede orde zij opgemerkt dat dit soort conflicten niet uniek was. Tegelijkertijd speelde een zelfde rel rond de candidaat van Stad en Steden.
Utrecht schoof De Rode naar voren en de kleine steden de oud-burgemeester van Amersfoort, Van Hardevelt. Evenals Hartevelt delfde ook Van Hardevelt het onderspit in het politieke gemanoeuvreer 53).
Wellicht niet geheel toevallig, brengt Adriaen's gemanipuleer een scheiding binnen Geëligeerden tot stand die samenvalt met de scheiding tussen remonstranten en contra-remonstranten. In korte tijd heeft hij de touwtjes weer in handen genomen en verwerft zich een aanhang die de Plosianen wordt genoemd. De remonstranten voelen zich door deze ontwikkelingen genomen en informeren hun geestelijke leider Wtenbogaert over hun ervaringen. Hij vindt het eigenlijk hun eigen schuld omdat ze zich willens en wetens hebben laten bedriegen en vergelijkt ze met schapen die zich aan de wolf hebben toevertrouwd.
Hij vreest dat zowel Adriaen als de gemangelde remonstranten zich door ambitie en geldzucht hebben laten leiden. Vervolgens neemt hij enigszins afstand van het geheel met: *Laet se woelen, loopen ende rennen herwaerts en derwaerts, sij en sullen der niet van maecken dat deucht* 54).
Niet lang daarna overlijdt Adriaen's aanhanger Gijsbert van Hardenbroek, van wie de remonstranten niet begrepen waarom hij zich voor Adriaen's karretje liet spannen. De Domdeken, Johan van Reede, heer van Renswoude wil graag de vrijgevallen plaats bij Geëligeerden innemen. Hem wordt een goede kans toegedicht omdat hij *neerstich te kercke gaat*. Adriaen ziet echter liever een ander op die plaats en heeft daartoe een listig plannetje ontwikkeld. Toen hij in 1610 door Utrecht werd genomineerd was dat als burger. Inmiddels is hij echter in 1621 door *zijne Majesteyt van Vranckrijck Ridder gemaakt ende genobiliteert*. Adriaen is van plan de vrijgevallen plaats voor een edelman zelf in te nemen, waardoor de stad Utrecht een burger zal moeten nomineren. De adellijke Domproost maakt dan geen kans meer en zelf kent hij wel enkele geschikte burger-candidaten.
Aanvankelijk denkt hij het via de Staten te kunnen klaren, maar aangezien het initiatief tot nomineren door de vroedschap genomen moet worden, probeert hij langs die weg zijn doel te bereiken.

52) ARA, Staten-Generaal 12524, presentielijsten 1627/1628; RAU, Staten 722-1, resol. eerste lid 29 apr. 1627.
53) RAU, Staten 232-18, resol. 27 apr. 1627.
54) Rogge, nr. 443.

Afb. 3. „De Lanscoon aan de Oude Gracht in Utrecht", J. Schellen, 1980. Dit pand koopt Adraen in 1623 tezamen met het huis ter linkerzijde, een huis daar loodrecht op staande en een poortweg en poortgebouw uitkomend op de er achter liggende Varkensmarkt.
Schets naar afbeeldingen uit de Top. Atl. van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Coll. Jhr Dr Ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven.

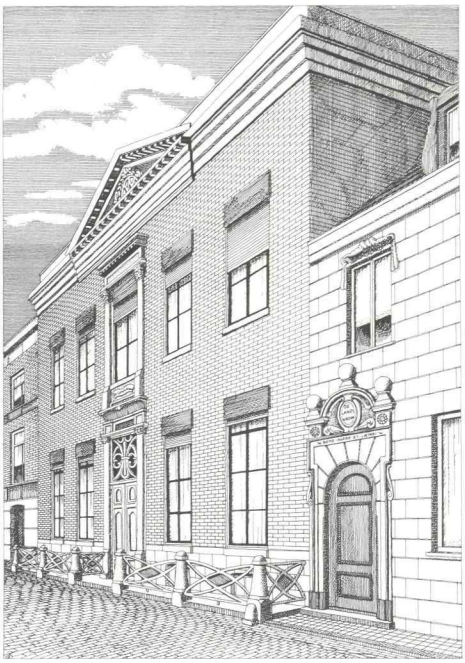

Maar zijn plan wordt even opgehouden door een nieuwe politieke rel, waarbij burgemeester Weede zijn collega-burgemeester Nijpoort probeert kwijt te raken. Nijpoort was door Gedeputeerde Staten belast om met enkele anderen te zorgen voor de aanleg van een trekpad langs de Vecht. Om het vrijmaken van de gronden te bespoedigen parafeerde hij op naam van de Staten een soort ontruimingsbevel voor de aanliggende eigenaren. Burgemeester Weede komt hier achter en beschuldigt hem van onwettige ondertekening. Het wordt zo gebracht dat Nijpoort tijdelijk zijn funktie kwijt raakt en zich voor de rechter moet verantwoorden 55).
Adriaen's makker Van Zuilenstein draagt ook zijn steentje bij door Van der Horst, lid van de Ridderschap, te beschuldigen van financiële voordelen die hij zou hebben bij het aanleggen van het pad. Van der Horst neemt ook geen blad voor de mond en scheldt Van Zuilenstein uit voor *ouden rabaut ende luegenaer*.

Het lijkt erop dat Adriaen en de zijnen bezig zijn alle oppositie te elimineren. Een tijdgenoot omschrijft het als volgt: *Men soeckt niet een, maer alle die dese harde luyden in de wege sijn, quijt te worden, waertoe men alles opraept ende soeckt, wat tot een pretext daetoe soude connen dienen ende is te beduchten dat soe den burgemeester Nijpoort connen losen, dat daerbij niet sal blijven* 56).
Nadat de ruzie weer wat bekoeld is, wordt in de vroedschap door een van de burgemeesters - het bovenstaande doet vermoeden dat het Weede is geweest

55) Rogge, nrs. 457, 459.
56) Rogge, nr. 460.

- een voorstel gedaan over de opvolging van Van Hardenbroek op de wijze die Adriaen zich had voorgesteld. Helaas voor hem kan dit voorstel geen meerderheid van stemmen halen en wordt besloten om twee edellieden te nomineren waaruit de Ridderschap en overige steden een keuze moeten maken. Tevens besluit men dat na het overlijden van Adriaen een burger in zijn plaats moet komen. Dit laatste is duidelijk een gelegenheidsstandpunt, want als het zover is, wordt Adriaen toch door een edelman opgevolgd 57). Overigens heeft men inmiddels andere wegen gevonden om van Reede's nominatie tegen te houden. Pas zeven jaar later lukt het hem Hartevelt, die dan overlijdt, als Geëligeerde op te volgen 58).

Adriaen's vader, die ondanks alle politieke woelingen in het altijd onrustige Utrecht, steeds in het bestuurlijke zadel wist te blijven als lid van de vroedschap en als schepen, is een goed leermeester geweest. Adriaen weet niet alleen goed mee te doen in het harde spel, maar weet zelfs bij de aan rebellie grenzende situaties zoals in 1610 en met name 1618 toen het Sticht met vertoon van militaire macht *gleichgeschaltet* moest worden, zijn positie steeds verder te verstevigen.

Op de camer van sijn Excellentie

Inmiddels is prins Frederik Hendrik zijn overleden broer Maurits opgevolgd. Als hij zich veel intensiever met de politiek wil gaan bezighouden dan zijn - broer, behoort Adriaen tot zijn medestanders die hem helpen dit ook daadwerkelijk waar te maken.
Omstreeks 1630 wordt het gewoonte Frederik Hendrik bij resolutie toe te staan voor belangrijke zaken die oorlog of buitenlandse politiek aangaan en die vanwege de geheimhouding niet aan alle leden van de Staten-Generaal bekend gemaakt mogen worden, naar zijn keuze enkele Statenleden te verzoeken om namens de volle vergadering met hem besluiten te nemen. Hierdoor raken de oorlogszaken en buitenlandse zaken geheel in handen van het *Secreet Besogne*. Adriaen hoort tot de vaste bezetting en is daardoor bij alle relevante landszaken betrokken.
Voor de belangrijkste zaken wordt ook aan de provincies gevraagd om toestemming voor hun afgevaardigde om ook zonder ruggespraak met hen in het *Secreet Besogne* besluiten te mogen nemen. Als dergelijke verzoeken in Utrecht behandeld worden krijgt Adriaen toestemming daarvoor. Hij laat dan wel weten dat hij het jammer vindt dat de prins vraagt zonder afstemming met de Staten, het beleid mee te bepalen. Omdat het landsbelang het eist wil hij er wel aan mee doen, voegt Adriaen er aan toe. Het lijkt er niet op dat hij het echt erg heeft gevonden zonder consultatie of last van zijn achterban mee te spelen in de landszaken.

Daarnaast zoekt Frederik Hendrik in elke provincie invloedrijke, hem welge-

57) GAU, II 121, vroedsch. resol. 9 aug. 1627 en 24 mei 1639.
58) v. d. Water, I. 203.

zinde personen om ook langs die weg invloed te verkrijgen in de regio. Adriaen is al snel zijn Utrechtse vertrouwensman. In dit clubje van de prins, dat geleidelijk samenvalt met het *Secreet Besogne* wordt *op de camer van sijn Excellentie* 's lands wel en wee bedisseld. Adriaen doet daar dapper aan mee. Waarschijnlijk niet alleen de Venetiaanse gezant Gussoni, met wie Adriaen regelmatig heeft gesproken, zal dit clubje als de feitelijke regering zien en spreken over *ministri* 59). In het clubje neemt Johan De Knuyt uit Zeeland, een stoutmoedig, bekwaam en geslepen man die niet geheel onbaatzuchtig is, een belangrijke plaats in. Ook komen er oude bekenden van Adriaen in voor zoals Adriaen Pauw en Nicolaes van de Bouckhorst met wie hij in 1621 naar Parijs is geweest. Verder spelen Johan Wolfert graaf van Brederode, die in 1638 met een schoonzuster van de prins is getrouwd, een rol, evenals Vosbergen namens Zeeland, de graaf van Culemborg uit Gelderland en Jonker van Haersolte uit Overijssel en enkele anderen.
Voor De Knuyt heeft Adriaen veel waardering, maar Pauw raakt geleidelijk, en niet alleen bij Adriaen, uit de gratie. Met Van de Bouckhorst kan hij doorgaans goed opschieten, evenals met de graaf van Culemborg en Van Haersolte. Vosbergen wordt door Adriaen met argwaan gevolgd en hij let goed op of Vosbergen door de prins niet meer begunstigd wordt dan hijzelf. *Het heeft den heere Vosbergen best geluckt* laat hij Huygens weten als Vosbergen's zoon door de prins tot drossaard van Maartensdijk is benoemd. *Vaniteyten ende men weet beter* voegt hij er aan toe als Vosbergen hem heeft laten weten dat hij zelf niet om deze gunst had verzocht 60). Met Johan Wolfert van Brederode staat Adriaen op zodanig goede voet dat hij voor zijn broer Peter enkele interessante functies bij het beheer van de grote bezittingen van Van Brederode weet te bewerkstelligen 61).

Als Utrecht's vertrouwensman is het laten betalen van de quoten voor de oorlogsvoering door de provincie één van de regelmatige terugkerende onderwerpen die Adriaen in de Staten moet aansnijden. Sputtert men wat tegen, dan laat Adriaen de prins weten dat hij aan hem een briefje moet sturen waarin het belang van de betalingen wordt aangegeven en waarin hij Adriaen vraagt al datgene te doen wat nodig is om het geld snel los te krijgen. Zo'n briefje komt dan per kerende post 62). Een eveneens regelmatig terugkerende zaak vormen de adviezen die Adriaen aan de prins uitbrengt over de benoeming van burgemeesters, schepenen en nieuwe leden van de vroedschappen. Zijn adviezen worden meestal geheel opgevolgd 63). Maar ook met de aan-

59) Poelhekke, p. 324/327. De term *clubje van de prins* wordt door Poelhekke veelvuldig in zijn boek gebruikt; P. J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 2' druk, Leiden 1913, deel II, 574; ARA, Staten-Generaal 3906/3908, presentielijsten secrete resoluties 1628/1639; RAU, Staten 231-20, resol. 24 juli 1635; J. J. Poelhekke ed., *Capita Selecta Veneto-Belgica I (1629-1631)* (Studiën van het Nederl. Hist. Instituut te Rome, dl IV), Den Haag, 1964, 35 en 90.
60) Worp, briefnr. 1013; KHA, brief 10, 15 okt. 1637.
61) RUB Utrecht, HS van Buchell 3L3[1], 11 mrt. 1637.
62) Worp, nr. 1069; Koninklijk Huisarchief A14-XI E-1, 4 feb 1635.
63) KHA, 28/18 sept. 1632, 4 okt. 1632, 24 mei 1633, ? juni 1633, 24 sept. 1634, 5 okt. 1634, 6 sept. 1637, 5, 8, 26 okt. 1637, 13 okt. 1638. Zie voor de resultaten van de aanbevelingen de benoemingsbrieven van de nieuwe burgemeesters enz., die in de vroedschapsresoluties (GAU, II 121) zijn opgenomen bij de eerste vergadering van de nieuwe zittingsperiodes.

koop van goederen door Frederik Hendrik in het Sticht is Adriaen behulpzaam, zoals met het verwerven van het slot Zuylenstein met de bijbehorende heerlijkheid en een vicarij in Abcoude 64).

Maar er zijn nog meer zaken die hen binden. Op 25 januari 1630 stelt Adriaen in de Staten-Generaal voor de toekomstige Willem II, nog maar drie jaar oud, te benoemen tot generaal van de cavalerie. Dit voorstel, dat hij à titre personel doet, veroorzaakt veel jalouzie bij zijn confraters, maar wordt zonder meer aangenomen.
Een tweede, veel verdergaand voorstel doet hij in mei in de Staten van Utrecht als hij aandraagt het jonge prinsje een acte van survivance te geven en hem dus maar vast aan te wijzen als de opvolger van zijn vader als stadhouder. Dit voorstel wordt door de andere provincies overgenomen en goedgekeurd. Door het toedoen van Adriaen heeft voor het eerst een Oranje het recht verkregen op de functies die zijn vader in landsdienst vervulde. Met dit recht op erfopvolging heeft Adriaen een duidelijke bijdrage geleverd aan het ontstaan van de dynastie van Oranje 65).
Adriaen probeert in 1632 als de stadhouder van Groningen en Friesland, Ernst Casimir, is overleden Frederik Hendrik als diens opvolger benoemd te krijgen. Maar door een ziekte komt hij eigenlijk pas te laat in actie en is in Friesland reeds Hendrik Casimir benoemd als opvolger van zijn vader. Via zijn Groningse vrienden zoals Schaffer en zijn *speciale vrundt* Coenen probeert hij nog in Groningen zijn invloed uit te oefenen, maar men voelt daar niets voor de prins als stadhouder. Ook daar wordt ten slotte Hendrik Casimir benoemd 66).

Van zijn kant *faveuriseert* de prins Adriaen en de zijnen ook rijkelijk. Daarop zal in de volgende hoofdstukken worden ingegaan. Er is echter een speciale zaak die Adriaen reeds lange tijd bezig houdt en waarmee de prins hem goed kan helpen en ook heeft geholpen. Dat is zijn afstamming uit het geslacht Van Amstel van Mijnden. Van Adriaen's grootvader en overgrootvader was bekend dat zij een gedeeld wapen voerden, dat voor de helft uit het wapen der Van Amstel van Mijndens bestond. Er zal daarom zeker in de familie gesproken zijn over verwantschap tussen hen en de Van Amstels. Adriaen is echter uit gaan zoeken wat daarvan waar is. Met de hulp die hem van diverse kanten wordt aangeboden komt hij er ten slotte ook uit. Maar daarmee alleen is hij niet te vreden, hij wil zijn afstamming ook officieel erkend hebben 67).
Gekoppeld aan een al dan niet uitgelokt conflict tussen Adriaen en de houtvester van Utrecht, Jonker van Oostrom, over het uitoefenen van de jacht, dat voorbehouden is aan edellieden, en dat hij aan de prins voorlegt, overhandigt hij tevens het resultaat van zijn genealogische onderzoekingen. Op zijn beurt legt Frederik Hendrik alle bewijsstukken ter bestudering in handen van

64) Worp, nr. 794 en supplement nr. 5.
65) v. d. Capellen, I, 569; Poelhekke, 337.
66) Worp, nr. 707, 716, 718.
67) RAU, HS Booth omslag 380; RUB Utrecht, HS van Buchell 1780[111], 62.

de Hollandse meesterknapen. Op 6 juni 1634 verklaart de prins dat Adriaen *moet gehouden worden voor een edelman ende van adelicke afkomst, gesproten van ende uyt den huyse van Amstel van Mijnden 68).*
Voor Adriaen's naaste familieleden is dit het sein om zich Ploos van Amstel te noemen en zich met Jonker te laten aanspreken. Voor Adriaen zelf is het om onbegrijpelijke redenen kennelijk nog niet genoeg, want hij legt na deze beschikking nog een aantal verklaringen over, onder meer van leden van het huis Van Amstel van Mijnden, die zeggen dat Ploos inderdaad uit hun geslacht stamt. Het resultaat is een vrijwel gelijkluidende tweede beschikking van de prins op 22 maart 1636 69).
Pas dan laat Adriaen zich Ploos van Amstel noemen. Voorheen werd hij in Den Haag Ploos of Tienhoven en in Utrecht Ploos van Tienhoven genoemd naar de heerlijkheid Tienhoven, die sinds 1621 in zijn bezit was.
Het volle wapen der Van Amstels voerde Adriaen al lang, zij het dat het voorzien was van een blauw hartschild met daarin één gouden lelie. Lodewijk XIII heeft dit hartschild, als teken van zijn gunst, toegevoegd na Adriaen's opname in de Orde van St.-Michael 70).
De bekende hoogleraar in de rechten Matthaeus heeft het bewijsmateriaal gezien en gezegd dat het erg omvangrijk was 71). Van Berend Willem Ploos van Amstel (1648-1721), de laatste in de stad Utrecht wonende mannelijke Ploos van Amstel, o.a. burgemeester en hoofdschout van de stad, is bekend dat hij het volledige bewijsmateriaal nog in zijn bezit had 72).

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat Frederik Hendrik en Adriaen elkaar goed gekend en goed geholpen hebben. Van de correspondentie tussen hen beiden, waarover wordt gesproken in de vele brieven van Adriaen aan Huygens, zijn slechts een tweetal briefjes bewaard gebleven.
Het eerste dateert van 4 februari 1635 en is een antwoord op Adriaen's brief van 31 januari over de betaling van de quoten door Utrecht, een zaak waar-

68) A. Matthaeus, *De Nobilitate,* Amsterdam, 1686, Ad lectorum; Rietstap, *Wapenboek der Nederlandschen Adel,* II, 1887, 70; v. d. Water, II, 427. Is het toeval dat Adriaen's oudste zoon Gerard enkele maanden later van Oostrum opvolgt als houtvester-generaal van het land van Utrecht?
69) R. A. van Zuylen, *Stadsrekening van Den Bosch van 1399-1800,* II, Den Bosch, 1866, 1392; v. d. Water, III, 176/180.
70) J. A. de Boo, *Heraldiek,* Bussum, 1973, 14/15.
71) RAU, HS Booth omslag 380.
72) J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek,* I, Amsterdam, 1786, 852; Met het uitsterven van de Langesteinse tak van de Ploos van Amstels blijkt tevens het bewijsmateriaal verdwenen te zijn. Dat is jammer, want de waarde van de beschikkingen van Frederik Hendrik is aan het begin van deze eeuw door Bloys van Treslong Prins ontkend. Hij stelt, zonder daarvoor het bewijs te leveren, dat Adriaen's afstamming uit Van Amstel een fantasie is (BvTP, 15). Met als argument dat Adriaen op het hoogtepunt van zijn leven een adellijke titel heeft willen verwerven, zou hij iedereen hebben misleid. Prins zegt: *Men behoorde hier tot den oeradel of had een buitenlands diploma, tertium non datur. Ploos had geen buitenlands diploma . . ., dus moest zien te bewijzen, dat hij tot den oeradel behoorde.* (BvTP, 4/5.) Kennelijk is het Prins onbekend dat Adriaen door Lodewijk XIII in de Franse adelstand is verheven in 1621.
Het blijkt overigens geen eenvoudige zaak om het omvangrijke bewijsmateriaal van Adriaen weer op tafel te leggen, waarbij nog komt dat het oud-archief van de Van Amstel van Mijndens in de 17e eeuw is verbrand en het oud-archief van Loosdrecht, waar zowel de Plozen als de Van Amstel van Mijndens vele eeuwen hebben gewoond, ook vrijwel geheel is verdwenen (J. G. Renaud ed., *Sypestein,* ANWB, 1976; 2, H. Brunekreef, *De Sypekerk,* Zaltbommel, 1977, 16/17).

Afb. 4. „Zegel van Adriaen Ploos van Amstel". Opvallend is het hartschild met de lelie, dat Adriaen door Lodewijk XIII kreeg toegevoegd bij zijn opname in de Franse Orde van St. Michael in 1629. Coll. Jhr Dr Ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven.

over hiervoor al gesproken is 73). Het tweede dateert van 5 september 1635 en betreft een verzoek aan Adriaen om een aantal zaken *ten dienste vanden lande . . . in persoone* met de prins in het legerkamp te komen bespreken, en doet daarbij een beroep op zijn *gewoonlijcken ijver* ten aanzien van *de gemeene saeck.* Adriaen voelt er echter niets voor naar het leger te vertrekken en doet de vragen schriftelijk af per kerende post 74). Op Adriaen's afnemende zin de zomer in het leger door te brengen, wordt verderop ingegaan.

Al voegen deze twee briefjes niet veel toe aan het reeds geschetste beeld, geeft het tweede toch wel aan, dat Adriaen niet op ieder verzoek van de prins blindelings ingaat. Een willig werktuig in de handen van Frederik Hendrik is hij zeker niet geweest, al was het maar alleen om de prijs voor zijn steun zo hoog mogelijk op te voeren. En dat kon, zoals zal blijken uit het vervolg, Adriaen uitstekend. Interessant zou het zijn om te weten welke invloed de diplomatieke Adriaen op de prins heeft gehad als het om relevante staatszaken ging. Daarvoor bieden de twee briefjes geen basis. Ook de vele brieven van Adriaen aan Huygens geven op deze vraag geen antwoord, want hij paste er wel voor daarin te uitgesproken meningen vast te leggen. Een enkele maal laat hij zich wel ontvallen dat de adviezen, die hij rechtstreeks aan Frederik Hendrik heeft gestuurd, de prins welgevallig zijn.

73) Koninklijk Huisarchief, A14-XI E-1, 4 feb. 1635; Worp, nr. 1069.
74) Koninklijk Huisarchief, A14-XI E-1, 5 sept. 1635; KHA 7 sept. 1635.

Frans-Nederlandse alliantie

De strijd tegen Spanje alsmede de steun die Frankrijk daarbij aan de Republiek geeft, speelt in die tijd een overwegende rol, hetgeen ook uit Adriaen's politieke besognes duidelijk naar voren komt.
In de laatste levensjaren van prins Maurits ziet de strijd met Spanje er niet best uit en men heeft alle hoop gevestigd op de nieuwe prins van Oranje. Zijn eerste wapenfeit is de succesvolle belegering van Groenlo in 1627. Bij de alom bewonderde verovering van 's-Hertogenbosch twee jaar later, komen we Adriaen tegen als gedeputeerde te velde. Enkele weken voor de val van de stad komt hij in Vught zijn intrek nemen en staat zo als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal in voortdurend contact met de prins en speelt een belangrijke rol bij diens beraadslagingen 75).
Ondanks de min of meer feestelijke stemming onder de vele belangstellenden uit geheel Europa en ondanks dat hij daar door De Loreine, hertog van Charente, namens de Franse koning wordt begiftigd met het ridderschap van de Orde van St. Michael 76), dat alleen aan adellijke personen wordt verleend 77), zal Adriaen zich niet erg gerust gevoeld hebben, omdat via Gelderland een Spaans-keizerlijke inval in het Sticht plaats vindt met het doel Frederik Hendrik van 's-Hertogenbosch weg te lokken. Zelfs Amersfoort wordt ingenomen en gevreesd wordt voor een aanval op de stad Utrecht, waar Adriaen's gezin zich bevindt 78).

Nadat op 11 september de Bossenaren te kennen geven over capitulatie te willen spreken, zijn het de prins, Adriaen en de andere gedeputeerden die de onderhandelingen voeren en ten slotte op de 14de het akkoord tekenen.
Belangrijker dan de onderhandelingen met de Bossenaren, waren die met de prins, die immers het katholicisme in 's-Hertogenbosch ongemoeid had willen laten om de reïntegratie van Brabant mogenlijk te maken. Voor de relatie tussen de prins en Adriaen zal zijn rol bij de politieke nederlaag die de prins toen heeft geleden van grote betekenis zijn geweest. Tot nu toe is het echter een onbeantwoordbare vraag hoe Adriaen zich daarbij heeft opgesteld 79).
Na de capitulatie trekken de gedeputeerden de stad in om het bestuur van de stad en de Meierij te regelen. Adriaen weet te bewerkstelligen dat zijn oom, ook Adriaen Ploos geheten, door de Staten-Generaal tot convooi-en licentiemeester wordt benoemd en diens pas afgestudeerde zoon Mr. Willem Ploos *om sonderlinge redenen* tot secretaris van de stad. Adriaen's a.s. zwager Abel van Catz wordt stadhouder van Stad en Meierij 80).

75) Poelhekke, 266/267.
76) RUB Utrecht, HS van Buchell 1780 [111], 62.
77) Mededeling mw J. P. A. E. Kuneman, conservatrice van het museum van de kanselarij der Nederlandse Orden, Den Haag. Het museum bezit een keten, zoals die aan de ridders van de Orde van St. Michael werd uitgereikt.
78) Poelhekke, 281/284.
79) Poelhekke, 292/297.
80) GA Den Bosch, A 28, vroedsch. resol. 25 sept. 1629; J. H. van Heurne, *Historie der stad en Meyerije van 's-Hertogenbosch,* II, Utrecht, 1776, 452/458; V. A. M. Beermann, *Stad en Meierije van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648,* Nijmegen, 1940, 6, 27, 28; BvTP, 21.

In november 1629 heeft Adriaen een gesprek met de Venetiaanse gezant Gussoni over de voortzetting van de oorlog met Spanje. Over dit gesprek schrijft Gussoni naar Venetië dat Adriaen heeft gezegd dat indien de oorlog daadwerkelijk zou worden voortgezet, er veel geld van de vrienden nodig is ter ondersteuning; in het byzonder geld van Frankrijk.
Adriaen heeft kennelijk ook vertrouwelijk informatie gegeven over de opvattingen in de provincies, want de passages die hierover in Gussoni's rapport zijn opgenomen, zijn weer gedeeltelijk geschrapt met als toelichting dat hij maar beter mondeling daarover kan berichten 81).
In 1630 is er geen geld voor oorlog voeren. Het jaar daarop rukt het leger wel uit, nu met Duinkerken en Brugge als doel. We vinden Adriaen weer als gedeputeerde te velde. Tot een belegering komt het echter niet, omdat bij de nadering van het Spaanse leger besloten wordt een directe confrontatie te vermijden en terug te trekken op Staats gebied 82).
In juni vertrekt Adriaen uit het leger voor de *beschrijving* van de Staten van Utrecht 83). Vandaar reist hij niet direct terug, maar blijft in Den Haag, omdat zijn gezin sinds 1630 woont, omdat zijn vrouw op het punt staat te bevallen. Daar hoort hij ook van de eclatante overwinning op het Slaak op een Spaanse invasievloot in Zeeland.
Er heerst grote vreugde over deze *signale Victorie* die *God den heere almachtich zijne Exelentie ende desen staet gelieft heeft te verlenen* schrijft Adriaen naar het leger. Verder meldt hij dat het luiden van klokken, vuren en openbare dankzeggingen in het gehele land plaats vinden. De trotse Staten-Generaal heeft van de overwinning officieel mededeling gedaan aan het corps diplomatique en de heren gelast dat zij blijk moeten geven van hun blijdschap 84).
Aan de vooravond van de Maasveldtocht van 1632, wordt in het *Secreet Besogne* afgesproken om een proclamatie uit te vaardigen waarbij aan de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden bij vrijwillige aansluiting bij de Republiek behoud van vrijheden, met inbegrip van de godsdienst, in het vooruitzicht wordt gesteld. Dit past geheel in Adriaen's visie om onder soepele voorwaarden tot een vrede te komen.
Tijdens het begin van de veldtocht, waarbij al snel Venlo en Roermond worden ingenomen, is Adriaen nog in Den Haag en Utrecht. Omdat hij vreest dat zijn brieven naar het leger onderschept zullen worden, zijn deze in code gesteld 85).
Het beleg van Maastricht maakt Adriaen mee, maar voor de val van de stad gaat hij wegens ziekte weer naar huis terug. Als hij meent weer hersteld te zijn, vertrekt hij naar de Staten van Utrecht om namens de Staten-Generaal twee miljoen gulden aan legerlasten op te halen, hetgeen hem vrij snel lukt.

81) J. J. Poelhekke ed., *Capita Selecta Veneto-Belgica I* (1629-1631). Studiën van het Nederl. Hist. Inst. te Rome, IV), Den Haag, 1964, 90.
82) v. d. Capellen, I, 632; Poelhekke, 354/357.
83) RAU, Staten 232-18, presentielijsten zomer 1631.
84) KHA, 16/6 sept. 1631. De dochter Catharina wordt op 7 sept. geboren en al op 11 sept. 1631 begraven in de Grote Kerk (GA Den Haag, Begraafboek nr. 40, 9, 30).
85) Poelhekke, 375/380; Worp, nr. 687.

Maar dan stort hij weer in en moet vele dagen het bed houden. Adriaen lijdt dan aan vliegende jicht in handen en voeten, is uiterst zwak, valt regelmatig flauw en heeft geen eetlust. Hoewel hij bij zijn zuster Henrica in Utrecht ziek ligt, krijgt hij ziekenbezoek van zijn vriend Barlaeus. Aan zijn vriend Huygens schrijft hij na zijn herstel dat hij het naar heeft gevonden dat hij het leger heeft moeten verlaten *alwaer mijn hart is,* maar de volgende jaren gaat hij toch niet meer mee of slechts voor enkele dagen 86).

In het najaar 1632 spelen in de Staten-Generaal uitvoerige discussies *roerende de aengeboden handelinge* voor vrede door de Zuidelijke Nederlanden. Ook uit Adriaen's brieven blijkt dat de meningen zeer uiteen lopen. *Daer wert gesustineert bij eenige, dat men met de Staten in geen seeckerheyt en kan handelen; te voren heeft men geroepen, dat sulcx niet en conde geschieden mette Coningh. Eenighe willen oock, dat men sal bedingen vrijdom van de gereformeerde aen gene sijde . . . Weynich tijts sall ons wijser maken. Qui amat periculum, peribit in illo* (Wie het gevaar bemindt zal er in omkomen). Adriaen is van mening dat men er zonder de aanwezigheid van de prins niet uit zal komen. *Ick blijve noch bij 't gene vant begin aen geoordelt ende U.Ed. geschreven hebbe. Dat in desen sonder de presentie van hoogf. Zijne Ex. nyet solidelicq gedaen en sall werden. Ende dat die genige daer toe nyet en gesint sijn, ende met egene redenen d' aangeboden handelinghe en connen difficulteren, de selve indirectelijck sullen soecken te illuderen met voorstel van inpracticabel, jae impossibile conditien.*
Bij de meeste provincies leeft nu het idee dat het ontzag voor wapens borg staat voor een gunstige afloop van eventuele onderhandelingen en daarom start men maar vast met uitvoerige voorbereidingen voor het volgende oorlogsseizoen. Dit ontlokt Adriaen de hartekreet: *het welck te wunschen waere dat voorhenen beharticht hadde geweest.* Hij is van oordeel dat men elkaar heeft aangestoken zich in allerlei voorbarige discussies over details te storten en dat degene die zich daar tegen zal willen verzetten, geblameerd en vernietigd zal worden 87).

Al met al verwacht hij weinig resultaat, hetgeen ten slotte ook uit zal komen. In december 1632 beginnen in Den Haag de eerste officiele onderhandelingen en Adriaen maakt deel uit van de Staatse delegatie.
Na ruim een half jaar moeizaam praten, waarin de beide partijen regelmatig omstandig de achterbannen raadplegen en Frederik Hendrik in het voorjaar 1633 doodgemoedereerd aan zijn veldtocht begint, is men eigenlijk nog geen stap verder 88).
Een van belemmeringen is het onderhandse gekonkel van de Franse gezant Charnacé, die speciaal tot dat doel in februari in Den Haag arriveert. Tevens stelt hij een vernieuwd subsidieverdrag in het vooruitzicht 89).
Nadat de zuidelijke delegatie wekenlang aan het lijntje wordt gehouden on-

86) KHA, 12/2 aug. 1632.
87) Poelhekke, 399/405; Worp, nrs. 718, 726; KHA, ongedateerd, vermoedelijk eind 1632. Worp, nr. 736 bevat een enkel fragment uit deze brief.
88) Aitzema, 1633, 68.
89) Poelhekke, 405/407.

der het mom dat het consulteren van de vroedschappen zo veel tijd vraagt, verlaat deze in juni in alle stilte Den Haag. Slechts vier man worden achtergelaten om, zoals ze Adriaan tijdens een bij hem als inkomend president aangevraagde audiëntie meedelen, direct aanspreekbaar te blijven zo de Republiek alsnog het overleg weer wil openen. Deze audiëntie leidt nog tot een competentiegeschil in de Staten-Generaal, omdat de Zeeuwse fractie vindt dat Adriaen geen audiëntie had mogen verlenen maar hen had behoren door te verwijzen naar de Zeeuwse fractieleider, die toen nog president van de week was 90).

De veldtocht verloopt overigens niet erg voorspoedig. Weliswaar wordt het onbelangrijke Rijnberk ingenomen, maar verder wordt slechts geprobeerd een confrontatie met het versterkte Spaanse leger onder de nieuwe aanvoerder markies d'Aytona te vermijden.
Adriaen voorzag eigenlijk een nog minder gunstige afloop en heeft zich er aan geërgerd dat zovelen de kracht van het vijandelijke leger hebben onderschat en niet wilden nadenken over de gevolgen van een eventueel minder voorspoedig resultaat 91).
Overigens heeft Adriaen de verandering in het gunstige verloop van de oorlog goed aangevoeld, want ondanks Franse hulp blijven successen, met uitzondering van de verovering van Breda, de eerstkomende jaren uit. 1633 is ook het eerste jaar dat hij niet naar het leger gaat, al zegt hij wel het van plan te zijn.

Pas nadat de vredesonderhandelingen worden afgebroken, geeft Adriaen zijn streven naar vrede op. Tezamen met zijn confrater Van Haersolte, beiden *passionnés pour la trêve* komt hij voor in een brief van Charnacé aan Richelieu van januari 1634, waarin deze vol trots vermeldt dat hij de *chefs des provinces d'Utrecht et d'Over-Yssel* tot andere gedachten heeft gebracht 92). Alhoewel de zaak voor Frankrijk gunstig is afgelopen, wil het de Republiek sterker aan zich binden en op Frans verzoek wordt in april 1634 een nieuw subsidieverdrag in Den Haag ondertekend. Adriaen heeft aan de voorbereidingen daarvan meegewerkt 93). Spoedig na de ondertekening wordt een speciaal gezantschap bestaande uit De Knuyt en Pauw naar Parijs gezonden om de Fransen tot een openlijke oorlog met Spanje te bewegen. Als de eerste berichten uit Parijs komen kan Adriaen het niet nalaten met enige ironie aan de prins door te geven dat de heren allerhoffelijkst zijn ontvangen, maar dat over de toegezegde militaire hulp met geen woord wordt gerept 94).
De relatie met Pauw, met wie Adriaen in 1621 naar Parijs was geweest, blijkt inmiddels wel bekoeld. Wanneer De Knuyt in de zomer voor beraad naar de Republiek terug keert, dan meldt Adriaen over Pauw: *Den hinergelaeten ambassadeur in Vranckrijck applaudeert ende kittelt sich selven in sijne negocia-*

90) Worp, nr. 794.
91) KHA, 20 juni 1633 (is complete tekst van Worp, nr. 794).
92) Poelhekke, 407.
93) Molhuysen, nr. 2825.
94) Worp, nr. 949.

Afb. 5. „Oude Geyn". In 1626/27 gekocht door Adriaen Ploos van Amstel en in 1633 volledig herbouwd. *Rijksarchief Utrecht, Top. atl.*

tie . . . Ick gelove, dat hij noch meent, dat men hem een statuam sal erigeren. Zoals bekend raakt Pauw bij de prins uit de gratie en mag hij pas lang nadat in februari 1635 de gevraagde alliantie met de Fransen is gesloten, weer naar de Republiek terugkeren. Maar niet nadat hij afstand heeft gedaan van zijn ambt van raadspensionaris van Holland 95).

Vlak na de ondertekening van de uiterst geheime alliantie doet zich nog een incident voor waarvan Adriaen de prins snel op de hoogte brengt: iemand heeft de inhoud van de alliantie uit laten lekken en die is nu in druk verschenen 96).
De gehele affaire heeft tenslotte nog een aantrekkelijk staartje. In oktober 1636 ontvangen hij en anderen die zich voor de Frans-Nederlandse betrekkingen hebben ingezet namens Lodewijk XIII uit handen van Charnacé voor alle moeite een som geld. Adriaen krijgt 10.000 livres. Zoals gebruikelijk levert ook dit weer veel gesprekstof in Den Haag. Men vraagt zich af waarom de koning zoveel mildheid toont na zoveel tijd en waarom hij daarbij buiten de kring der direct betrokkenen is gegaan (Huygens ontving b.v. ook geld, maar had aan geen enkele delegatie of officiële bespreking deelgenomen 97).

95) Worp, nr. 1013.
96) Worp, nr. 1140.
97) A. Waddington, *La Republique des Provinces-Unies, La France et les Pays-Bas Espagnols*, I, Paris, 1895, 275; Molhuysen, nr. 2825.

Tijdens de veldtocht van 1635 is hij weer geen gedeputeerde te velde. Als hij in Den Haag hoort van de plundering van Tienen door de Staatse troepen, schrijft hij aan Huygens: *De elende te Thienen voorgevallen bedroeft vele luiden . . . De Papisten soecken het te exaggereren boven t' gene tot Neerden ende elders voor desen gepleecht is, dan en considereren nyet dat dit niet alleen met adveu, maer voergaende ordre ende last van de officiers des Conincx geschiet is, ende t'andrere in weerwille, tegens ordre ende tot leetwesen van de respective generaels, tusschen beyde t'welcke groot onderscheyt te maecken staet, hoewel van harten gewunscht werdt dat het nyet gebeurt ende geen onderscheyt behoufden gemaeckt te hebben 98).*
Evenals in 1633 en 1634 heeft Adriaen ook dit jaar weinig animo om naar het leger te gaan. Kennelijk is zijn afwezigheid opgevallen en niet gewaardeerd, want in 1635 heeft hij moeten beloven bij althans een deel van de campagne aanwezig te zijn. Hij verzint echter steeds argumenten waarom hij nog niet uit Den Haag of Utrecht weg kan. Ook een verzoek van de prins om te komen legt hij naast zich neer 99). In september laat hij weten dat iedereen hem afraadt om nog te gaan en spreekt de hoop uit dat het in het leger goed zal worden opgenomen. Als de campagne al weer afgelopen is en de prins zich weer heeft teruggetrokken op Arnhem, overweegt Adriaen alsnog enkele dagen te komen, maar zelfs dat gaat niet door 100).

Ogenschijnlijk heeft hij na zijn ziekte in 1632 genoeg van het krijgsbedrijf en zijn ongemakken, en prefereert een comfortabel verblijf in Den Haag of op zijn in 1633 verbouwde ridderhofstad Oude Geyn.

Aan het begin van het oorlogseizoen 1637 heeft Adriaen van de prins een overzicht gehad van de sterkte van de vijand, waaruit hij concludeert dat de Franse hulp erg hard nodig zal zijn. Een klein winstpunt acht hij dat de vijand niet weet waar de focus van de aanval zal liggen. Zijn bezorgdheid neemt nog toe als hij verneemt dat de prins ziek is en dat een keizerlijk leger onder aanvoering van Piccolomini de Spanjaarden zal bijstaan.
Maar anderen zien geen enkel probleem. Van hen zegt Adriaen: *Enigen, oock politiquen doen nyet al te voorsichtich adviserende van daer nyet alleenl. de apparentie maer genouchsame seeckerheyt van een geluckich succes, zij sijn te vroech op, t'en sal so facil nyet toe gaen, 't welck den tijt leren sal, ende veroorsaken dusdanige advertentien traecheyt ende nonchalance 101).*
Dit jaar zegt Adriaen bij voorbaat al dat hij niet mee zal trekken met de veldtocht. Tijdens de zomer blijft hij inderdaad gedurende acht weken in Utrecht en op zijn *slothe*. Maar zo lang laten zijn politieke vrienden hem niet met rust. Voorstellen die Charnacé heeft gedaan wil de graaf van Culemborg samen met Adriaen en anderen met de prins gaan bespreken. Daartoe zoekt hij Adriaen op in zijn slot. Maar deze laat zich niet overhalen, evenmin als de graaf enkele dagen later zijn drost nog eens stuurt en ook niet als weer wat la-

98) Worp, nr. 1151.
99) Koninklijk Huisarchief, A14-XI E-1, 5 sept. 1635.
100) Worp, nr. 1151; KHA, 7 sept., 25 nov. 1635; RAU, Staten 231-20, resol. 17/18 nov. 1635.
101) KHA, 15, 18, 30 juli 1637.

ter een lakei van de graaf met een schriftelijk verzoek komt. Veiligheidshalve informeert hij zijn vriend Huygens dat er binnenkort enkele heren zullen komen die daartoe meer zin en lust hebben dan onderwerpen.
Ook als Charnacé tijdens het beleg van Breda sneuvelt en men hem dringend verzoekt naar Den Haag te komen om de Franse zaken te bespreken, gaat hij niet. Hij zegt niet te weten met wie hij dan iets zou moeten of kunnen bespreken. Ook het dringend verzoek het griffierschap van de Staten-Generaal waar te nemen legt hij naast zich neer.
Hieruit mag niet worden afgeleid dat zijn politieke belangstelling afgenomen zou zijn. Hij laat zich van alles schriftelijk op de hoogte houden en geeft ook schriftelijk zijn adviezen en instructies. Maar hij is in geen jaar in Utrecht geweest en laat zich nu niet zijn zomervacantie ontfutselen 102).
Als ten slotte Breda, aan welke belegering ook Adriaen's oudste zoon Gerard als luitenant van de cavalerie deelneemt 103), in handen van Frederik Hendrik valt, dan is het gezin weer in Den Haag. Daar heerst dan grote vreugde, waaraan men uiting geeft met dankdiensten, klokgelui en vreugdevuren. Huygens laat hij weten dat de agent van Zweden, Spiering, de kroon spande door op twee masten 80 pektonnen te laten branden en aan iedereen wijn te schenken. Een goede tweede was de smid op het buitenhof die een paard van ijzerdraad en pek heeft gemaakt welke uren heeft gebrand. *Spectacula vulgi* (volksvermaak) voegt Adriaen er aan toe 104).

Nog éénmaal raakt hij betrokken bij een incident dat de relatie met Frankrijk kan verstoren. Maria de Medici, koningin-moeder van Frankrijk, die sinds 1631 in de Zuidelijke Nederlanden vertoeft, komt met haar gevolg in september 1638 plotseling de Republiek binnen. Zij verzoekt de Staten-Generaal aan haar zoon te vragen of ze weer terug mag komen. Daarbij dringt zij aan op snelheid en discretie. Bijna dagelijks houdt Adriaen via Huygens de prins op de hoogte en verzucht dat Maria veel werk veroorzaakt. Namens de Generaliteit schrijft Adriaen ook naar de graaf van Chauvigny, een vertrouweling van de Franse koning, om hem de pijnlijkheid van de situatie uit te leggen en advies te vragen. De graaf houdt zich echter op de vlakte. Ook de speciale gezant die naar Parijs wordt gestuurd, de befaamde De Knuyt, komt onverrichter zake terug 105).
Maria de Medici is dan al lang weer vertrokken naar Engeland. Als ze zich voor de overtocht naar Vlaardingen begeeft, zit de wind enkele dagen tegen. Adriaen smeekt God dat de wind 24 uur lang gunstig mag zijn. Zijn bede vindt gehoor, Maria vertrekt, en Adriaen haalt opgelucht adem 106).
In september is ook de toekomstige Lodewijk XIV geboren. De prins wil zijn gelukwensen over laten brengen door graaf Hendrik van Nassau-Siegen. Daarnaast blijkt Frederik Hendrik er de voorkeur aan te geven dat de felici-

102) KHA, 29/19 aug., 2 sept., 12/2 sept, 5 okt. 1637.
103) KHA, 19/9 sept. 1637.
104) Worp, nr. 1742.
105) Worp, nr. 1940, 1951, 1958, 1967.
106) Worp, nr. 1983.

taties van de Staten-Generaal niet door de normale ambassadeur overgebracht zullen worden, maar door de graaf van Brederode als buitengewone gezant.
Adriaen weet van deze plannen en zorgt er voor dat zijn tweede zoon Henric met de beide heren mee naar het Franse hof mag.
Van Brederode moet er nog wel voor zorgen dat de Staten-Generaal, waarnaar hij zelf afgevaardigd is, hem met deze opdracht belasten. Maar dat loopt helemaal fout. Volgens Adriaen komt dat door het onvoorzichtige spel van Van Brederode, die met hangende pootjes naar de prins terug moet 107).
De twintig-jarige Henric gaat dan alleen met graaf Hendrik naar Middelburg, waar zij De Knuyt oppikken, die vanwege Maria de Medici naar Parijs moet 108).

Het Haagse hofleven

Na zijn benoeming in maart 1630 voor weer drie jaar in de Staten-Generaal, verhuist het gezin van Utrecht naar Den Haag, waar het spoedig een woning betrekt aan de Vijverberg 109). Vanuit zijn huis heeft hij een prachtig uitzicht op de vijver met op de achtergrond de gebouwen van de Staten-Generaal en het Stadhouderlijke hof, beide gevestigd binnen het paleis van de graaf van Holland. De wijk waarin het huis ligt wordt het Adelskwartier genoemd. Daar wonen niet de autochtone Hagenaars maar wel de afgevaardigden naar de Staten-Generaal en de Staten van Holland, die op het Binnenhof werken en hier slechts ambtshalve wonen. Een deel van de bewoners heeft een internationale achtergrond. Dat zijn de buitenlandse gezanten en de vele hoge officieren. Verder woont er de adel, waaraan de wijk zijn naam ontleend.
's Winters als veel van de militairen thuis zijn gaat het er nogal wild aan toe met duels en vechtpartijen, maar in de zomer is het er heel wat rustiger. Men eet dan tussen 12 en 1 en gaat daarna uit rijden in het Voorhout. Alle ambassadeurs en grote heren doen daar aan mee, meestal in wagens met zes paarden bespannen 110).
Maar soms wordt er - reeds toen - gedemonstreerd op het Binnenhof, zoals in november 1631, als Adriaen geconfronteerd wordt met de echtgenotes van zeelui die door de Duinkerker kapers gevangen zijn genomen en die eisen dat hun mannen zo snel mogelijk uitgewisseld zullen worden 111).

In Den Haag komt Adriaen ook in contact met Karel Lodewijk, keurvorst van de Palts, die de Engelsen een warm hart toedraagt. Als de keurvorst in de zomer van 1637 net uit Engeland is teruggekeerd, doet hij een dringend beroep op de Staten-Generaal gevolg te geven aan het verzoek van de Engelse koning, dat juist door de gezant Boswell is overgebracht, de banden strakker aan te halen 112).

107) KHA, 24 sept., 27 sept., 2 okt., 1638.
108) KHA, 24 sept. 1638.
109) GA Den Haag, Doopboek nr. 1, 4 (1630); Not. arch. 154, fo 9.
110) C. de Wit, *Den Haag vroeger en nu,* Bussum, 1968, 51/58.
111) Worp, nr. 644.
112) KHA, 26 juli 1637.

Als na enkele dagen nog niets gedaan is aan het verzoek van de koning, vraagt de keurvorst aan Adriaen, die president is, voor de vergadering van de Staten-Generaal bij hem langs te komen. Tijdens Adriaen's bezoek herhaalt hij zijn verzoek nog eens. Hij had reeds laten doorschemeren het uiterst vervelend te vinden dat *desen staet Engeland mespriseert, ende Vranckrijck in alles caresseert* 113). Twee dagen later laat de keurvorst weer bij Adriaen navragen hoe de stand van zaken is. Het gevolg is dat snel daarop besloten wordt om Boswell een vriendelijk briefje te sturen waarin staat dat men eerst meer kennis van zaken wil hebben voordat over de *gemeene saeck* kan worden besloten 114).
Kennelijk voelt men op dat moment erg weinig voor Engeland. Dat blijkt ook nog eens als enkele weken later onze gezant Van Beveren uit Londen terugkeert om verslag uit te brengen. Adriaen schat de waarde van de verhalen niet zo hoog. *Sonder dat present ben geweest dese dach geviert hebbe mijne telle quelle indispositie, ooc hebbe in mijn jeucht tot genouch doen de historie van Troje* (sprookjes?) *gehoort ende gelesen* schrijft hij aan Huygens op de dag dat Van Beveren verslag zal doen. Als blijkt dat het verslag even is uitgesteld, verzucht hij: *Ick sal dictym cretensum noch eens moeten hooren reciteren* 115).

Er zijn uiteraard legio andere zaken geweest waarbij Adriaen is betrokken, zoals de politieke ontwikkelingen in en de banden met Denemarken, Zweden, Polen, Venetië, de diverse Duitse staten enzovoort 116). Hij onderhoudt goede contacten met de Nederlandse agenten in het buitenland zoals van de Veken en Bilderbeeq, welke laatste speciale relaties met Ginetti, de legaat van de paus, heeft gehad 117). Een andere, steeds terugkerende bemoeienis, is die van de betaling van de legeronderdelen en het ronselen van waardgelders. Ook bij de zeezaken is hij betrokken 118). Vermeld kan worden de vervanging van de admiraal Van Dorp, zwager van Huygens en een goede vriend van de prins, door Maarten Harpertszoon Tromp in oktober 1637. Van Dorp, die geen goede admiraal is geweest, stond voortdurend onder druk van Holland, maar werd door Frederik Hendrik in bescherming genomen. Nadat hij weer eens fel was aangevallen, wist *vadertje* Cats, raadspensionaris van Holland, hem over te halen om zijn ontslag in te dienen bij de Generaliteit. Gezien de achtergronden, schitterden zeer veel afgevaardigden door afwezigheid tijdens de vergadering van de Staten-Generaal, waarin de ontslagaanvraag werd gehonoreerd.
Adriaen schrijft: *In mijn sin heeft de admirael wat te precipitant gedaen int quiteren van zijn charge.* Voor de prins betekende het dat een goede vriend op allerminst plezierige wijze was afgegaan. Volgens Adriaen waren de Amsterdammers even blij met het ontslag als met de inname van Breda 119).
Doordat de Staten van Holland in Den Haag vergaderen, blijft Adriaen uit-

113) KHA, 29 juli 1637 (twee brieven met dezelfde datum).
114) KHA, 30 juli, 14 aug. 1637.
115) KHA, 13/14 aug. 1637 (is één brief met twee data).
116) Worp, nr. 631, 949, 977, 1013, 1122.
117) Worp, nr. 1014, 1574, 1604.
118) Worp, nr. 623, 716, 794, 1140, 1951.
119) Worp, nr. 1744, 1751, 1753; Poelhekke, 462/465.

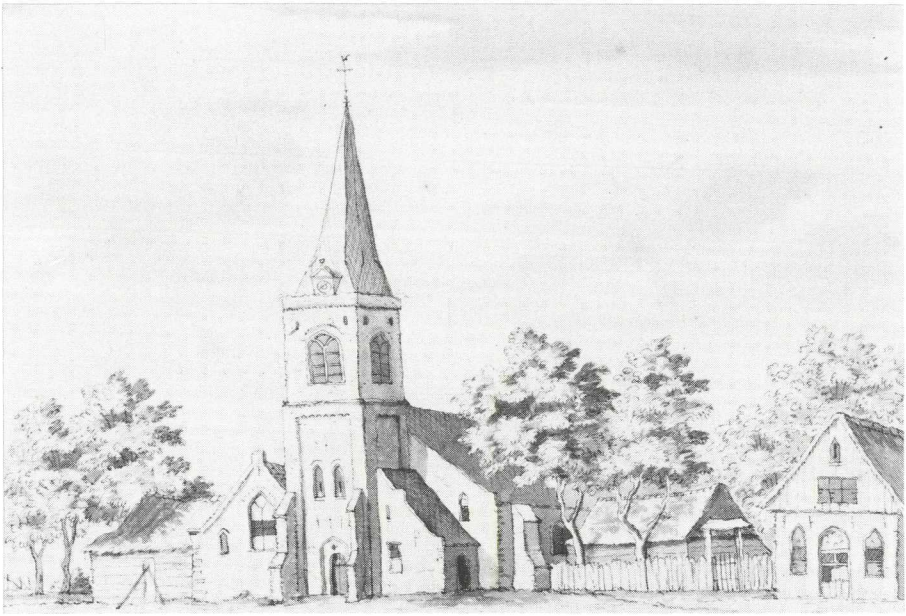

Afb. 6. „De kerk van Jutphaes". Van deze kerk had Adriaen Ploos van Amstel de collatie. Rijksarchief Utrecht, Top. atl.

stekend op de hoogte van wat er in de grootste provincie speelt. Zijn informatie en opvattingen daarover geeft hij ook steevast door aan Huygens en Frederik Hendrik. Een groot vriend van Holland lijkt hij niet te zijn 120). Ook niet van de Amsterdammers die regelmatig hun schepen verhuren en goederen leveren aan de Spanjaarden 121). Ook de *camer van assurantie,* een soort verzekeringsmaatschappij voor de koopvaarders, waarvan Adriaen een voorstander is, wordt door Amsterdam met succes tegengehouden. Reeds in 1629 is hij daarover bezig met Van de Capellen, met als doel om via Utrecht, Gelderland en Overijssel een doorbraak te forceren 122). Hij is ook belast geschillen tussen leden van de Ommelanden op te lossen 123) en met de problemen in de Meierij van Den Bosch wordt hij regelmatig geconfronteerd 124).
Vermeld moet nog worden dat Adriaen's naam voorkomt in de oude Statenbijbels. Nadat de vertaling van de bijbel, waar op de synode van Dordrecht toe was besloten, in 1637 in druk zal verschijnen, wordt op 10 juni 1637 in de Staten-Generaal een acte van authorisatie goedgekeurd. Adriaen is dan president en ondertekent deze acte. Op 29 juli wordt er uitvoerig over gediscussieerd of deze acte voor in de bijbel gedrukt zal worden. Onder voorzitterschap van Adriaen wordt hiertoe besloten, waardoor Adriaen's naam als onderteke-

120) Molhuysen, nr. 4042.
121) Worp, nr. 1604, 1615, 1645.
122) Worp, nr. 955; Aitzema, 1639, 176; v. d. Capellen, I, 494.
123) v. d. Capellen, I. 648.
124) Worp, nr. 623, 794, 955.

naar van de acte van authorisatie in alle Statenbijbels prijkt 125). Is het toeval dat beide besluiten vielen in vergaderingen waarbij Adriaen president was, of speelde wellicht ijdelheid daarbij ook een rol?
Het verblijf in Den Haag is een feestelijke en drukke periode geworden waarbij het zakelijke wordt afgewisseld met festiviteiten en ontvangsten. Ook familieleden en vrienden komen vaak en graag bij Adriaen's gezin logeren. Adriaen zelf heeft deze periode als tijdelijk gezien, want hij legt geen geld vast in onroerend goed in Den Haag, maar blijft wel in Utrecht investeren 126).

Uit de Haagse periode stamt zijn uitvoerige correspondentie met Van Buchell, Barlaeus, Huygens, Le Lieu de Wilhem en vele anderen. Met de bekende geschiedkundige Arent van Buchell heeft Adriaen lang contact gehad. Beiden zijn advocaat voor het Hof van Utrecht geweest, maar ook op andere gebieden, zoals de geschiedenis van Utrecht, hebben ze een gemeenschappelijke belangstelling. Op aanbeveling van Adriaen mag Van Buchell een ontwerp maken voor een erepenning voor Piet Heyn nadat deze de zilvervloot heeft buitengemaakt, en voor Adriaen's ridderhofstad Oude Geyn maakt Van Buchell het zegel. Voor Peter Ploos van Amstel die in 1633 is overleden ontwerpt dezelfde Van Buchell een grafschrift als Adriaan in 1637 een kapel in de Domkerk koopt en zijn broer daarin wordt bijgezet.
Voor Adriaen's uitgebreide bibliotheek, die een waarde van ruim 3000 gulden heeft 127) levert Van Buchell regelmatig moeilijk te verkrijgen boeken.
Van zijn kant stelt Adriaen veel belang in het historisch en genealogisch onderzoek van Van Buchell. Met name is hij geinteresseerd in de boekenreeks die Van Buchell voornemens is te publiceren over de historie van Utrecht, zijn kastelen en hun bewoners en Adriaen geeft Van Buchell advies over de opzet van zijn boeken en wint ook het oordeel in van experts. Ook geeft Adriaen hem regelmatig inside information over standpunten in de Utrechtse Staten. Eveneens helpt hij Van Buchell's neef doctor Joseph en de broer van Buchell's vriend, de rector magnificus van Leiden, Vortius. Van Buchell laat Adriaen weten dat hij en alle betrokkenen *sullen 't alder tijt die weldaden erkennen* 128).

Ook de Amsterdamse hoogleraar en dichter Caspar Barlaeus wordt regelmatig door Adriaen's bemiddeling geholpen. Naast bezoeken aan Adriaen, schrijft Barlaeus hem van tijd tot tijd, doorgaans in de vacantieperiode. Hij laat dan *de hoogleraar zwijgen en de dichter spreken* en hoopt zo met zijn brieven even afleiding te bieden bij de staatszaken.
Af en toe stuurt Adriaen hem geschenken, zoals een vat Franse wijn en verschillende keren Limburgse kaas, waarop Barlaeus dan als dank een lofdicht maakt op de kaas. Hun gemeenschappelijke belangstelling ligt op het gebied

125) Worp, nr. 1600.
126) GA Den Haag, Not. arch. 34, 193 en 154 fo 7, 9; KHA, 13 sept. 1636.
127) RAU, Oudegein 180, 11.
128) G. Brom, *Diarium van Arend van Buchell*, Amsterdam, 1907, LVIII, LXIII; RUB Utrecht, HS van Buchell 3L3[1], 29 nov. 1636, 11 mrt. 1637; Hs van Buchell 983, fo 99v/101r; Britisch Library London, MS van Buchell 24212 fo 27, 26 jan. 1634.

van politiek, kerkelijke zaken, wijsbegeerte, literatuur en dichtkunst. Kennelijk hebben ze het goed met elkaar kunnen vinden. Als in maart 1636 Adriaen's vrouw Agnes van hun dochtertje Maria Odilia bevalt, stuurt Barlaeus een felicitatiebrief, waaruit het ideaalbeeld van de vrouw in de zeventiende eeuw zou kunnen spreken. Het uit het Latijn vertaalde citaat luidt: *Dat zij de eerste dagen als zuigeling door mag komen komen zonder stuipen; dat zij zonder pijn tandjes mag krijgen; dat zij als meisje mooi mag worden, maar niet al te begeerlijk, maar ook niet te weinig; dat zij als huwbare vrouw schoonheid pare aan bescheidenheid en vroomheid; dat zij als zij gehuwd is haar man niet zal commanderen noch dienen; dat zij als moeder haar kroost noch waanzinnig liefheeft noch verwaarloost; dat zij op leeftijd gekomen zich mag troosten met de hoop op een beter leven en met het bewustzijn haar leven goed te hebben doorgebracht 129).*
Maar ook verder in de wetenschappelijke wereld heeft Adriaen zijn contacten, zoals met de Leidse hoogleraar Heinsius, die regelmatig komt logeren 130). Het zal hem zeker gestreeld hebben dat Gronovius het boek dat hij in 1638 uitgeeft van de briefwisseling van de bekende geleerde Casaubonus, aan hem wordt opgedragen 131).
In het Adelskwartier onderhoudt hij nu privé-contacten met degenen met wie hij ook zakelijke relaties onderhoudt. Zijn buurtgenoot Constantijn Hygens, die secretaris van Frederik Hendrik is, heeft een bijzondere plaats in zijn leven ingenomen. Beiden zijn niet alleen goed bevriend, maar helpen elkaar ook voortdurend in het politieke en privévlak, dat overigens in die tijd niet zo duidelijk gescheiden was als nu. Deze vriendschap, die lijkt te zijn ontstaan nadat Adriaen in 1630 in Den Haag is komen wonen, wordt ondersteund door het over en weer geven van boeken, o.a. over filosofie en dichtkunst, waarin beiden zijn geinteresseerd. Maar ook andere cadeaux zoals een gouden ketting met medaille, geeft Adriaen om Huygens *te bedancken en vereren* 132). Ook de wederzijdse echtgenotes kunnen het goed met elkaar vinden. Tevens komen beide dames over en weer op veelvuldig voorkomend kraambezoek 133).

Door de aard van zijn werk is Huygens buiten het winterseizoen vrijwel altijd in het leger en gedurende die tijd schrijven zij elkaar nagenoeg wekelijks, soms zelfs vaker 134). Adriaen en Constantijn vertrekken nooit uit Den Haag zonder uitvoerig afscheid te nemen en afspraken te maken over de wijze van verzenden van de brieven 135).
Adriaen houdt hem dan niet alleen op de hoogte van de internationale politie-

129) *Caspar Barlaeus epistolarium liber,* Amsterdam, 1667, briefnr. 204, 211, 239, 273, 297, 330, 378; Worp, nr. 669, 697.
130) Worp, nr. 1673, 1679.
131) J. F. Gronovius, *Isaaci Casaubon epistolae,* Den Haag, 1638.
132) KHA, 3, 12/2, 19/9 sept. 1637 en een ongedateerde van omstreeks 1630.
133) KHA, 26 mrt. 1631, 9 aug, 16/6 sept. 1631, 14 juni 1633, 7 sept. 1635.
134) Meer dan honderd brieven van Adriaen Ploos aan Huygens zijn bewaard gebleven en bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief. Worp heeft een belangrijk deel van deze brieven in zijn geheel, in onderdelen of als samenvatting opgenomen. De persoonlijke zaken van Adriaen heeft Worp vrijwel geheel weggelaten.
135) KHA, 24 sept. 1634, 31 jan. 1635, 21 aug. 1637.

ke ontwikkelingen, maar ook van de standpunten van de provincies en van de gesprekken in de wandelgangen. Eveneens schrijft hij over persoonlijke zaken van de politici en andere sterren aan het Haagse firmament en menige liaison wordt doorgegeven 136). Het is verwonderlijk dat Adriaen, ondanks de zeer gebrekkige communicatiemiddelen, steeds van vrijwel alles op de hoogte blijft. Hij heeft op allerlei plaatsen zijn vertrouwenslieden, die hij wellicht zelf aan hun ambten heeft geholpen (zoals verderop zal blijken), van wie hij regelmatig de meest geheime informatie krijgt.
Omgekeerd zorgt Huygens door voorspraak bij Frederik Hendrik ervoor, dat allerlei persoonlijke opvattingen en wensen van Adriaen op het juiste moment geventileerd en doorgaans ook gehonoreerd worden. Die persoonlijke wensen hebben veelal betrekking op het vergeven van eervolle en goedbetaalde ambten door de prins aan Adriaen's familieleden, vrienden en bekenden. Het betreft benoemingen in de magistraat van steden als Utrecht, Wijk bij Duurstede, 's-Hertogenbosch enz., officiersplaatsen, ambten als drost, thesaurier, griffier en rentmeester van de graafschappen en andere heerlijkheden van prins.

Niemand heeft via Huygens zo veel gunsten en diensten gevraagd als Adriaen en voor niemand heeft Huygens zich zo ingezet als voor hem. Zelfs Huygens zwager David le Lieu de Wilhem, die ook af en toe een gunst voor een vriend vraagt, wordt wel eens scherp terecht gewezen en Huygens stelt dan dat hij daar niet aan kan beginnen 137). Huygens vraagt Adriaen ook wel om hem te helpen, zoals met een prebende die ter repartitie van Geëligeerden staat 138), een vergoeding ten laste van de Staat van Oorlog voor het decoderen van onderschepte brieven van de vijand 139), functies voor vrienden die door de Staten-Generaal te vergeven zijn en een enkele maal het stuiten van een vijand van Huygens die zo een functie ambieert 140). Maar al met al heeft Huygens meer voor Adriaen gedaan dan omgekeerd.
Adriaen benadert het duo Frederik Hendrik-Constantijn Huygens zeer subtiel. Voor de relevante zaken neemt hij rechtstreeks contact op met de prins en vraagt dan Huygens erop toe te zien dat de prins het zich ter harte neemt. Als het schriftelijk moet, dan krijgt Huygens eerst het concept voor de brief aan de prins met het verzoek deze te zuiveren op hetgeen de prins *aenstotelijck zou wesen.* Soms is het duidelijk dat Adriaen een spelletje met de prins probeert te spelen, zoals in het geval waarin Adriaen een vrijgeleide wil loskrijgen voor zijn kennis de heer Van Brakel uit Brussel. Hij stuurt dan niet alleen eerst een concept-verzoek, maar geeft tevens aan Huygens aan, welke voorwaarden de prins ingefluisterd moeten worden om aan het vrijgeleide te verbinden 141).

136) KHA, 21/11 okt. 1631, 4 okt. 1632, 19/9 sept, 15 okt. 1637.
137) Worp, nr. 798.
138) KHA, 20 juni 1633, 25 nov. 1635, ongedateerde, geschat begin 1633.
139) KHA, 29/19 aug., 15 okt. 1637.
140) KHA, 20 juni 1633, 23 okt. 1637, 6 sept. 1638.
141) KHA, 9 dec. 1639, 17 dec. 1634.

In de begintijd van hun vriendschap reageert Constantijn kennelijk niet altijd even snel op Adriaen's verzoeken, want op een gegeven moment zegt laatst genoemde dat hij hem snel hoopt te kunnen spreken om uit te leggen wat Constantijn *in de wind schijnt te slaen* 142). Jaren later lijkt dit te zijn omgekeerd en Adriaen laat weten dat *werdt gehoopt dat Zijne Ed. voorts nyet op een formaliteit sal willen staen maer hem houden voor versocht.* Dat lijkt niet overbodig want sindsdien herinnert Constantijn hem regelmatig aan beloften die Adriaen lijkt te vergeten na te komen 143). Maar ook over minder zwaarwichtige zaken wordt geschreven, zoals het geval van de kanunnik Peter van Noordwijk die 's nachts in Utrecht overleden is op de overgang van juni naar juli tijdens het luiden van de klok van twaalf uur. De vraag doet zich voor of hij in juni of in juli is overleden. Zo het in juni zou zijn, dan mogen de kanunniken zelf een opvolger aanwijzen, in het andere geval moet de prins dat doen. Wellicht dat deze brief ook gezien moet worden als een stille hint aan de prins 144). Een enkele keer vermaant hij Constantijn dat hij niet vaak genoeg naar Amalia van Solms schrijft over de toestand en handelingen van haar echtgenoot de prins 145).
Een minder belangrijke rol dan Huygens speelde in dit verband de graaf van Solms, de broer van Amalia en dus zwager van de prins. Deze Johan Albert van Solms was generaal in het Staatse leger, proost van de Utrechtse kerk van St. Jan en op aandrang van Frederik Hendrik, evenals Adriaen, Geëligeerde geworden. In veel mindere mate dan van Huygens, maakt Adriaen van de graaf gebruik om zijn zaken bij de prins te behartigen 146). Maar ook met Amalia van Solms heeft Adriaen regelmatig contact en af en toe vraagt ze hem bekenden van haar aan een ambt te helpen. Kennelijk gaat het dan om personen of handelingen waaraan de prins geen medewerking zou willen geven. Als hij in oktober 1636 een afspraak met haar heeft op het Huis ter Nieuburch in Rijswijk, is de dokter hem net voor geweest, want Amalia *hadde haer den ader doen laeten, dan was geheel wel* 147).

Zijn overbuurman aan de Vijverberg is Johan Maurits van Nassau, die gouverneur van Brazilië wordt. Bij hem weet Adriaen de twee oudste zonen van zijn overleden broer Peter, over wiens kinderen hij voogd is, onder te brengen. De oudste, Gerard geheten, wordt page. Helaas overlijdt hij al op 17 jarige leeftijd tijdens een reis. Nicolaes wordt vaandrig en trekt met Johan Maurits mee naar Brazilië. Daar sneuvelt hij op 20 jarige leeftijd. Achteraf bezien had Adriaen met Johan Maurits niet zo'n goede keuze gedaan voor zijn jonge neven 148).

142) KHA, 4 okt. 1631.
143) KHA, 8 aug. 23 okt. 1637, 19/9 mei 1638.
144) KHA, 15/5 juli 1638.
145) KHA, 18 juli 1637.
146) KHA, 9 aug. 1634, 19 juni 1635, 2, 5, 9, 17/7 sept. 1637, 27 juli 1638.
147) KHA, 20 juni 1633, 8, 14, 19 juni 1635, 18 okt. 1636.
148) RAU, RA 196-2, 18 dec. 1635; BvTP, 24.

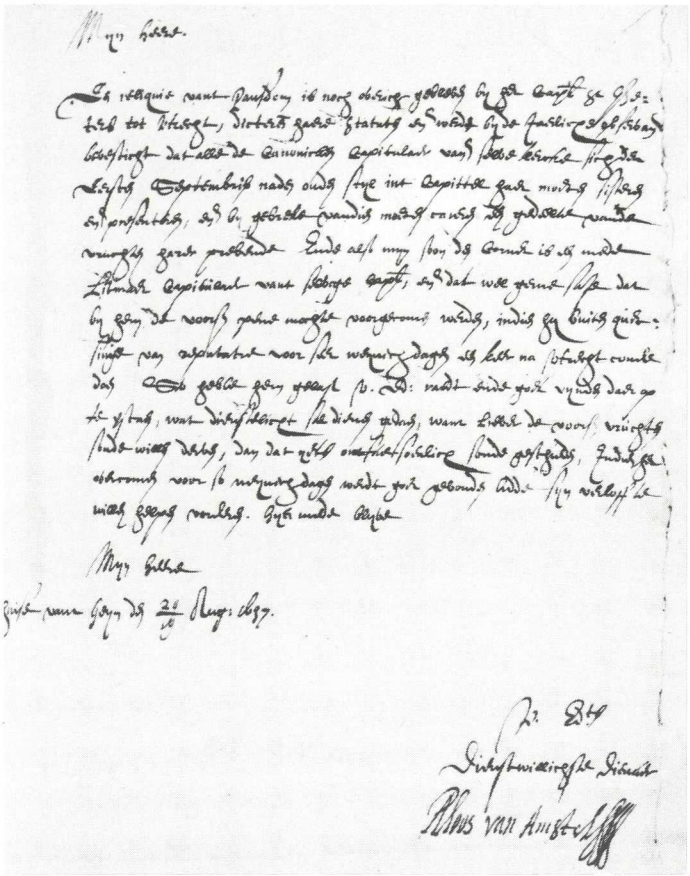

Afb. 7. „Brief van Adriaen Ploos van Amstel aan Constantijn Huygens". In deze brief van 19/9 augustus 1637 vraagt hij of Huygens verlof kan verzorgen voor zijn zoon Gerard Ploos van Amstel om naar de vergadering van het kapittel van St. Pieter in Utrecht te kunnen gaan. Zo niet, dan raakt Gerard een deel van zijn prebende kwijt. Koninklijk Huisarchief, inv. nr. G 1 m 8[4].

Heer van Tienhoven, 't Geyn enz., proost van St. Marie, thesaurier van de Dom. enz

Ondanks zijn drukke politieke leven, weet Adriaen een aanzienlijk vermogen bijeen te brengen dat hij belegt in huizen, ridderhofsteden en grond, maar vooral in heerlijke rechten. Omstreeks 1625 is hij reeds ambachtsheer van Tienhoven en 't Geyn, heeft o.a. drie huizen in Utrecht, één aan het Begijnenhof waarin hij dan zelf woont en dat grenst aan het huis van zijn broer Peter, en twee aan de westzijde van de Oude Gracht, die beide verhuurd zijn. In één ervan, de Lanscroon genaamd, gaat hij later wonen 149).
Het verwerven van de ambachtsheerlijkheid van 't Geyn in 1620, vormt het

149) GAU, Register van transporten en plechten, 27 dec. 1623, 417/419; 11 juni 1624, 453/459; 6 juni 1628, 365/366; *Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden, de provincie Utrecht,* deel XII, Amsterdam, 1758, 157; RAU, Oudegein 7 en HS Atteveldt omslag 432.

begin van een serie systematische aankopen in dat gebied die zijn gezag en aanzien daar sterk vergroten. In 1626 en 1627 koopt hij van de twee eigenaars de ridderhofstad Oude Geyn met de bijbehorende landerijen, de weg van Oude Geyn naar Jutphaes en andere wegen, leen-, tijns-en erfpachtsgoederen, tienden, vis- en andere rechten, zoals de collatie van de armenpot van de St. Jacobskerk in Utrecht. Deze twee partijen worden met toestemming van de Staten in 1627 in het Stichts leenregister weer als één partij geregistreerd en in 1629, wederom op Adriaen's verzoek, tezamen met de ambachtsheerlijkheid van 't Geyn tot één onversterfelijk erfleen gecombineerd. Dit kost hem voortaan jaarlijks 150 ponden tot 40 groten vlaams aan de Domeinen 150).

Om de entree naar de ridderhofstad te verfraaien laat hij in 1629 met gerechtelijke dwang een mesthoop, dammen en een brug van de landerijen langs de toegangsweg verwijderen door de gebruiker van die grond 151). In 1630 koopt hij grond aan om de betreffende weg te verbreden 152) en in 1631 verkrijgt hij de collatie van een vicarij in de St. Joriskerk in Amersfoort, die hij contractueel verbindt aan de eigenaar van Oude Geyn 153). Twee jaar later laat hij de ridderhofstad geheel verbouwen tot een eigentijds buiten.

Er wordt dan gesproken van *het goedt ten Oude Geyn met sijn huys ende hoffstad, graghten en cingels, sijnde het selve huys voorsien met verscheydene saletten, camers, kelders, kluysen mitsgaders sijn voorburch met de stallingh, loots ende wagenhuys daer op staende, benevens een bouwhuys met sijn erven en schuyr, alsmede met sijn boomgaerden, hoff ende visserijen, bosschen, bepotinge ende beplantinge daerop staende 154).*

Het patronaatschap van de kerk en pastorie van Jutphaes krijgt hij in erfpacht van het kapittel van Oudmunster en hij wordt er op zijn verzoek, ondanks protesten van de kerkeraad en de classis van Utrecht, door de Staten op een heergewaad mee beleend als een onderdeel van het reeds gecombineerde onversterfelijke erfleen 155).

In 1637 doen schout, burgemeester, schepenen en alle inwoners van 't Geyn onherroepelijk afstand van de hoge heerlijkheid, die 't Geyn in 1294 van bisschop Jan van Zierik had gekregen, ten gunste van Adriaen, die de oude handvesten bij Frederik Hendrik als stadhouder en het Hof van Utrecht laat registreren. Het jaar daarop verwerft hij, via een ruil met de Staten, als een onversterfelijk erfleen de hoge en middelbare heerlijkheid van Jutphaes en 't Geyn. Aangezien deze ruil aanleiding is geweest tot een grote politieke rel, wordt er in een volgend hoofdstuk uitvoerig op ingegaan 156).

Inmiddels heeft Adriaen ook omstreeks 60 ha grond rond Oude Geyn aangekocht 157).

150) RAU, Oudegein 4, 7, 43, 125.
151) RAU, Oudegein 99.
152) RAU, Oudegein 100.
153) RAU, Oudegein 42.
154) RAU, Oudegein 3.
155) RAU, Oudegein 40, 41; Staten 231-20, resol. 4, 8, 9, 17 juli 1635.
156) de Geer, 73/78.
157) RAU, Oudegein 180.

We zijn in 1638 als hij rondom de verbouwde ridderhofstad als privé bezit een vrijwel souverein overheidsgezag heeft weten te vestigen. Hij benoemt de bestuurders, rechters, overheidsfunctionarissen en de dominee, int tienden en erfpachten en beheert de leenkamer waaruit heergewaden o.a. in de vorm van zwanen, als inkomsten voortvloeien. In zijn naam worden de rechten en gewoonten gehandhaafd, de ingezetenen tegen geweld en overlast beschermd, misdadigers en verdachte personen in hechtenis genomen en na vonnis van zijn schepenbank gestraft 158).

Naast eigenaar van dit kleine imperium, is Adriaen niet alleen ambachtsheer van Tienhoven, maar ook van Wthorst en Cudelstaert, bezit hij de ridderhofstad Lievendaal, een grafkapel in de Domkerk, vijf huizen, ruim 200 ha bouw- en weiland en 50 ha bos. Verder heeft hij geld geïnvesteerd in een zinkmijn en in inpolderingen in Zeeland en 20.000 gulden vastgelegd in lijfrenten voor zijn kinderen. In totaal bedraagt zijn vermogen dan omstreeks een kwart miljoen carolus guldens en levert rond 8.000 gulden per jaar op. Het geheel laat Adriaen beheren door zijn rentmeester Cornelis van Montfoort, die hij tevens benoemt tot schout van 't Geyn 159).
De volgende cijfers geven een beeld van de toenmalige gulden: een vierkante meter bouwland kostte ongeveer een stuiver, een rechter verdiende per jaar omstreeks 1500 gulden, een predikant in de stad Utrecht 400 en op het platte land 200 gulden en een boer in Brabant niet veel meer dan 50 gulden. De soldij bedroeg 6 gulden per maand. Huygens verdiende naast zijn emolumenten 500 gulden per jaar 160).
Om te voorkomen dat dit imperium na zijn dood door boedelscheiding weer uiteen zal vallen, legt Adriaen vast dat zijn oudste zoon Gerard alle heerlijke rechten, ridderhofsteden en bijbehorende gronden zal erven.
Daarvan moet Gerard aan zijn broer Henric in onversterfelijke erfleen de ridderhofstad Lievendaal en de heerlijkheid van Tienhoven met alle bijbehorende gronden en rechten overdragen. Als heergewaad heeft Adriaen twee witte ganzen vastgesteld. De derde zoon Engelbert is voorbestemd voor de uitgestrekte landerijen in Gelderland, die Agnes van Bijler inbracht. De overige kinderen - van de zestien kinderen die uit het huwelijk zijn voortgekomen, stierf de helft binnen het jaar 161) - krijgen elk 12.000 gulden toegewezen als legitieme portie 162).

158) RAU, Oudegein 11.
159) RAU, Oudegein 11, 180; GAU, Bibliotheek 1880xx, G. G. Calkoen, *Aantekeningen van de Dom en de Domtoren,* 1922, 23/25 (getypt); GAU, Register van transporten en plechten, 23 feb. 1664, 59/70 (bevat copie van het testament van Adriaen Ploos en Agnes van Bijler); de Geer, 73/78; GAU, II 199, (notaris Jacob van Steenre) acte 28 aug. 1632.
160) RAU, Oudegein 180 (inventaris van de boedel van Adriaen Ploos en Agnes van Bijler); *Tegenwoordige staat,* XI, 257; H. Verloren Themaat, *Geschiedenis der vicariën in de provincie Utrecht,* BMHG, Utrecht, 1881, 403; Worp, nr. 629 en inleiding XLIV.
161) B v TP, 21/23; GAU, Doopboeken, 30 apr. 1617, 1 aug. 1624, 4 aug. 1629; Begraafboeken, 3 aug. 1624, 23 feb. 1629; GA Den Haag, Doopboek nr. 1, 4; nr. 171, 18, 26, 40; Begraafboek nr. 64, 9, 30.
162) GAU, Register van transporten en plechten, 23 feb. 1664, 60/65 de Geer, 73; W. de Vries, *De Nijkerk-Utrechtse van Bijlers,* Nederlandsch Leeuw, 1948, 306/309.

Adriaen heeft deze rijkdom zeker niet alleen overgehouden van zijn toelage als full-time politicus. Ook heeft hij het niet van zijn ouders geërfd. Weliswaar heeft zijn vrouw Agnes van Bijler nogal wat bezittingen in Gelderland ingebracht, zoals Groot- en Klein Wenckum, Roetgensgoed en Doldermanscamp, en verwerft hij via erfenissen - hij is o.a. universeel erfgenaam van zijn oom, de burgemeester Elbert van Bijler 164) - b.v. veengrond nabij Herenveen 165). Tevens ontvangt hij incidenteel extra toelages zoals de 10.000 livres van de Franse koning in 1636 en 3000 gulden als rechter in 1618-1619. Maar ook dat verklaart niet alles van zijn vermogen 166).
Waarschijnlijk dankt hij zijn rijkdom tevens aan de inkomsten die hij trekt uit de voormalige bezittingen van de kerk.

Binnen de nog functionerende beheersorganisatie van het voormalige katholieke establishment vervult Adriaen menige functie. In 1605 wordt hij, zoals reeds is vermeld, kanunnik van het kapittel van de Dom en krijgt een prebende, die hij tot 1637 in bezit houdt. Van 1616 tot 1618 is hij fiscaal en stadhouder van de lenen en tijnzen van de proosdij van de Dom en als zodanig plaatsvervanger van de proost 167). In 1618 volgt zijn benoeming tot thesaurier van de Dom 168).
In 1635 draagt Johan van Renesse de proosdij van St. Marie aan Adriaen over. Nadat Geëligeerden hiermee hebben ingestemd vraagt hij aan de Staten, die formeel twee candidaten aan de prins moeten voordragen, waaruit er dan één gekozen wordt, zichzelf en zijn zoon Engelbert met *favorabele recommandatie* aan Frederik Hendrik voor te stellen. In 1636 volgt zijn benoeming tot proost en aartsdiaken van de kerk van St. Marie 169).
Dit houdt in dat hij voor het leven heer is over de dorpen en heerlijkheden die tot de proosdij behoren en drosten, schouten enz. mag benoemen. De lenen van het kapittel moeten voor hem verheven worden en hij geniet een inkomen uit de proosdijgoederen. Uiteraard heeft Adriaen zelf niet de tijd deze werkzaamheden te vervullen en hij benoemt als zijn plaatsvervanger de vicaris-generaal Theodoricus, die het zelfde werk moet doen als Adriaen dat van 1616 tot 1618 voor de proosdij van de Dom heeft gedaan 170).
Het is niet mogelijk een compleet inzicht te verkrijgen in zijn inkomsten uit de kerkelijke goederen. Bekend is wel dat hij door loting de opbrengsten uit bepaalde percelen van het kapittel van de Dom toegewezen heeft gekregen. In 1636 ontvangt hij b.v. uit de pachten en rantsoenen van de kleine kamer 300 gulden en 425 uit de grote kamer. Aan presentiegeld voor de vergaderingen van het Domkapittel ontvangt hij, zolang hij in Utrecht woont, omstreeks 100 gulden per jaar 171).

164) GAU, Register van transporten en plechten, 6 sept. 1626, 75.
165) GA Den Haag, Not. arch. 154, acte 12 apr. 1638.
166) Waddington, *La Republique des Provinces-Unies*, 275; den Tex, III, 768.
167) RAU, Kapittel van de Dom 2464-111 en *Inventaris Kapittel van de Dom*, 283, 312.
168) RAU, Staten 232-17, resol. 19 aug. 1618.
169) RAU, Staten 231-20, resol. 7 juli, 9, 15 dec. 1635.
170) GA Den Haag, Not. arch. 34, fo 193.
171) RAU, Kapittel van de Dom 749-2, 754 (lootcedulen grote en kleine kamer) en 722-2 (verdeling presentiegelden 1626).

Daarnaast heeft hij nog een prebende van het St. Catharijnenconvent en ontvangt hij geld als eigenaar van de helft van het commandeurschap van Wemelingen 172).

Omstreeks 1638 is zijn macht en aanzien tot grote hoogte gestegen. Vertrouweling van Frederik Hendrik is hij dan al sinds lang en oefent zo een zekere invloed uit op de samenstelling van de magistraat van Utrecht. Bij de internationale politiek is hij door het *Secreet Besogne* betrokken.
Zijn invloed in Utrecht neemt nog toe als hij in 1636 president wordt van de Staten van Utrecht. In dat zelfde jaar wordt hij, naast zijn reeds verworven Franse adel, ook erkend van oude Hollandse adel te zijn 173). Zijn kerkelijke ambten en privé overheidsgezag rond de ridderhofstad Oude Geyn completeren het beeld van een geslaagd man.
Dat hij niet altijd zachtzinnig omspringt met wie hem voor de voeten loopt, is uit het voorgaande wel gebleken. Dat hij daarmee vijanden heeft gemaakt is ook duidelijk geworden. Zijn familieleden en vrienden heeft hij daarentegen royaal mee laten genieten van zijn groeiende macht en invloed, door ze in aanzienlijke en goed betaalde ambten te manoeuvreren of bepaalde gunsten te bewerkstellen. Zijn broers en zwagers zijn reeds ter sprake gekomen. Zijn oom Adriaen Ploos die hij al in 1629 als convooimeester in 's-Hertogenbosch weet te plaatsen, wordt met de aanbeveling dat hij *een persoon van groote middelen, bij allen well bemint ende aengenaem* door de prins benoemd tot schepen en later tot president-schepen en wordt een der meest vooraanstaande inwoners. Deze oom treedt in 1642 als een der eerste protestanten toe tot de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, waarvan ook Willem van Oranje lid is geweest 174).

Met de hulp van Huygens en de graaf van Solms weet Adriaen zijn zoon Gerard na een scholing in onder andere militaire vakken aan de universiteit van Leiden 175) een bliksemcarrière bij de cavalerie te bezorgen 176). Tevens speelt hij hem het ambt van Houtvester-generaal van Utrecht toe en regelt het zo dat diens regiment in de winter in garnizoen ligt in Amersfoort, zodat Gerard dan zijn houtvesterambt uit kan oefenen 177). Gerard wordt tevens kanunnik van St. Pieter en Adriaen zorgt er voor dat zijn zoon het strijdgewoel even kan verlaten om de verplichte vergaderingen op 1 september van het kapittel bij te wonen 178). Na de bevordering tot luitenant zegt Adriaen over Gerard dat hij *van sodanige nature is dat hij voor een vrundt in de doot soude*

172) RAU, Staten 722-1, resol. eerste lid 9 mei 1633.
173) Adriaen Ploos heeft nooit een poging gedaan geadmitteerd te worden in de Ridderschap. Wellicht kan zijn afstand van de prebende van de Dom duiden op voorbereidingen om admissie te verzoeken. Het geruzie over de hoge heerlijkheid van Jutphaes en 't Geyn, dat door de Ridderschap is geïnitiëerd, kan hem van zijn plannen hebben doen afzien.
174) KHA, 16/6 sept. 1631, 6 aug. 1633, 24 sept. 1634; G. C. M. van Dijck, *Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch*, Tilburg, 1973, 321.
175) Leids album, 254.
176) KHA, 4, 13 aug., 5, 7, 9, 17/7, 19/9 sept. 1637.
177) v. d. Water, II, 427; KHA, 8, 23 okt. 1637, 4, 8, 23 okt. 1638.
178) KHA, 29/19 aug. 1637.

Afb. 8. „Engelbert Ploos van Amstel", Cornelis Jonson van Ceulen, 1659. Engelbert (1626-1680) is de derde zoon van Adriaen. Hij is heer van Gunterstein, Tienhoven, Langestein, Willescop, Kort-Heeswijk en Achthoven, rentmeester van het graafschap Buren en ontvanger van de 20' en 40' penning.

gaen . . . ten hoochsten dienstich voor de staet, sonderling bij de dusdanige occasie van belegeringe 179). Zijn tweede zoon Henric studeert in Leiden *politica* 180) en is op jeugdige leeftijd reeds drost van Zuylenstein en Leersum 181), van welke heerlijkheid de prins eigenaar is, rentmeester van het graafschap Buren en kanunnik van St. Marie 182). Adriaen heeft voor hem een politieke carrière op het oog en regelt met de prins een soort stage aan het Franse hof in 1638 183).
Engelbert, de derde zoon, begint reeds op 13 jarige leeftijd in Leiden met een studie in de letteren 184). Later wordt ook hij rentmeester van het graafschap Buren van Frederik Hendrik 185) en heer van Gunterstein, Tienhoven, Langestein enz.

Dat er bij het zoeken naar dergelijke ambten meer kapers op de kust zijn, leert het volgende. Als kolonel Pynssen van der Aa in 1637 overleden is, vraagt Adriaen aan de prins of een van zijn twee oudste zonen het nu vrijgevallen ambt van drost en stadhouder van de lenen van IJsselstein kan krijgen. Ook Huygens vraagt hij een goed woordje te doen. Maar de prins geeft het aan zijn hofmeester Arend van Dorp 186). De ironie wil echter dat het ambt

179) KHA, 19/9 sept. 1637.
180) Leids album, 281.
181) BvTP, 22.
182) Worp, nr. 1140, voetnoot 7; GA Den Haag, Not. arch. 35, fo 1.
183) KHA, 20, 24 sept. 1638.
184) Leids album, 301.
185) RA Gelderland, Inventaris graafschap Buren, 9.
186) Worp, nr. 1751, 1753.

veel minder opbrengt dan iedereen heeft gedacht: 200 i.p.v. 1500 gulden per jaar 187). Tegelijkertijd lonkt Adriaen naar het ambt van rentmeester van de domeinen van IJsselstein, waarvan de huidige functionaris ernstig ziek is. Ook daar vist hij achter het net, want na het overlijden van de rentmeester volgt diens zoon hem op 188).
Adriaen's overige twee zoons zijn nog te jong om voor hen tijdens zijn leven dergelijke ambten en kanunniksplaatsen te verwerven.

Johan wordt later, na een rechtenstudie in Utrecht, advocaat voor het Hof van Utrecht. Hij is dan al kanunnik en cameraar van St. Jan en wordt heer van Groot en Klein Wencken en heemraad. Jacob Hendric maakt als militair carrière als zijn 20 jaar oudere broer Gerard, die het tot kolonel van het regiment brengt.
Frederik van Isendoor, die getrouwd is met een nicht van zijn vrouw, weet Adriaen aan een burgemeesterpost in Wijk bij Duurstede te helpen en zijn neef Wijnant van Ommeren aan een burgemeestersambt in Amersfoort 189). Tevens bevordert hij de promotie tot kapitein van zijn neef Johan van Schrasser en helpt zijn neef kapitein Van Synderen 190).
Voor Johan van Bouckhorst, die tekeningen van het beleg van Breda wil maken en uitgeven schrijft hij een aanbevelingsbrief en voor de Franse soldaat Grollé, die uit hechtenis is ontsnapt en in Amersfoort is getrouwd, vraagt hij gratie 191).
Ook wordt zijn hulp ingeroepen door een Utrechtse ritmeester op vrijersvoeten. De jongeman heeft tijdens zijn verlof zijn maîtresse geschaakt en ligt nu in de clinch met de vader. Zijn verlof is over en hij weet niet wat hij moet doen en waar hij zijn maîtresse moet laten.
Adriaen zegt dat hij hem niet kan helpen, maar vindt wel dat hij haar niet kan meenemen naar het legerkamp. Dus schrijft hij toch naar Huygens om op een geschikt moment de prins uit te leggen waarom de ritmeester niet op tijd terug zal keren. Als verklaring voegt hij daar aan toe dat zoiets nou eenmaal voorkomt in het leven van een jongeman en dat, hoe de amourette ook mag aflopen, hij daarvoor in zijn baan geen schade moet hoeven te lijden. Hoe het met de amoureuze ritmeester is afgelopen is niet bekend 192).

Sinds Adriaen in Den Haag woont, komt hij nog maar enkele malen per jaar in Utrecht om de vergaderingen van de Staten bij te wonen. En passant regelt hij dan zijn eigen zaken. Hij logeert doorgaans bij zijn zuster Henrica, die met haar echtgenoot Diderick Strick aan de Romerburgerstraat woont. Daar ontvangt hij zijn rentmeester Cornelis van Montfoort en zijn notaris 193). Daar

187) Worp, nr. 1755.
188) Worp, nr. 1739, 1748, 1779.
189) Worp, nr. 1749; KHA, 11 okt. 1634, 19/9 mei 1638.
190) Worp, nr. 1631, 1486, 1498.
191) Worp, nr. 1682, 1615.
192) Worp, nr. 1151.
193) RAU, Oudegein 42, 25 juni 1632; GAU, II 199, Notaris Jacob van Steenre, acte 28 aug. 1632; RAU, RA 196-2, acte 18 dec. 1635.

laat hij in september 1637 ook zijn testament opmaken, waarbij zijn vriend Arent van Buchell één van de getuigen is 194).
Aanvankelijk brengt Adriaen de zomer grotendeels in het legerkamp door, maar nadat hij zwaar ziek in 1632 het belegerde Maastricht heeft verlaten, is zijn animo om zo de zomer door te brengen sterk afgenomen.
Nadat het jaar daarop zijn ridderhofstad Oude Geyn is verbouwd, brengt hij voortaan de zomer bij voorkeur daar door en van zijn verplichtingen in het leger probeert hij af te komen 195).
Met vrouw en kinderen, vrienden en bekenden blijft hij 's zomers enkele weken op de ridderhofstad 196). Hij krijgt daar bezoek van zijn vrienden, zoals de graaf van Culemborg en gaat ook bij hem op bezoek 197). Ook wordt er samen met de logés op en neer naar Utrecht gereden om bezoeken af te leggen 198). Echt tot rust komen doet hij daar eigenlijk niet. Hij laat zich volledig op de hoogte houden van de ontwikkelingen op internationaal- en krijgsgebied.
De frekwentie van zijn brieven aan Huygens neemt dan toe.
Het is natuurlijk wel de periode dat hij als een landheer van zijn kleine imperium kan genieten en daadwerkelijk zijn heerlijke rechten uitoefent. Ook zal Adriaen wel controleren of de rentmeester zijn bezittingen tot tevredenheid beheert en de door hem aangestelde functionarissen als schout, schepenen enz. hun functies naar behoren vervullen.

Jaloezie bij de Stichtse Ridderschap

Hiervoor is reeds vermeld dat Adriaen de hoge en middelbare heerlijkheid van 't Geyn en Jutphaes wist te verwerven, hetgeen een mijlpaal vormde in het opbouwen van zijn imperium rondom de ridderhofstad Oude Geyn. Dit extra aanzien stak echter een aantal leden van de Ridderschap dermate, dat zij een hetze tegen Adriaen startten. Dat heeft ertoe geleid dat - zij het eerst na zijn dood en ondanks ingrijpen van Frederik Hendrik - de hoge en middelbare heerlijkheid van voornoemde plaatsen aan de Staten is getrokken. Deze hetze is uitgegroeid tot een rel die de gemoederen zeer verhit heeft. In de resoluties van de stad Utrecht is in die tijd op geen enkele zaak zo uitvoerig ingegaan.
Alles begint met een openbare verkoop in september 1637 van een aantal heerlijkheden van de proosdij van St. Jan, waarvoor de deken en het kapittel toestemming hebben gegeven. Samen met de Amsterdamse schepen Huydecoper koopt Adriaen in één partij o.a. de hoge, middelbare en lage gerechten van Wthoorn, Cudelstaert, Beswerenkerf en Steenwijckervelt, in totaal tweederde van het aangebodenen. Nicolaes Berck, deken van St. Jan, koopt de rest. Het koopcontract van Adriaen en Huydecoper wordt door de proost, Adriaen's vriend de graaf van Solms, op 1 oktober in het leger voor Breda ge-

194) GAU, Register van transporten en plechten, 23 feb. 1664, 69.
195) J. D. M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht*, Bussum, 1975, 203.
196) KHA, 21 aug, 2 sept. 1637.
197) KHA, 29/19 aug. 1637.
198) KHA, 2, 12/2 sept. 1637.

tekend. Op 24 oktober worden ze er mee beleend en op 9 januari 1638 volgt de bekrachtiging door Gedeputeerde Staten 199).

Niet veel later vat in de voornoemde Staten echter de mening post, dat de verkoop niet alleen ten nadele van de proost, maar ook ten nadele van de provincie was en besloten wordt om de kopers te vragen hun pas verworven bezit over te dragen aan de Staten. Adriaen is de enige die er voor voelt, maar hij wil er wel iets voor in de plaats hebben. Als de Staten hem in onversterfelijk erfleen belenen met de hoge en middelbare heerlijkheid van 't Geyn en Jutphaes, onder behoud van de lage heerlijkheid van Wthoorn en Cudelstaert en de Staten de 40' penning en andere overdrachtskosten betalen, is Adriaen genegen zijn deel in de proosdijgoederen aan de Staten over te dragen. Tevens biedt hij aan de 10.000 gulden, die de Staten aan de proosdij zullen moeten betalen, in handen van de rentmeester van de Domeinen te storten.
Op 8 mei wordt een voorstel van deze strekking in Gedeputeerde Staten gebracht. Geëligeerden en Ridderschap zijn het er mee eens, de burgemeesters van Utrecht willen de zaak eerst in de vroedschap brengen. Aangezien de meerderheid met het voorstel eens is, wordt besloten om zonder ruggespraak te accorderen.
En dat schiet bij de vroedschap in het verkeerde keelgat. De volgende dag, als Adriaen zijn 10.000 gulden contant betaalt aan de rentmeester van de Domeinen, windt de vroedschap zich op over de gevolgde procedure. Het blijkt dan, dat toen op 9 januari over de goedkeuring van de verkochte proosdijgoederen werd gesproken, de andere leden van Gedeputeerde Staten ook niet wilden wachten op ruggespraak in de vroedschap. Tevens waren de volgende stappen in absentie van de burgemeesters besproken en zonder hun toestemming genomen. De vroedschap voelt zich door deze handelwijze buiten spel gezet en besluit de volgende dag in de Statenvergadering protest aan te tekenen. Alles wat er tot nu toe door Gedeputeerde Staten is gedaan acht de vroedschap van nul en gener waarde, onwettig en onbehoorlijk. Alle verantwoordelijkheid wijst men van de hand 200).

Bij zulke aangelegenheden gaat het doorgaans meer om het spel dan om de knikkers. Ook nu wordt met geen woord gerept over de materiële kant. Waarschijnlijk wordt Adriaen dit toegenomen aanzien niet misgund.
Nog geen jaar daarvoor had Adriaen zijn prebende in de Dom overgedragen aan Diderick Heuft. Toen Heuft merkte dat de vroedschap in 1605 deze prebende aan Adriaen had gegeven met de voorwaarde dat, indien hij er afstand van zou doen, deze terug zou vallen aan de vroedschap, werd op voorstel van de beide burgemeesters besloten geen gebruik te maken van hun recht. Wat niet vergeten mag worden is dat de meeste vroedschapsleden, en ook de burgemeesters en schepenen, hun benoeming in belangrijke mate te danken hadden aan Adriaen's voorspraak bij de prins 201).

199) de Geer, 74/75.
200) GAU, II 121, vroedsch. resol. 14 mei 1638, inclusief het aldaar opgenomen extract van de resoluties van Gedep. Staten van 8 mei 1638.
201) GAU, II 121, vroedsch. resol. 25 apr. 1637; zie ook voetnoot 63.

De bezwaren van de vroedschap worden in de Staten, onder voorzitterschap van Adriaen, voor kennisgeving aangenomen. Op 18 juni wordt het besluit van Gedeputeerden ook door de Staten zelf bekrachtigd en wordt *verstaen ende geresolveert dat voortsaen Joncheer Adriaen Ploos van Amstel als Heer vande hooge heerllicheyt van 't Geyn ende Jutphaes* zal *beschicken alle placcaten ende brieven, omme aldaer gepubliceert ende geaffigneert te worden* 202).
Om zijn rechten nog veiliger te stellen, wil Adriaen zijn nieuwe aanwinst opdragen aan Frederik Hendrik als graaf van Buren, om het weer als vrij en onversterfelijk erfleen te ontvangen. Normaal kan dat zonder meer bij de leenkamer, maar de drostin van Buren, de hertogin van Parma, durft de verantwoordelijkheid niet aan en laat weten dat de prins zelf moet beslissen. Dus maakt Adriaen een leenacte waaraan slechts de handtekening en het zegel van Frederik Hendrik ontbreken en geeft deze met de graaf van Solms mee naar Huygens in het leger met het verzoek de acte te laten tekenen en weer terug te sturen.
Adriaen heeft het er kennelijk al met de prins over gehad, want hij zegt in het begeleidend schrijven: *Dus lange ben geen vasal van Zijne Hoocheyt geweest, 't welck ben geworden.* Ruim een week later is de getekende leenbrief retour 203).

Nu zijn nieuwe rechten op een hechte wettelijke basis zijn verankerd, benoemt hij een drost, schepenen, burgemeester, secretaris, gerechtsboden enz. 204). Het aanzien dat hij hiermee verkreeg, past uitstekend bij zijn politieke status, maar stak de Ridderschap 205). Toen twee jaar eerder Frederik Hendrik verklaard had dat Adriaen, vanwege zijn afstamming uit de Van Amstels, als edelman moest worden beschouwd, was daartegen een protest gekomen uit de Ridderschap 206); zo ook nu.
Kennelijk had de Ridderschap zitten slapen en weinig belangstelling voor politiek gehad, want pas op 4 oktober 1638 wordt een acte van protest ingediend bij de Staten tegen de besluiten van Gedeputeerde Staten en van de Staten inzake de proosdijgoederen. Verwezen wordt naar het protest van de vroedschap van Utrecht en men zal zeker verwacht hebben uit die hoek steun te krijgen. Als belangrijkste argument wordt aangevoerd dat indertijd hun meeste leden *in 's lants saecken ten meesten deel absent waren* en dat de twee die er wel waren, Van Reede en Van Hardenbroek, zelf voordeel uit de verkoop dachten te kunnen trekken.
Tevens stelt men dat het punt niet op de agenda stond vermeld. De conclusie luidt dat de verkoop van de proosdijgoederen onwettig is geweest, evenals *alle gevolge ende aencleven vandien,* waarmee Adriaen's door ruil verkregen onversterfelijk erfleen wordt bedoeld. Men had hem best buiten schot kunnen laten, want hij was de enige van de drie kopers die zijn aangekochte goederen

202) RAU, Staten 232-20, resol. 19 juni 1638.
203) KHA, 15/5 juli, 27 juli 1638.
204) RAU, Oudegein 11.
205) de Geer, 78.
206) GAU, II 121, vroedsch. resol. 20 mei, 15, 17 juni 1636.

vrijwel volledig aan de Staten had overgedragen.
De vroedschap, wier protest op totaal andere gronden was gebaseerd, onderschrijft het geschrift van de Ridderschap wel, maar vindt het niet relevant weer over de zaak te discussiëren. Adriaen zal, als president van de Staten, dit standpunt van de vroedschap van harte hebben ondersteund. De acte wordt verder voor kennisgeving aangenomen 207).

De aanval barst pas goed los als Adriaen op 22 maart 1639 (N.S.) in Den Haag is overleden. Als de Utrechtse *vrunden vande heer Ploos publicquelijk bij billet hem (titels) toeschrijven, belangende de hooge heerlickheit vant Geyn ende Jutphaes,* grijpt de Ridderschap dit aan om de vroedschap op te stoken deze billetten te verbieden. Tevens stelt men voor nu maar snel in de Staten alle besluiten aangaande de verkoop en ruil samen te vernietigen. Dit laatste gaat de vroedschap kennelijk wat al te vlug, maar op het eerste voorstel wordt wel ingegaan.
Tezamen met een deputatie uit de Ridderschap, wordt in de groene kamer van het stadhuis, waar 29 jaar daarvoor Adriaen door de vroedschap in het politieke zadel werd geholpen, nu niet alleen een verbod tegen de billetten van zijn vrienden geconcipiëerd, maar ook een opdracht aan de beheerders van de Domkerk geen enkel grafschrift of andere *tafereel,* waarin de omstreden titels voorkomen, in de kerk toe te laten 208).
Als reactie hierop vraagt Adriaen's weduwe Agnes van Bijler, die door het onverwachte verlies aan *swaere ende beduchtelijcke cranckheyt* lijdt, aan Frederik Hendrik te bevorderen dat alle acties van de Ridderschap en de vroedschap tot nader order worden uitgesteld. Op verzoek van de prins belandt dan alles voor korte tijd in de ijskast 209).
Geëligeerden dienen een protest in bij de Staten tegen de onheuse aanval op Adriaen's nabestaanden. Zij omschrijven deze aanval als onbehoorlijk bestuur, machtsmisbruik en inbreuk op de rechten van het kapittel van St. Jan. Deze zaak moet in de Staten worden behandeld, zo wordt verder gesteld, of anders aan de prins worden voorgelegd 210).

Alles smeult toch lustig door en een maand later stuurt de prins een tweede brief aan de Ridderschap en de vroedschap. Hij is nu boos geworden, want hij heeft gehoord dat de onenigheden niet *cesseren, maer veel eer geschaepen zijn, hoe lange soo meer toe te nemen . . . het welcke wij seer ongerne hebben verstaen.* Hij vraagt de geschillen in vriendschap onder elkaar te regelen of aan onpartijdige personen voor te leggen. Daartoe rekent hij ook zich zelf 211).

207) GAU, II 121, 1638 fo 104r/105v, bevat copie van de protestbrief van de Ridderschap; RAU, Staten 232-20, resol. 4 okt. 1638.
208) GAU, II 121, vroedsch. resol. 31 mei 1610, 22 mrt. 1639.
209) GAU, II 121, 1639 fo 159r/160v, bevat copie van de brief van Agnes van Bijler aan de prins en van de brief van de prins aan de Ridderschap en de vroedschap van Utrecht.
210) RAU, Staten 231-24, de protestbrief van Geëligeerden is opgenomen als ingekomen stuk op 5 apr. 1639.
211) GAU, II 121, vroedsch. resol. 1639 fo 170v/171r, bevat copie van de tweede brief van de prins aan de Ridderschap en de vroedschap.

Deze brief heeft echter een averechts effect op de Ridderschap. Een scherpe standpuntsbepaling wordt op papier gezet en ook door de vroedschap onderschreven. Tevens wordt een ontwerp-resolutie voor de Staten gemaakt, waarmee de vroedschap zich al voor de vergadering conformeert, om alle besluiten ten aanzien van de proosdijgoederen en de ruil met Adriaen te vernietigen 212). Naar aanleiding van de felle discussies hierover in de Statenvergadering, worden de burgemeesters van Utrecht en enkele leden uit de Ridderschap bij de prins op het matje geroepen, die dan net in IJsselstein is. Hij *vermaende* de heren over hun optreden, dat een fel contrast vormt met wat hij van zijn brief verwachtte. Ook nu dringt hij weer aan alles in vriendschap te regelen. En indien men hem *d'eere wilde doen van daer toe mede te versoecken, d'selve geerne alles bij brengen soude* 213).
Door alle discussies heeft de prins die dag pas laat gegeten. *A cause des visites de quelques Estaz d'Utrecht, qui ont bien accoustumé de l'aissaillir en cette place là* schrijft Huygens aan Amalia van Solms. Kennelijk zijn de Utrechters wel vaker niet al te gemakkelijk voor de prins. Dat blijkt ook nog eens als een opvolger voor Adriaen in Geëligeerden moet worden benoemd. De prins vraagt aan de vroedschap om Jonker David Godijn voor te stellen, maar dit verzoek wordt terzijde geschoven en Jonker Jacob van Baxen wordt voorgedragen 214).
Het is echter allemaal aan dovemansoren. Men weet dat de prins in deze geen bevoegdheden heeft en men is vast besloten de zin door te zetten. Er volgt nog een protest tegen het optreden van Ridderschap en vroedschap door de stad Amersfoort, contraprotesten van Ridderschap en vroedschap tegen het protest van Geëligeerden en van Amersfoort, waarbij de vroedschap weer het voorbeeld van de Ridderschap vrijwel letterlijk volgt 215).
Ten slotte wordt op 28 oktober 1639 door de Staten van Utrecht besloten dat alle handelingen die betrekking hebben op de proosdijgoederen *nul, crachteloos ende van onwaerden te zijn* evenals de ruil *raekende de verhandelingh van de hooge en middele jurisdictien van Jutphaes en van 't Geyn.* De kopers krijgen hun geld terug, de proost zijn goederen en de Staten trekken de hoge en middelbare heerlijkheid van Jutphaes en 't Geyn aan zich 216).
Uit het voorgaande zal het duidelijk zijn dat dit besluit niet met algemene stemmen is genomen.

In het harnas gestorven

Eind septeber 1638 vertrekt Adriaen's zoon Henric met graaf Hendrik van Nassau, die de Franse koning namens Frederik Hendrik moet feliciteren met de geboorte van Lodewijk XIV, en met De Knuyt per schip uit Middelburg

212) GAU, II 121, vroedsch. resol. 8, 10, 13 mei 1639; RAU, Staten 232-20, resol. 10 mei 1639.
213) GAU, II 121, vroedsch. resol. 14 mei 1639.
214) Worp, nr. 2097; GAU, II 121, vroedsch. resol. 27 mrt. 1639; RAU, Staten 232-20, resol. 24 mei 1639.
215) GAU, II 121, vroedsch, resol. 21, 24 juni 1639 bevatten de contra-protestbrieven van de Ridderschap en de vroedschap tegen Geëligeerden en de stad Amersfoort.
216) RAU, Staten 232-20, resol. 28 okt. 1639.

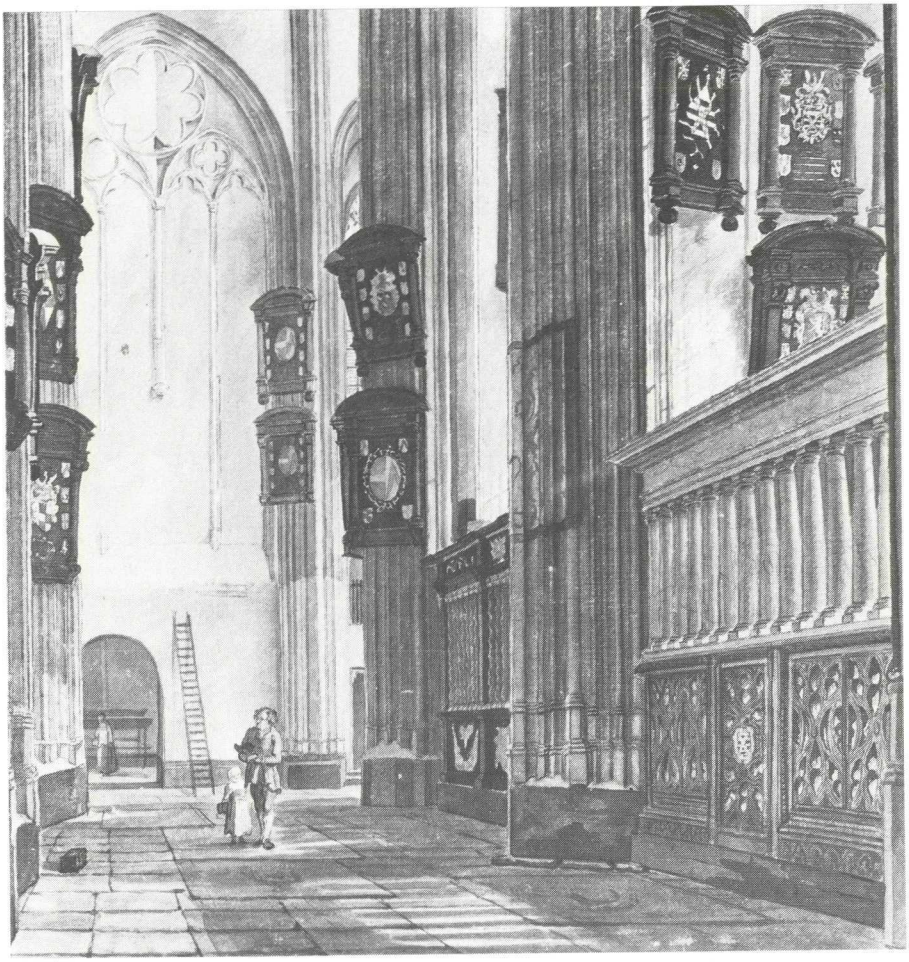

Afb. 9. „Grafkapel van de familie Ploos van Amstel in de Domkerk te Utrecht", aquarel van C. van Hardenbergh, ca 1780. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Top. atl. Hv 2.

met bestemming Parijs. *Mijn soon is geluckich sodanich occasie te rencontreren, accorderende met zijn humeur, d'welcke is altijt in actie te wesen* laat Adriaen weten 217).

Evenals zijn broer Gerard, is ook Henric niet iemand die graag brieven aan zijn ouders schrijft en Adriaen hoort dan ook hoofdzakelijk via de officiele kanalen hoe het met Henric gaat 218). Tijdens dat verblijf wordt Henric ernstig ziek, en ondanks de medische begeleiding van de beste artsen, overlijdt hij in januari 1639 op 21 jarige leeftijd in Parijs. Hij wordt naar Utrecht over-

217) KHA, 20, 24 sept. 1638.
218) KHA, 24 okt. 1637, 13 sept., 12 okt. 1638.

gebracht en in de familiekapel in de Dom begraven 219).
Dit overlijden van Henric, die kennelijk Adriaen's oogappel is geweest, grijpt hem en zijn vrouw sterk aan. Henric is een zeer innemende, intelligente en veelbelovende jongeman geweest, waarover iedereen vol lof was. Adriaen zelf zegt van hem: *Hij was van goede hope ende groote progressie in de studien, ja in alle 't gene 't welck men in eenen van sodanige conditie soude mogen desideren. Daer op voorgenomen hadde alle mijne ende mijne familie sorgen, oock mijne studien te laten komen* 220).
Van hun vrienden krijgen Adriaen en zijn vrouw condoleancebrieven, zoals van Barlaeus en van Van Buchell, die zelf zijn enige zoon verloren had. In het Nederlands vertaald zegt hij: *De liefde immers van de ouders voor hun kroost pleegt zeer veel groter te zijn dan de liefde die zij jegens hun ouders gevoelen, en bijgevolg overtreft de smart die door de ouders wordt gevoeld door verlies van kinderen in sterke mate de smart die kinderen gevoelen door de dood van hun ouders* 221).

Ook worden diverse gedichten gecomponeert op Henric's overlijden, onder meer door zijn vriend Nicolaes Heinsius, de zoon van de Leidse hoogleraar. Een vertaling van enkele passages van het Latijnse gedicht van Barlaeus luidt als volgt: *Waarom rooft ge (Frankrijk) het kroost der helden en de veelbelovenden, de toekomstige steunen van mijn Holland. Waarom rooft ge in afgunst de jonge van Amstel's stam en begeert ge zijn vader te doen wenen om dit lot. Zijn vader heeft nauwelijks de smart kwijt gekund, zijn bedroefde moeder heeft redenen haar beklag te doen over U. Geef toch deze troost in het grote verlies en boet o Frankrijk* 222).
Ter herinnering aan Henric wil Adriaen alle gedichten bundelen en die, tezamen met o.a. een beschrijving van de ziekte en de toegepaste behandeling (daarover heeft hij een door twee van de beste Parijse artsen ondertekende verklaring), laten drukken 223).

Zover komt het helaas niet, want twee maanden na het overlijden van Henric wordt hij zelf overvallen door een hevige koorts. Die komt extra hard aan, doordat het recente verlies hem zeer heeft aangegrepen. Na een ziekbed van nog geen twee weken overlijdt Adriaen in Den Haag op 22 maart 1639 omstreeks 7 uur 's avonds 224).
In de Courante uyt Italien en Duytsland 1639 nr. 13 schrijft men: Uit Den Haag: *Gisteren avondt is alhier overleden den Heer Ploys van Thienhoven, Staet Generael van Wtrecht, een persoon van alle Voorstel, personen wel bemint* 225).
Op 29 maart wordt Adriaen in Den Haag begraven *met ophangen van wapenen*

219) BvTP, 22.
220) RUB Leiden, HS Barlaeus Pap. 2, brief van Adriaen Ploos, 20 feb. 1639.
221) *Caspar Barlaeus epistolarium liber*, Amsterdam, 1667, briefnr. 378; G. Brom ed., *Diarium van Arend van Buchell*, Amsterdam, 1907, XXIV; RUB Utrecht, HS van Buchell 983, fo 99.
222) C. Barlaeus, *Poematum pars II*, Amsterdam, 1646, 236/237.
223) Zie voetnoot 220.
224) v. d. Water, I, 201/202.
225) Molhuysen, nr. 4040 en de bijbehorende voetnoot 11.

en alle eer die aan zijn adel en staatsmanschap is verbonden. Tijdens de begrafenis wordt ook de grote klok van de Dom in Utrecht geluid. Aangezien hij uit het volle leven is weggerukt, zal zijn begrafenis door velen uit de politieke wereld zijn bijgewoond 226).
De dag na de begrafenis regelt Agnes van Bijler de voogdij over de kinderen en het beheer van de goederen. *Sieck te bedde leggende ende nochtans haer Ed. in verstandt wel machtig zijnde* laat ze door de notaris vastleggen dat ze *uyt moederlicken hartsuchticheyt ende affectie . . . tot voochden van ende over hare kinderen ende derselver goederen Jor. Gerard Ploos van Amstel, heere van Lievendael, lieutenant, Houtfester Generaal 's landts van Utrecht, hare zoon, Jor. Adriaen Ploos van Amstel, President der stadt 's Hartogenbosch enz. Jor. Willem Ploos van Amstel, Raet ordinaris inden hove Provinciale van Utrecht* stelt.
Het beheer van de boedel wordt nogmaals opgedragen aan haar rentmeester Cornelis van Montfoort, die jaarlijks verantwoording moet afleggen aan de voornoemde voogden en aan Pieter van Dam en Johan Lieftinck. Dr Pieter van Dam is de tweede echtgenoot van Adriaen's zuster Henrica. Hij is lid van de vroedschap en schepen in Amersfoort geweest. Johan Lieftinck is vrij stellig de zoon van de reeds vermelde Jacob Woutersz. Lieftinck en Alydt van Bijler.
Verder verzoekt Agnes *tot speciale opsichters op de tucht opvoeding ende bescherming van hare kinderen* de Domproost Jonker Godart van Reede, heer van Nederhorst, de heer van Linschoten, als ook de juist genoemde Van Dam en Lieftinck 227).
Als Agnes enkele maanden later weer naar Utrecht verhuist, neemt ze Adriaen's rol over om voor de kinderen en familieleden gunsten te verwerven. Voortaan schrijft zij de brieven met verzoeken aan Huygens, stuurt hem geschenken en bespreekt een enkele maal een bijzondere zaak met de prins zelf 228).

In remonstrantse kringen spreekt men na Adriaen's overlijden niet ongunstig over hem. Episcopius vertolkt de mening van de Amsterdamse remonstranten in zijn brief aan Wtenbogaert. Daarin zegt hij dat Adriaen een listig persoon is geweest die *zijn eygen staet ende boedel* heeft vermeerderd, *maer den Remonstranten in zijn hart geen groot vijant is geweest, ja veel belettende dat tegen haer voorgenomen werd* 229).

Wtenbogaert zelf heeft geen commentaar op het overlijden, maar meldt wel aan Episcopius dat een maand na de begrafenis niet veel meer over Adriaen wordt gesproken. *Niet veel ter eeren, anders dan dat hij cloeck ende ervaren was, 't landt in velen dienstich.* Ook geeft hij een spottend grafschrift door dat hij ergens heeft gehoord. Het luidt:

226) Rogge, nr. 1100.
227) GA Den Haag, Not. arch. 154 fo 201.
228) Worp, nr. 1874, 2118, 2504, 3168, 3202, 3859, 3897, 4505, 4944.
229) GA Rotterdam, Oud-archief Remonstrantse kerk, HS Wtenbogaert nr. 1087, 8 mei 1639. M. J. Reynevaer, Jaarboek Oud-Utrecht 1932, 146.

Hier leydt Adriaen Ploos
Van deuchde ende eere loos
Wat dunckt U van dien edelen knecht
Gesproten uyt de Looserecht 230).

Aangezien de juiste bron niet wordt vermeld, is het ook niet mogelijk de zwaarte ervan in te schatten. Het moet uit de koker gekomen zijn van een anonieme tegenstander.

Zijn overlijden roept ook reacties op in de familiekring van Hugo de Groot. Aan broer Willem schrijft De Groot dat hij vindt dat Adriaen te lang een openbaar leven heeft geleid en geweldig is beloond voor zijn verraad van de vrijheid, dat hij naar uiterste vermogen zou hebben bedreven. De Groot spreekt de wens uit dat er maar weinig edele lieden zullen zijn die niet alleen ongestraft de zonde bedrijven, maar er ook nog voor beloond worden met ambten en voordelen 231).
Aan zijn zwager Van Reigersberg laat De Groot weten lichtpunten te zien in Adriaen's dood. *Ick wil hoopen dat met de doot van eenigen sulcken als Ploos geweest is de memorie van de oude ende salutaire maximen mettertijdt sal boven drijven, ende soo dat schoon niet en geschiet, soo is het voor vrome luiden geene cleine consolatie niet gecontribueert te hebben* aan het verhaasten van het noodlot van het vaderland 232).
Willem de Groot herinnert Hugo eraan dat Adriaen 18 jaar diens bevrijding uit Loevenstein heeft overleefd. Van Adriaen zegt hij dat hij zich niets meer van dit wreede oordeel kon herinneren en dat als anderen erover begonnen, deed alsof hij van niets wist.

Van Reigersberg reageert feller en schrijft dat aan Adriaen's *doot mijnheer de Prins meer als de provintie Utrecht sal reeckenen te hebben verloren . . . so mindert dat getal, maer de maximes, daervan sij de fondamenten hebben geleyt, vermeerderen ende sijn dese tijden niemant schadelijcker als die geen veranderinge en soucken.* In een volgende brief vertelt hij Hugo met leedvermaak over de problemen tussen Adriaen's erven en de Ridderschap en de vroedschap van Utrecht over de hoge heerlijkheid van Jutphaes en 't Geyn. *Naer de doot van Ploos openbaert hem, hoeveel ontsachs, hoe weynych gunste hij onder de sijne heeft gehadt.* Belerend gaat hij verder met: *Soo verandert de gunste met de autoriteyt, een spiegel voor andere, die het publiyck uyt intsicht van haer particulier te seer vergeten.* Dramatisch vervolgt hij met: *Den heer advocaet* 235) *opposeert hem om niet ontfangen te connen werden in den hemel ende Slatius waer niet garen met hem in de helle* 236).

230) Rogge, nr. 1100.
231) Molhuysen, nr. 4055.
232) Molhuysen, nr. 4059.
233) Molhuysen, nr. 4042.
234) Molhuysen, nr. 4030.
235) Hiermee wordt Oldenbarneveldt bedoeld.
236) Slatius was betrokken bij een samenzwering tegen het leven van prins Maurits. Hij werd 5 mei 1623 in Den Haag onthoofd.

Erg veel waardering spreekt niet uit deze familiecorrespondentie van De Groot en kan ook niet verwacht worden. De Groot's zoon Pieter, die het proces van 1619 alleen maar uit verhalen kent, heeft geen rancunes ten opzichte van Adriaen. Hij verbaast er zich alleen over dat zo veel dichters geïnspireerd werden door het overlijden van Henric in Parijs, terwijl de dood van Adriaen dat niet deed. Hij wijt dat aan een *hofgeest* onder de letterkundigen 237). Kennelijk bedoelt hij hiermee dat alleen zolang Adriaen leefde en hen belonen kan, de dichters zich inspannen om hem met een rouwdicht te bedenken.

Enige tijd na de officiële begrafenis in Den Haag, wordt hij 's nachts weer opgegraven en in alle stilte in de familiekapel in de Dom bijgezet 238). De vertaling van het Latijnse opschrift op zijn grafzerk luidt 239):
Illustere en edele heer Adriaen Ploos van Amstel, heer van Jutphaes, 't Geyn, Lievendael, Tienhoven en Wthorst, ridder van de Franse orde van St. Michael, afgevaardigde namens Utrecht naar de Staten-Generaal, wiens ijver en bedachtzaamheid niet slechts bij zijn ambtgenoten maar ook bij de prins in moeilijke tijden bekend was en door hen geprezen werd. Hij leefde 53 jaren en stierf door een waarlijk zeer hevige koorts hetgeen hem naar een beter leven bracht in het jaar 1639. Zijn bedroefde weduwe en kinderen.
Hij laat zijn diepbedroefde weduwe Agnes van Bijler achter met drie dochters en vier zonen, waarvan de jongste pas twee jaar oud is.

Bij de annotatie zijn de hieronder volgende afkortingen gebruikt. Alleen boeken waarnaar meerdere malen wordt verwezen, zijn in deze lijst opgenomen.

Aitzema
L. van Aitzema, *Historie of Verhael van Saken van Staet en Oorlogh,* 15 dln in 4°, Den Haag, 1657/1671.

ARA
Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

BMHG
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap.

BvTP
P. C. Bloys van Treslong Prins, *Het geslacht Ploos van Amstel,* Den Haag, 1911.

v. d. Capellen
R. J. van der Capellen ed., *Gedenkschriften van Jonkheer Alexander van der Capellen,* 2 dln, Utrecht, 1777/1778.

GA
Gemeentearchief.

GAU
Gemeentearchief Utrecht.

237) Molhuysen, nr. 4039.
238) Onbegrijpelijk is waarom BvTP, 4, vermeldt over Adriaen: *Hij was te 's-Gravenhage algemeen gehaat en men vertrouwde hem niet, zodat zelfs bij de overbrenging van zijn lijk naar Utrecht spotliederen op hem werden gezongen.* Prins geeft voor deze passage geen bron op. Wtenbogaert, die allerlei bijzonderheden over de begrafenis schrijft (Rogge, nr. 1100) zou dit zeker vermeld hebben. Overigens werd Adriaen 's nachts in alle stilte naar Utrecht overgebracht, waarbij het zingen van wat voor liederen dan ook, niet erg voor de hand ligt.
239) BvTP, 22. Aangezien hier de titel van Jutphaes staat vermeld, is dit waarschijnlijk een ontwerp-tekst. Prins stelt echter dat deze tekst *op zijn grafzerk in de Domkerk te Utrecht stond te lezen.*

de Geer
J. J. de Geer, *Oudegein en het Gein,* Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht, 1843.
KHA
Koninklijk Huisarchief inv. nr. G1 m 8[4] (brieven aan Huygens).
Leids album
Album studiosorum academiae Lugduno Batavae, Den Haag, 1875.
Molhuysen
P. C. Molhuysen, B. L. Meulenbroek ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius,* 10 dln., Den Haag, 1928/ . . .
Poelhekke
J. J. Poelhekke, *Frederik Hendrik,* Zutphen, 1978.
RAU
Rijksarchief Utrecht.
Rogge
H. C. Rogge ed., *Johannes Wtenbogaert, brieven en onuitgegeven stukken,* 7 dln., Utrecht, 1868/1875.
RUB
Bibliotheek van de Rijksuniversiteit.
den Tex
J. den Tex, *Oldenbarnevelt,* 5 dln., Haarlem/Groningen, 1960/1972.
v. d. Water
J. v. d. Water, *Utrechtsch Placaatboek,* 3 dln., Utrecht, 1729.
Worp
J. A. Worp, *De briefwisseling van Constantijn Huygens,* deel I en II, Den Haag, 1911 en 1913. Voor hierin niet opgenomen brieven (of passages daar uit) van Adriaen Ploos aan Huygens, wordt verwezen naar de originele brieven in het Koninklijk Huisarchief, zie KHA.

Het middenschip van de Dom vernietigd door een tornado? De stormramp van 1 augustus 1674, meteorologisch verklaard[1])

J. F. den Tonkelaar

Het schrickelik tempeest van 1 augustus 1674

Het is niet zo verwonderlijk dat 300 jaar ná de stormramp van 1 augustus 1674 aan hedendaagse meteorologen de vraag wordt voorgelegd of het mogelijk is om met behulp van de erover verzamelde documenten een uitspraak te doen over de aard van het weergebeuren dat in de *pertinente notitie van de schade die tot Utrecht is geschied,* terecht wordt omschreven als het *schrickelik tempeest.* Die uitspraak is mogelijk. In het bijzonder door het feit dat ten behoeve van de tentoonstelling *De dom in puin* in 1974 zoveel documenten (zowel beschrijvingen als tekeningen en andere stukken) bijeengebracht zijn, dat daaruit voldoende aanwijzingen geput kunnen worden door de weerkundige spoorzoeker. Met name zijn die aanwijzingen te vinden in het berijmde verslag van Gerrit Jansz. Kooch, schipper en koopman (1597/98 - 1683): *Hollands Orkaan.* Sommige aspecten van deze journalistieke verslaggeving worden bevestigd door de artistieke tekeningen van Herman Saftleven (1609 - 1685), die de stormschade in de stad Utrecht tekende.

Bij de meteorologische analyse van de stormramp van 1 augustus 1674 kan zonder meer al een groot aantal gegevens op een rij worden gezet:

1. Het was een zomerstorm (1 augustus) van korte duur. Volgens de *Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant* was het slimste *gedaen in een quartier-uurs.*
2. De stormramp voltrok zich in de vroege avond. De meeste schade in Nederland werd veroorzaakt tussen negentien en één en twintig uur.
3. De schade was niet overal gelijk groot. Bepaalde stroken werden volledig verwoest. Dicht erbij gelegen plaatsen hadden weinig of geen schade.
4. Het betreft een zeldzaam verschijnsel dat *ieder een ongemeene verbaestheyt aanbracht, en dat veele van een Aertbevingh heeft doen spreecken.*
5. De stormramp ging vergezeld van een *schrickelijck Weder van Donder, Wint en Hagel, dat wel kort duurde, maar in die korte tijdt bijsondere groote schade soo aan Huysen, Daecken, Gevels, Glasen als andersints heeft gedaen.*
6. Naast een stormwind met horizontale duwkracht was er tegelijkertijd ook

1) Dit artikel geeft de tekst van de lezing die de schrijver in het kader van de tentoonstelling *De dom in puin* in 1974 heeft gehouden. De redactie, die het artikel reeds enige tijd in portefeuille had, meende ondanks het late tijdstip alsnog tot publicatie te moeten overgaan. In overleg met de auteur beperkte de redactie zich tot het aanbrengen van enkele wijzigingen in het oorspronkelijke manuscript.

een geweldige liftkracht met een haast ongeloofwaardig optillend vermogen, *want men zeyt dat een gantsche wagen vol volk is opgenomen en wech gevoert, zonder dat iemant weet waar die gebleven is, welcker twee paarden met toom en gareel alleenig alhier zijn binnengekomen. Ook is van 4 bekende wandelaars op den weg eene van hun wech gevoert en als noch niet wederom gevonden. Dusdanige voorvallen zijn er vele geschiet, die wonderlick schrickelik zijn.*

Het tempeest woedde niet op één plaats in Nederland, maar, zoals straks zal blijken uit het berijmd verslag van Gerrit Jansz. Kooch, in verscheidene delen van ons land, alsook in België en Frankrijk. De vreselijke verwoestingen die in Frankrijk werden aangericht in de provincies Gastinois bij Brie en Beauce ('t was bar en boos!), een gebied van 25 bij 7 mijl, zijn ook breed uitgemeten. Bliksem, hagel en wind zijn ook dáár te keer gegaan, alom vernielingen aanrichtend en mensenlevens eisend. Er vielen onder andere hagelstenen van ongekend grote afmeting *sommige van één, twee en eenige van seven pont swaer.*

Eerder op de middag was het tempeest al over Fontainebleau geraasd. Alvorens de vraag te beantwoorden of dit allemaal één en hetzelfde tempeest geweest is, zullen we eerst enkele aspecten van de ramp nader bekijken.

Dat het niet een stormdepressie met winden van orkaankracht betrof, zoals deze in het winterhalfjaar nog wel eens willen voorkomen (onder andere op 13 november 1972 en 2 april 1973: geweldige vernielingen aanrichtend in het Nederlandse bosbestand) wordt al direkt uit het begin van het verslag dat Kooch geeft duidelijk:

Want al die groote stormen swaer
die nacht en dagen naer malkaer
dack en de schoorsteen deeden strijcken,
die sijn bij deese schade niet
in een cort half uur geschiet
in 't minste deel niet te gelijcke

Dees wint quam hier soo metter vlucht
gelijck een blicksem uyt de lucht
's avons wat voor de klock acht uren,
met sulck een gruwelijck tempeest
geen huys waer ongeschent geweest
hadt het maar een uur blijven dueren

Er is dus sprake van een plotseling opkomende orkaan, een serie ongekend hevige windstoten met windsnelheden die uitgaan boven die van de zwaarste winterstormen. De allesvernietigende kracht van de rukwinden wordt duidelijk geïllustreerd door het feit van de omvangrijke verwoestingen. Het instorten van de domkerk; het omwaaien van kerktorens, zaag- en korenmolens; bomen die terneergedrukt worden, verscheidene zelfs uit de grond gerukt, hoe vast ze ook geworteld stonden; een veld boekwijt, neergeslagen en als tot aan de grond afgemaaid; het lood uit de goot van de korenbeurs met grote kracht opgerold, *al hadder tien man aan gewracht, men hadt het soo net niet gekregen*; een stuk lood van meer dan driehonderd pond zó afgerukt, dat de

Gezicht uit het noorden op de noordelijke ingang van de Dom na de stormramp van 1674, op de achtergrond de bogen van het half-ingestorte schip; tekening H. Saftleven. (foto GAU, T. A. Hd 22 IV)

koppen van de spijkers door het lood getrokken zijn, dat 150 m verder in het veld weer neerkwam . . . Het zijn even zo vele illustraties van de onwaarschijnlijk grote kracht van de rukwinden.
Tot zover kan nog gedacht worden aan ontzaglijke windstoten, gekoppeld aan zware buiencellen die gekenmerkt worden door hagel van bijzonder grote afmeting en een vreselijk onweer. Maar dat wordt anders als we kijken naar de bijzondere verschijnselen die het tempeest veroorzaakte:

t 'Hilversum een weever wou
noch sitten gaen op sijn getou
om soo een uurtien noch te weeven
Het onwe'e quam schielijck aen,
'k hebt van mijn botterboer verstaen
wiens lant was daerontrent geleegen,
dat 't huys hem woey los over 't hooft
bleef op 't getou van dack berooft
daer sitten in dien harden reegen.

De liftkracht was voldoende groot om zelfs een geheel huis op te nemen en te verplaatsen. Elders geschiedde het volgende:

Een huysman met twee soonen, t' saam
in 't lant was met een boerepraem
sijn uyt het water opgenomen
met praem en al, hier wel op let,
over twee kampen lant geset.
één soon die isser afgekoomen.

Nog een voorbeeld:

Een sware boom los uut de gront,
die op de Niewe Marreckt stont,
dicker dan men omvamen konden,
is niet alleen geplost terneer
maer honderttachtich voeten veer
al van sijn aeygen plaes gevonden.

Dat een dergelijke zeldzame optillende werking van het schrickelik tempeest sterk tot de verbeelding sprak valt te begrijpen. Het is bepaald geen alledaags verschijnsel dat zware voorwerpen worden uitgerukt, opgetild en verder op weer worden neergezet:

Die noch meer wonder weeten wil,
een meelmolen is van de spil
los opgetilt, voorwaer groot wonder,
wordt omgekeert en soo heel net
weer op de werf neergeset,
stont wel perfect het bovenst onder.

Uit de vele beschrijvingen van dergelijke spectaculaire voorvallen nog één couplet om de optillende werking waarmee de stormramp op sommige plaatsen vergezeld ging, te illustreren:

Den procureur van Sterrevelt
heeft mijn oock diergelijck vertelt
datter een schuyt is opgenomen
met twee kinderen tot Buyckslootn
die worden bay gevonden doot
tot Purmerent is 't weer becomen.

Behoort de plaatselijk extreme sterke liftkracht tot één van de bijzondere verschijnselen van het tempeest, een ander meteorologisch fenomeen in deze categorie is de vermelding van ongeloofwaardig grote hagelstenen:

Want vielen sulke steenen groot
en sij geheel van dack ontbloot
en konde niewers onder schuylen
en door de hagelsteenen swaer
soo was hun lichaem hier en daer
oock hooft en handen vol van buylen.

De meldingen van grote hagelstenen komen zowel uit Noord-Frankrijk, uit België als uit Nederland. Vermoedelijk is het niet één lange ononderbroken baan geweest, maar een spoor waarin op kortere of langere trajectdelen uitzonderlijk grote hagelstenen vielen. Ook de Zuiderkerk in Amsterdam werd hierdoor getroffen.
Een derde en vierde fenomeen in de gedetailleerde beschrijvingen van Gerrit Jansz Kooch is het opvallende feit dat vlak naast het spoor van nietsontziende vernielingen en verwoestingen de materie nauwelijks of niet beroerd werd, dan wel opgenomen werd en weer voorzichtig werd neergezet.

Tot Josep Duijs is mijn vertelt
een vles met rooseeck was gestelt
om door de son te disteleeren,
wel twintich voeten hoogh of het
was weder op de plaets geset,
sonder de vles in 't minst te deeren

En ook:

Integendeel, een huysien staet
als men de Leydse Poort uytgaet
soo naer de Weetering toegaende
staet alleen aen de cingelkant.
Men sou 't breecken met de hant
is onbeschadicht blijven staende

Een scepticus zal wellicht bij het lezen van de verschillende verslaggevingen zijn wenkbrauwen fronsen en denken aan schromelijke journalistieke overdrijving. Hierbij kan opgemerkt worden dat dit erg meevalt. Voor zover bepaalde verslaggevingen uit die tijd getoetst konden worden, is meestal gebleken dat men trachtte het voorval zo nauwgezet mogelijk weer te geven, vooral wanneer het zakelijke gebeurtenissen betrof, zoals bijvoorbeeld overstromingen, extreme koude in strenge winters en dergelijke.
Naast deze reeks van waargenomen verschijnselen is er nog een opmerking die waard is hieraan toegevoegd te worden. Namelijk de opmerking uit de *Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant* dat het tempeest *ieder een ongemeene verbaestheyt aenbracht, en dat heeft veele van een Aertbevingh doen spreecken.* De gedachte aan een aardbeving is niet verwonderlijk. De aquarellen en tekeningen van Saftleven laten duidelijk de geweldige hoeveelheid neergestort gesteente van de domkerk zien. Bij het neerkomen moet dit een enorm gedreun veroorzaakt hebben. Daarbij ligt de gedachte aan een aardbeving voor de hand. Vermeldenswaard in dit verband is overigens wel het feit dat op enkele

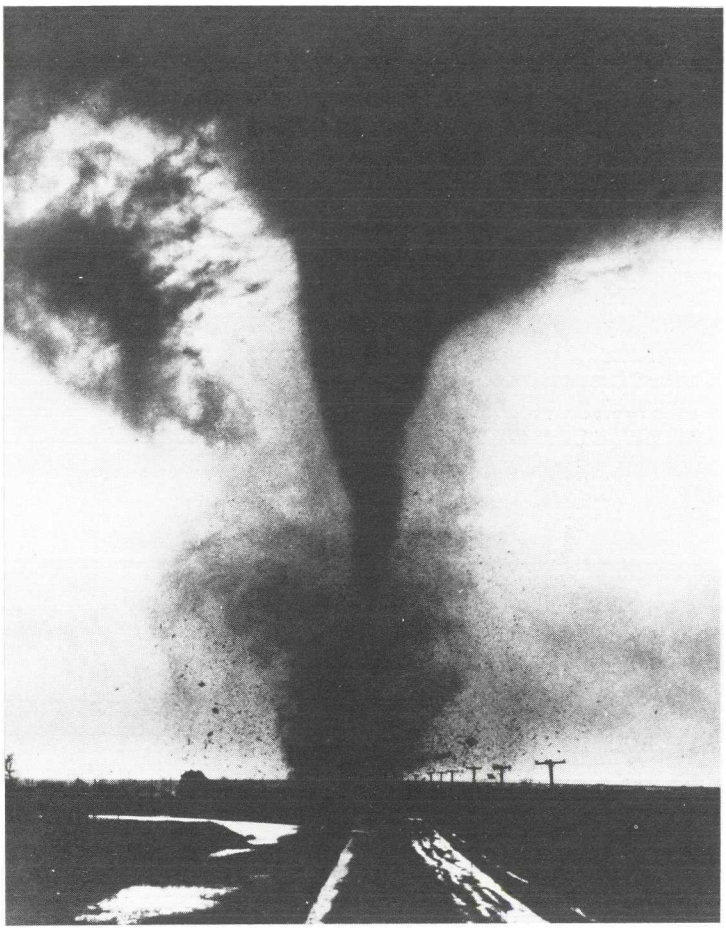

Een verwoestende tornado van nabij in de Verenigde Staten; rondom de slurf een wolk van opgewaaid stof en puin. (foto K.N.M.I. de Bilt)

tekeningen van Saftleven - met hun bijna fotografische weergave van de situatie - de van kantelen voorziene huizen: Domplein 6, 5 (de Rode Poort), 3 en 2, te zien zijn. Opvallend hierbij is dat de door pinakels bekroonde topgevels, evenals de kantelen, nauwelijks of in 't geheel niet zijn beschadigd. Dit sluit aan bij het hiervoor aangehaalde. Vlak naast het spoor van de volledige verwoesting bevinden zich voorwerpen die nauwelijks of niet beroerd werden.
Mede op grond van al deze gegevens kan nu, meteorologisch bezien, gesteld worden dat op de bewuste avond van woensdag 1 augustus 1674 een aantal uitzonderlijk zware onweersbuien in vrijwel evenwijdige banen, met een snelheid van 70 tot 80 km per uur, over Nederland van zuid naar noord getrokken zijn. Het is waarschijnlijk dat op zijn minst twee van de buiencomplexen vergezeld gingen van één of meer zware windhozen, te vergelijken met uit de Verenigde Staten van Amerika bekende tornado's, waarover straks meer. Het betreft hier het buiencomplex dat over Amsterdam naar het Noorden trok en het buiencomplex dat over het centrum van Utrecht noordwaarts trok. In elk geval veroorzaakten deze buiencomplexen zeer zware rukwinden van volle orkaankracht. Hierbij moeten windsnelheden voorgekomen zijn in de buurt

van de 150 km per uur. Indien de over Utrecht trekkende bui van een tornado vergezeld ging, - misschien wel van twee? - dan moet het spoor ongeveer langs het tracé van de Oude Gracht gelopen hebben.

De tornado of reuzenstofzuiger des hemels

Uit de litteratuur over tornado's - vooral die uit de Verenigde Staten van Noord-Amerika - kan het volgende aangehaald worden: *bij het naderen van een tornado hoort men een geweldig gebrul. Dit zwelt aan tot een oorverdovende donder, wanneer de stormwind nog dichterbij komt. Het gieren van de razend rondwervelende winden is zo luid, dat men slechts zelden het lawaai kan horen, veroorzaakt door het ineenstorten van vernielde bouwwerken, het neervallen van bomen en andere ravage. Dit kan de grond doen schudden als bij een aardbeving*
De tornado is de ergste vorm van een hoos. Het begrip hoos kan omschreven worden als *een dikwijls hevige wervelwind, vergezeld van een wolk in de vorm van een zuil of omgekeerde kegel (slurf of trechter), die uit de basis van een zware buienwolk komt en die een verzameling waterdruppeltjes, stof, zand, papier en dergelijke bevat, opgewaaid van de zee of de grond.* Deze slurf ontbreekt bij andere wervelwinden, die op kleine schaal in de atmosfeer kunnen voorkomen, zoals zand- of stofhoosjes. In het woord tornado zit het spaans-portugese: tornear, dat draaien of wervelen betekent. Vooral in de Verenigde Staten van Amerika worden de zeer zware windhozen tornado's genoemd, maar het verdient aanbeveling om dit met alle zware windhozen, óók buiten Amerika te doen.
De horizontale doorsnede van het schadespoor van een tornado ligt rond de 400 m, met uitersten van 3 m als kleinste tot ruim 3 km als grootste doorsnede, maar die van de tornadoslurf is doorgaans aanmerkelijk kleiner, meestal minder dan 1000 m. Daarnaast komen er in de dampkring wervels voor die een minstens duizendmaal grotere doorsnede hebben, zoals de tropische cyclonen (hurricane's, taifoens) en de depressies van de gematigde breedten. Omdat tropische cyclonen eveneens zware wervelstormen zijn, wordt in ons spraakgebruik het begrip tornado nogal eens verward met dat van een tropische cycloon. In het stormveld van de tropische cyclonen komen vaak hozen of tornado's voor.
Een windhoos boven zee wordt meestal met waterhoos aangeduid, omdat in plaats van vaste voorwerpen, water wordt opgezogen. Soms trekken waterhozen kilometers ver landinwaarts. Het worden dan gewone windhozen, want meteorologisch verandert er weinig of niets aan het verschijnsel.
Soms is een hoos een volkomen ongevaarlijke uitstulping van een stapelwolk, met een levensduur van nauwelijks enkele minuten, zonder de grond te bereiken, maar in andere gevallen groeit hij uit tot een tornado van meer dan een kilometer doorsnede die een verwoestend spoor van 100 km lengte of meer kan achterlaten. Tussen deze uitersten blijkt elke vorm mogelijk. Een scherpe grens tussen twee of meer categorieën valt niet te trekken. De gemiddelde weglengte van tornado's ligt in de buurt van de 40 km, met uitersten van ca 275 m tot 480 km.
Over het enorme geweld van de zware tornado's is men het unaniem eens; het voorbijtrekken van een tornado wordt bijvoorbeeld omschreven als *het geloei*

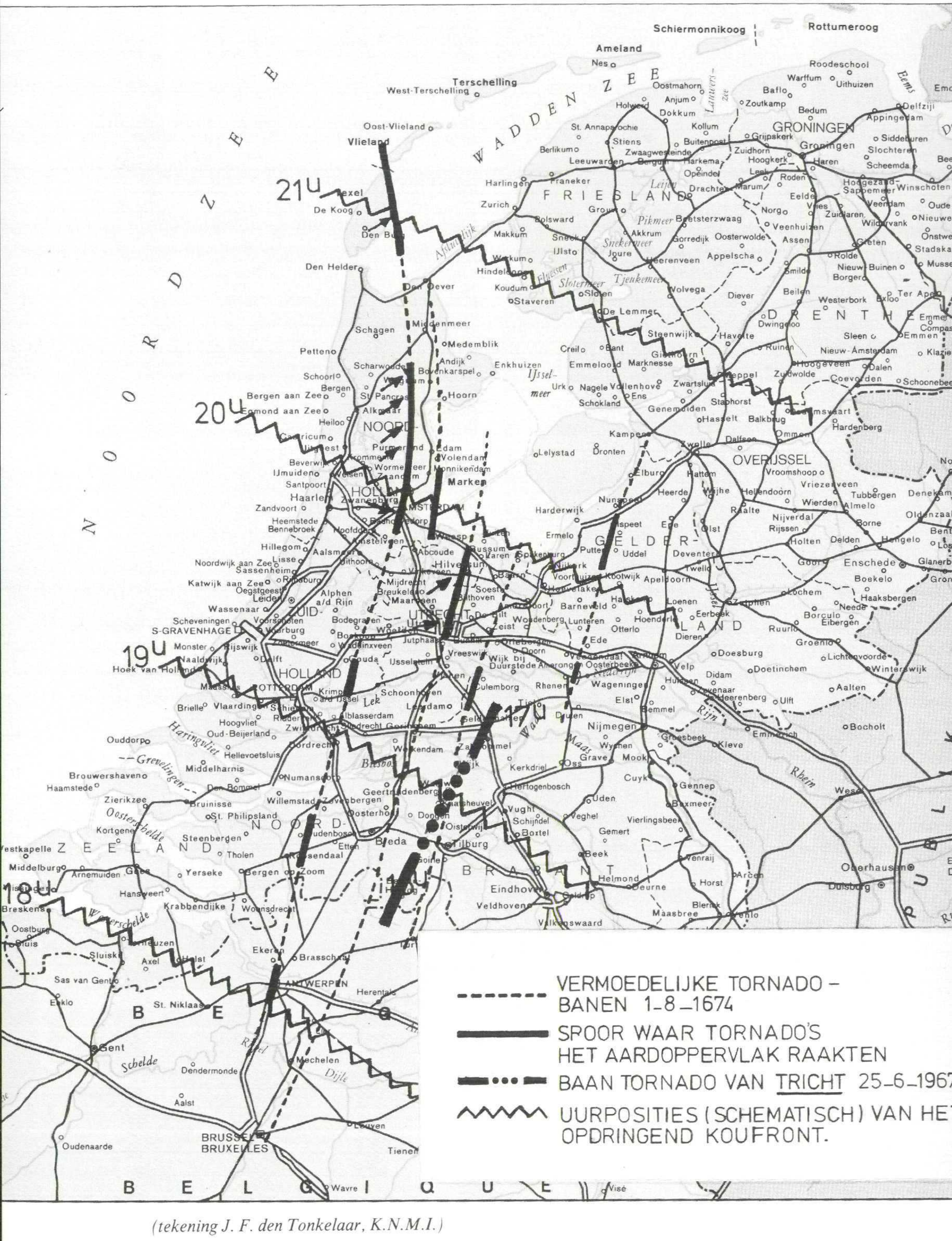

(tekening J. F. den Tonkelaar, K.N.M.I.)

van een miljoen nijdige stieren; het geraas van tienduizend goederentreinen; de donder van een miljoen kanonnen. Het kan gebeuren dat aan één zwaar buiencomplex twee dichtbij elkaar gelegen tornadoslurven voorkomen, die beide hun verwoestend spoor trekken. Bij die verwoestingen gebeurt het meer dan eens dat van hoge gebouwen de bovenmerdiepingen worden afgerukt, terwijl de lager gelegen gedeelten en ook de lagere gebouwen minder schade hebben.

Over de optillende kracht van de tornado's uit de Verenigde Staten zijn talrijke haast ongeloofwaardige feiten bekend. Zo werd eens van een trein de Pullman-locomotief plus vier wagons, ieder met een gewicht van 70 ton, opgetild door een tornado die op 27 mei 1931 Moorhead in Minnesota passeerde. Een andere tornado pakte eens een kolenwagon op, rukte de vooras eruit, een as van 4 cm dikte en boog die volledig om, zodat de uiteinden elkaar kruisten. Een volgende tornado tilde een locomotief op en zette die op een aangrenzend spoor in omgekeerde richting weer neer. Ook werd eens een auto, die met grote snelheid op een grote verkeersweg reed, opgepakt, 25 m meegesleurd, maar daarna weer netjes op de wielen en volkomen onbeschadigd op de andere rijbaan neergezet. De bijnaam *reuzenstofzuiger des hemels* is dan ook volkomen terecht.

Enkele voorbeelden mogen dit nog illustreren: een torenspits met haan en al werd 24 km door de lucht gesleurd; een - vermoedelijk houten - huis werd 3 km ver weggeblazen; een map met bescheiden vond men 80 km verderop eerst terug; een verzekeringspolis maakte een luchtreis van 120 km; uit een kudde vee werd één koe opgepakt, die 100 m verderop, lichtgekwetst, weer werd neergezet; van een met twee paarden bespannen wagen bleef één paard dood liggen terwijl het andere met voertuig en al 30 m de lucht in werd gesleurd; een vrouw werd over een afstand van 11 km weggedragen, daarna zwaar verminkt ter aarde gesmeten, maar een kind dat 800 m door de lucht zeilde kwam er met een paar schrammen af; een jongen werd één kilometer weggevoerd, kwam gewond maar levend, zij het ook verdoofd, op de aarde neer - geheel van zijn kleren ontdaan. Legio voorbeelden - maar allemaal voorvallen die nauw aansluiten bij het berijmd relaas van Gerrit Jansz. Kooch!

Over de windsnelheden in tornado's bestaan vele gissingen en maar weinig metingen. Sommige zijn afgeleid uit filmopnamen. Door het volgen van wolkenflarden, stukken puin, stof en dergelijke op achtereenvolgende filmbeelden van de tornado die op 2 april 1957 over Dallas (Texas) raasde, kon een schatting gegeven worden van de snelheden op verschillende hoogten boven de grond en op verschillende afstanden van de as van de tornado.

Een snelheid binnen het rotatiesysteem van een tornado kan men in drie componenten ontbonden denken: ten eerste een verticale component, voorts een horizontale component náár de as van de wervel toe gericht, radiële component, en ten slotte een horizontale component, loodrecht op de voorgaande, de snelheid waarmee de objecten rond de as van de tornado wervelen, de tangentiële component geheten. Deze laatste is bij tornado's in het algemeen het belangrijkst. Binnen een straal van 35 m roteert de lucht als een vaste of starre kolom. De snelheid is ongeveer evenredig met de straal. Binnen dat gebied

is de hoeksnelheid vrijwel onafhankelijk van de straal en overal nagenoeg gelijk groot. De grootste tangentiële windsnelheden komen dan op ongeveer 40 m van de as voor: ruim 250 km per uur! Er is één meting bekend van 386 km per uur. Mogelijk niet geheel betrouwbaar, maar zeker niet onmogelijk. In vele andere gevallen werden de windmeters gewoon door de wind weggeblazen . . . Op grond van de uitwerking van de kracht waarmee sommige voorwerpen door de storm in o.a. hout en veen geslagen werden, heeft men windsnelheden afgeleid van bijna 1000 km per uur . . .

Tornado's in Nederland

Tornado's zijn in Nederland een zeldzaam verschijnsel. Op 10 augustus 1925 trok een tornado over het dorp Zeeland in Noordbrabant en even later werd een deel van het stadje Borculo in een ruïne veranderd. Of de tornado toen nog als een 'slurf' had - kenmerk van een tornado - is niet met zekerheid bekend. Mogelijk zijn het buitengewoon sterke rukwinden geweest die het buiencomplex vergezelden. De aard van de verwoestingen echter maakt het wel waarschijnlijk dat van een zware hoos (tornado) sprake geweest kan zijn.
Op 12 augustus 1938 vertoonde zich een fraaie windhoos bij Hindeloopen. Op 23 augustus 1950 trok een zware windhoos een spoor van vernielingen over de Veluwe. De verwoestingen begonnen iets ten noorden van Ede, vielen westelijk van Apeldoorn en Epe, gingen pal in de richting van Zwolle, maar vlak voor de stad verloor de zware hoos zijn contact met de grond. De trekrichting van genoemde zware hozen was vrijwel gelijk: zuidzuidwest naar noordnoordoost. Uit het beeld van de verdeling van de gevallen regen en hagel blijkt dat het spoor van de hoos (of tornado) vlak oostelijk ligt van de gordel met de grootste neerslaghoeveelheden. Binnen de schadebaan van de hagel werden ijsblokken gemeld met een doorsnede van rond 4 cm!
De meest bekende tornado die ons land trof, is die van 25 juni 1967, bekend als de tornado van Tricht, die evenwel zijn verwoestend spoor vlak ten zuiden van ons land begon, in Noord-België, en vandaar over de bossen bij Chaam trok.
De aard van de daardoor aangerichte schade is vergelijkbaar met de verwoestingen zoals die ons bekend zijn van de tornado's uit de Verenigde Staten. Ook hier huizen waarvan de daken zijn weggevaagd, boomgaarden met uitgerukte en volledig gevelde bomen, diep in stammen gedrongen metalen voorwerpen, bomen waarvan alle vruchten en bladeren afgerukt zijn, opgenomen auto's, voorwerpen die op grote afstand van de catastrofe zijn neergeworpen, sommige zware voorwerpen zelfs op tientallen kilometers afstand. Ook hier een baan die loopt van ZZW naar NNO. Bovendien een zelfde beeld als bij andere bekende hozen: de neerslaggordel westelijk van de baan van de tornado en het spoor van de tornado vrijwel op de overgang van het droge en natte gebied. Uit het beeld van de binnengekomen meldingen van hagelschade, veroorzaakt door hagelstenen met een grotere diameter dan 1½ cm, blijkt dat het hagelspoor, veroorzaakt door het buiencomplex dat met de tornado verbonden was, in Noord-België ten zuiden van Breda begint, zich vandaar in NNO-lijke richting naar de oostrand van Amersfoort uitstrekt, om dan verder

Spectaculaire opname van twee krachtige waterhozen aan de rand van een buiencomplex. (foto K.N.M.I. De Bilt)

te reiken naar Harderwijk, zich voortzettend tot iets ten zuiden van Kampen. Een van de interessante aspecten die bij het onderzoek van de tornado van Tricht naar voren kwam is het feit dat er op die namiddag van 25 juni 1967 sprake was van een rééks zware buiencellen die in vrijwel evenwijdige banen van ZZW naar NNO over Nederland trokken. Een van die banen begon ergens in de buurt van Gent en liep van daar via Rotterdam en Amsterdam naar Leeuwarden. De baan van de buiencel waaraan de tornado van Tricht gekoppeld was volgt een tracé van Mechelen in België, naar Chaam, Tricht, Nijkerk, Elburg, Kampen, Groningen. De eerste veroorzaakte zwaar onweer in Friesland, de tweede was een zware hagelbui met windhozen, die in feite actief was tussen Valenciennes en Zwolle. Er was nog een derde, westelijker gelegen baan boven West-België, vandaar naar Domburg verlopend, die hoosschade bij Yperen veroorzaakte.

Vergelijking van de stormramp van 1674 en van 25 juni 1967

Als het beeld van de stormramp van 25 juni 1967 vergeleken wordt met het beeld van de schadesporen van het noodweer van 1 augustus 1674 dan is het opvallend hoeveel beide kaarten met uitgezette sporen van vernielingen op elkaar gelijken. De onderlinge afstand tussen de buiencellen, de treksnelheid van ZZW naar NNO, de lengte van de schadesporen, de buiencellen met zware hagelschade - het zijn nagenoeg allemaal identieke verschijnselen, op grond waarvan het vermoeden mag worden uitgesproken dat de meteorologi-

sche situatie van beide stormrampen vrijwel vergelijkbaar geweest moet zijn. Dergelijke situaties worden gekenmerkt door de aanwezigheid van een honderd tot tweehonderd kilometer brede baan op 5 km hoogte waarin windsnelheden van 100 km per uur of meer voorkomen, uit een richting van ZZW naar NNO of van Z naar N. Bij een dergelijk stromingspatroon in de hogere luchtlagen - waarvan tot dusver bekend is dat het aanwezig moet zijn, willen sommige buiencellen tot de vorming van hozen of tornado's aanleiding geven - treffen we aan het aardoppervlak een depressie aan boven de golf van Biscaye en/of bij Zuid-Ierland; een depressie die zich vaak tot op grotere hoogte in de dampkring voortzet. Tussen dit lagedrukgebied en een hogedrukgebied boven Midden- en Oosteuropa wordt dan deze zuidelijke luchtstroming in standgehouden.

Zolang hozen en tornado's bestudeerd worden ging de belangstelling onder andere uit naar de plaats van de hoos ten opzichte van het begeleidende buiensysteem. Bij een grillig gevormd onweerscomplex van soms 40 km doorsnede wordt het vaststellen van de plaats van de hoos of tornado ten opzichte van de bui door middel van visuele waarneming een moeilijke zaak. In de laatste tientallen jaren werd het mogelijk om met behulp van radar op grote schaal betrouwbare waarnemingen te verzamelen. Daarbij bleek dat karakteristieke radarecho's, zoals haakvormige uitstulpingen aan de rand van de bui vaak met tornado's samenhangen.

Naarmate het onderzoek vorderde werd het duidelijk dat zware tornado's vrijwel uitsluitend voorkomen in samenhang met een bijzonder type onweersbui: de zware, sneltrekkende onweersbui. Deze buien kenmerken zich door een lange levensduur (vaak uren lang), de produktie van zware hagelstenen en het veroorzaken van windstoten met orkaankracht. Mogelijkerwijs produceren deze buien tijdens hun bestaan meer dan één maal een tornado; soms twee tegelijkertijd. Zonder nadere details te geven, moet wel opgemerkt worden dat zulke langlevende onweersbuien alleen mogelijk zijn als de windrichting op enkele kilometers hoogte boven het aardoppervlak sterk afwijkt van de wind aan het aardoppervlak. Alleen onder deze omstandigheden kan vermeden worden dat de stijgende luchtbewegingen die tot het ontstaan van de bui aanleiding gaven weer worden onderdrukt door de gevormde neerslag en de koude lucht die samen met deze neerslag in de bui omlaag gevoerd wordt.

In de zware trekkende bui is er, vanwege de invloed van het windveld buiten de bui, sprake van een scheve (dus niet verticaal gerichte) stijgstroom van warme lucht en een daalstroom van koude lucht die elkaar niet hinderen. Integendeel. Deze luchtstromingen versterken elkaar doordat de koude lucht aan de voorzijde van de bui onder de warme lucht dringt en deze tot versterkte stijging dwingt. Dit gaat vergezeld van hevige windstoten. In een dergelijke bui blijken nabij de grond twee gebieden voor te komen waar ernstige schade mogelijk is:

1) Nabij de kern van de bui, waar bijvoorbeeld zware hagel valt. De dalende koude lucht, die nog veel van de horizontale snelheid waarmee hij op enkele kilometers hoogte de bui binnenstroomde, heeft behouden, kan hevige windstoten veroorzaken. Waar de koude lucht onder de warme lucht dringt, vormt zich vaak een wolkenwervel om een horizontaal gerichte as, een rolwolk.

Soms dalen uit deze rolwolk één of meer windhozen af. Weliswaar van kleine afmetingen, maar daarbij toch veel schade veroorzakend.
2) In zeldzame gevallen kan zich op vele, soms tientallen kilometers afstand van de hiervoor genoemde gevaarlijke zône uit de bui, en dan meestal aan de rechterflank van de bui, de meest gevaarlijke wervel vormen, de zware hoos of tornado. Op een enkele, zeer tijdelijke uitzondering na, komt een dergelijke tornado als éénling bij die bui voor. Het gebeurt opvallend vaak dat voorafgaand aan, tijdens en na het passeren van een tornado in het spoor ervan vrijwel geen regen of hagel valt. Een aanwijzing voor het veelvuldig voorkomen van de tornado buiten het neerslaggebied van een bui wordt ook gevormd door het grote aantal duidelijke, niet door neerslag versluierde foto's dat van zware tornado's gemaakt kon worden.
Eerder is reeds gezegd dat hozen van zeer verschillende afmetingen kunnen voorkomen. Het is onwaarschijnlijk dat met één enkele theorie het ontstaan van zowel de kleinste hoosjes als de zwaarste tornado's verklaard zou kunnen worden. Bij beide verschijnselen spelen echter wel bepaalde grondbeginselen een rol:
A. Hozen ontstaan op plaatsen in de wolk waar zich een sterke, maar in afmeting begrensde stijgende stroming voordoet. Om de in de stijgstroom weggevoerde lucht aan te vullen, moet daarbij lucht van opzij aanstromen.
B. Is in de van opzij aanstromende lucht de oorspronkelijke windrichting niet precies naar het punt van opstijging toe gericht dan zal, ten gevolge van het behoud van de hoeveelheid draaiing voor die massa, deze richtingsafwijking aanleiding kunnen geven tot een in snelheid toenemende werveling. Een soortgelijk verschijnsel doet zich voor bij een leeglopend bad of onder in de wastafel en bij het uitvoeren van een pirouette bij het kunstrijden op de schaats, waar de werveling versterkt wordt door de oorspronkelijk uitgestrekte armen vlak langs het lichaam te drukken.
Vaak wordt de vraag gesteld welke draairichting hozen bezitten. Is die cyclonaal (d.w.z. gezien vanuit het zenith op het N.H. tegen de draairichting in van de wijzers van het uurwerk) of anti-cyclonaal? Het staat volgens de meeste deskundigen wel vast dat - evenals bij een leeglopend bad - de aardrotatie bij wervels met een betrekkelijk kleine horizontale doorsnede geen cyclonale werveling kan veroorzaken, zoals wél gebeurt bij tropische cyclonen en depressies.
Van meer belang is het feit dat dergelijke zware snel voorttrekkende buien vaak bij een zodanige windverdeling blijken voor te komen, dat cyclonaal wervelende tornado's voor de hand liggen. Bij kleinere hozen schijnt geen voorkeursrichting te bestaan.
De meeste tornado-theorieën trachten de onder A genoemde stijging te verklaren. Een recente suggestie van F. C. Bates (1967) komt op het volgende neer.
Ten gevolge van het eerder genoemde windveld rond een zware sneltrekkende onweersbui ontwikkelen nieuwe buiencellen zich vooral op de rechterflank van de hoofdbui. Bij deze kleinere buiencellen is vaak waargenomen dat hun as niet verticaal staat maar naarmate de hoogte toeneemt meer in de richting van de hoofdbui overhelt. Bates oppert de veronderstelling dat de

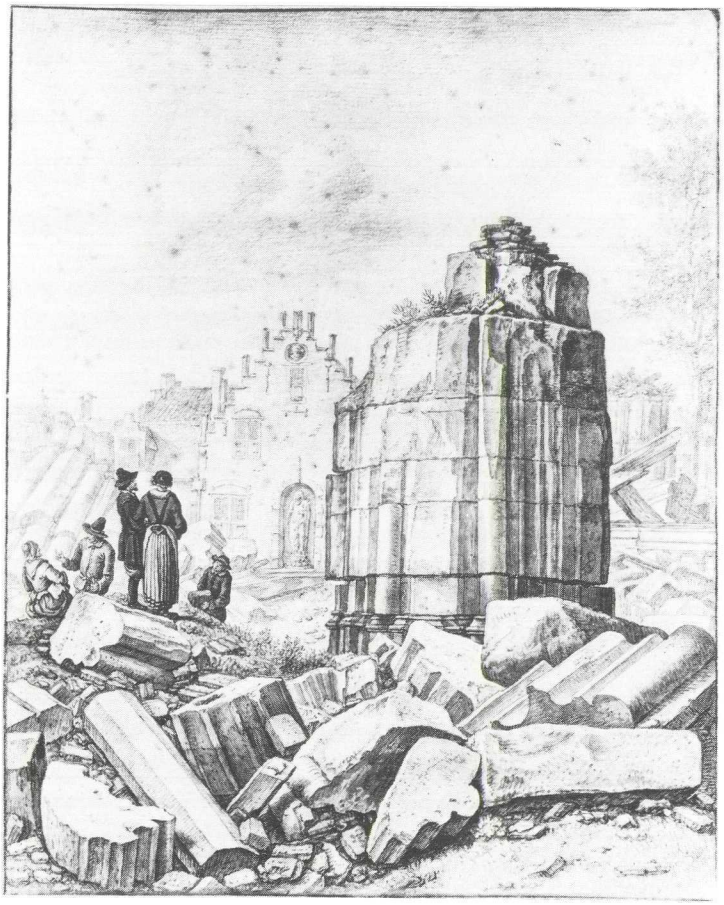

Gezicht op de overblijfselen van een - door het geweld van de storm - omgedraaide pilaar uit de rij ten noorden van het schip van de Dom; tekening H. Saftleven. (foto GAU, T. A. Hd 22 XIII

stijgstroom van zo'n secundaire buiencel in contact kan komen met de stijgstroom van de hoofdbui. Dit heeft tot gevolg dat de hoeveelheid lucht die door de kleinere bui stroomt vrij plotseling sterk toeneemt. Hierdoor gaat het onder B genoemde mechanisme werken. Deze theorie vindt ondersteuning door de waarnemingen. Deze bevestigen de hevige turbulentie die aanwezig is in de wolkenzône tussen de hoofdbui en de tornado. De waarnemingen zijn gedaan vanuit vliegtuigen. Een van de aantrekkelijke punten van deze overigens globale theorie is de aandacht die geschonken wordt aan de grote afstand tussen de tornado en de kern van de hoofdbui. Overigens moet gezegd worden dat er enkele tientallen tornado-theorieën in omloop zijn.
De snelle rotatie in de slurf heeft tot gevolg dat de luchtdeeltjes door de erop werkende middelpuntvliedende kracht van de as van de wervel worden weggevoerd. Hierdoor daalt de luchtdruk nabij de tornado-as. Wil de wervel ongestoord blijven bestaan, dan moet de luchtdrukgradiëntkracht die de luchtdeeltjes dwingt naar de as toe te stromen de middelpuntvliedende kracht juist opheffen.
De luchtdrukverlaging die in het centrum van de tornado-as aan het aard-

oppervlak optreedt kan 60 tot 100 mbar bedragen, d.i. 10% van de totale druk van rond 1000 mbar, ofwel 1 atmosfeer. Dit lijkt niet veel. Maar hierbij moet men zich bedenken dat de luchtdruk over een korte afstand daalt in een zich snel verplaatsende wervel. Dit heeft ernstige gevolgen. Bij een tornado die op 2 april 1957 de stad Dallas in Texas trof, daalde bijvoorbeeld tussen 50 en 30 m vanaf de as, de luchtdruk met 30 mbar over 20 meter afstand. De tornado verplaatste zich als systeem bovendien met 20 meter per seconde over het aardoppervlak; zo kon de luchtdruk in 1 seconde met 30 mbar, dit is 3% van het totaal, veranderen. Trekt zo'n tornado over een vrijwel gesloten gebouw, dan is die enkele seconde zo kort dat belangrijke verschillen in luchtdruk ontstaan tussen binnen- en buitenzijde van dat gebouw. Het gevolg is dat daken worden losgerukt en de muren naar buiten worden weggedrukt. De bovendien aanwezige wind die zowel in verticale als horizontale richting blaast - met orkaankracht! - kan dan vat krijgen op dakbedekking, stukken van het opengereten gebouw, waardoor de schade wordt vergroot en absurd lijkende verplaatsingen voorkomen.
Volgens de gangbare meningen is het explosieëffect de belangrijkste oorzaak van de totale verwoesting die het passeren van een tornado kenmerkt [2]).

Mede gezien de beschrijvingen van Gerrit Jansz. Kooch en de illustraties van de aangerichte verwoestingen, vervaardigd door H. Saftleven, lijkt het waarschijnlijk dat het *schrickelik tempeest* dat de Domkerk tot een puinhoop maakte, een tornado geweest moet zijn.

2) Voor deze toelichting is dankbaar gebruik gemaakt van een door Ir. H. R. A. Wessels van het K.N.M.I. verzorgde publicatie in het *Nautisch Technisch Tijdschrift de Zee* 1972, 10, getiteld: Wind- en waterhozen.

De Ambachtsheerlijkheden van de beide Eemnessen (1714 - 1922),

door J. V. M. Out

Het ontstaan van de ambachtsheerlijkheden

In de loop der eeuwen ontstonden er in Nederland op het platteland zelfstandige rechtsgebieden (ambachten) waar niet-souvereine personen overheidsgezag wisten te verwerven, dat erfelijk in hun familie was. Dat bezit gaf bepaalde rechten, de zogenaamde heerlijke rechten; het gebied waarin het gezag werd uitgeoefend heette een ambachtsheerlijkheid.
Bij resolutie van 24 maart 1714 besloten de Staten van Utrecht om een groot aantal van die ambachtsheerlijkheden in het openbaar te verkopen 1); ook die, welke tot dan toe onder het gezag van de Staten waren gebleven of daaronder waren teruggekeerd. Het laatste was met de beide Eemnessen het geval. Zij waren namelijk op 14 september 1674 als Hoge Heerlijkheden (dus met de hoge justitie over de halsmisdrijven) aan prins Willem III geschonken. Na diens overlijden in 1702 waren ze weer „in de boezem der Staten" teruggekeerd. Het hoge rechtsgebied (zonder de middelbare en lage justitie) over de Eemnessen werd overigens op 27 augustus 1750 opnieuw aan een prins van Oranje geschonken: nu aan Willem IV en ditmaal met het recht van erfopvolging 1a). Het daaraan verbonden jachtrecht kwam pas in deze eeuw te vervallen 2).
De verkoop van de ambachtsheerlijkheden in 1714 geschiedde onder de volgende condities:
De voornoemde Ambagtsheerlijkheden sullen vercoft worden met alle de preëminenten, geregtigheden ende emolumenten die daar toe behoren, als het stellen van

In de voetnoten zijn de navolgende afkortingen gebruikt:
AHK Archief Nederlands-Hervormde kerk.
GAA Gemeente-Archief Amsterdam.
GAB Gemeente-Archief Baarn.
GAE Gemeente-Archief Eemnes.
GAU Gemeente-Archief Utrecht.
RAU Rijksarchief Utrecht.

1) zie: P. H. Damsté, *Oosthoek en De Bilt c.s.*, Stichtse Historische Reeks 4 (Zutphen 1978), 32-34; *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*, eds C. W. Moorrees en P. J. Vermeulen, I (Utrecht, 1856), 181 e.v.
1a) A. Johanna Maris, *Eemnes, rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap* (Utrecht, 1947), 78.
2) J. V. M. Out, Koninklijk jachtrecht in Eemnes, *Tussen Vecht en Eem* 7 (1977), 106-111.

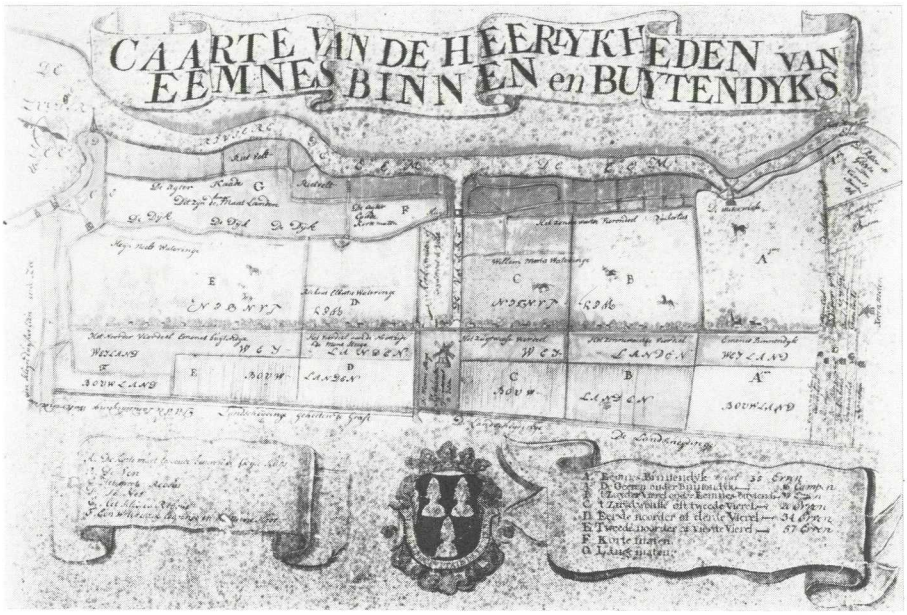

1 De Heerlijkheden op een 18e eeuwse manuscriptkaart. De percelen gemerkt A zijn Eemnes-Binnen, de overige percelen vormen Eemnes-Buiten. Het noorden is links. (RAU, Top. Atlas 162-2).

schouten, gadermeesters, secretarissen, schepenen, costers, doodgravers, geregtsboden, mitsgaders schippers daar sulks plaats heeft, ende alle 't geene daar verder aan soude dependeren . . . 3).

Het „pachtgeld", dat de schouten en secretarissen jaarlijks aan Domeinen moesten betalen vanwege de uitoefening van hun ambt, verviel aan de ambachtsheer (*f* 125,– van de schout/gadermeester en *f* 3,– van de secretaris voor beide Eemnessen). Hij verplichtte zich wel de reeds in functie zijnde personen te handhaven.

Alleen het recht van „approberen ende inproberen", later agreatierecht genoemd (dit is het goedkeuren van een beroepen predikant) 3a), alsmede het aanstellen van „waartslieden" (dat zijn burgers, die tegen betaling wachtdiensten verrichten), bleven voorbehouden aan de Staten.

Omtrent de financiële afwikkeling van de transactie was bepaald, dat de verkoop geschiedde voor guldens van 22 stuivers, maar indien men binnen drie maanden betaalde, mocht men 20 stuivers voor iedere gulden rekenen. Alle kosten van overdracht, zegels e.d. waren voor kosten van de koper.

De heer en mevrouw Van Norden

De Amsterdammer Ysaak van Norden kocht, nadat de heerlijkheden op de veiling van 13 juni 1714 waren aangehouden, beide Eemnessen onderhands voor *f* 12.000,–. Hij verzocht de Staten aanstonds ook het „jus approbandi et

3) GAE, nr 1 (dl 2), Resoluties van Eemnes-Buiten, 107-114.

3a) Dit recht oefende de ambachtsheer later (in de 18de en 19de eeuw) wel uit: zie blz. 112 en 126)

improbandi" te mogen kopen, voor *f* 2.500,– „of nogh wat meer". Bij resolutie van 6 juli werd hem dit toegestaan, op voorwaarde dat bij zijn overlijden de erfgenaam of koper van Gereformeerden huize moest wezen, anders verviel het recht weer aan de Staten. De koopsom werd bepaald op *f* 3.000,– 4). Op 17 juli gaf de hoofdofficier van de stad Utrecht toestemming voor de overdracht voor de schepenbanken van Eemnes-Buiten en Eemnes-Binnen 5).
Het „jus approbandi et improbandi" bij het beroepen van predikanten schijnt tevens het recht van een gestoelte in beide kerken te hebben ingehouden, al werd dit bij de overdracht in 1714 niet genoemd; bij een overdracht in 1735 stond dit evenwel uitdrukkelijk vermeld 6).
In het resolutieboek van het gerecht Eemnes-Buiten staat op 9 augustus 1714 wèl genoteerd, dat de ambachtsheer op de plaats van het gestoelte van schout Verwey een nieuw gestoelte voor hemzelf zal laten zetten. In deze resolutie wordt tevens bepaald, dat de schout in het vervolg in het gestoelte van het gerecht zal mogen plaats nemen, terwijl hij op eigen kosten een derde bank vóór dit gestoelte mag laten plaatsen voor zijn vrouw en kinderen.
Uit latere notities blijkt, dat de ambachtsheer zijn bank toch op een andere plaats wilde hebben. Daarom werd nu bepaald, dat de schout zijn oude gestoelte kan blijven behouden en dat de reeds geplaatste nieuwe derde bank voor gerechtsrekening zal zijn en in het vervolg bestemd is voor in functie zijnde vieren (wijkvertegenwoordigers) en armmeesters 7).
Wie was eigenlijk die nieuwe ambachtsheer?
Veel is er van hem niet bekend, maar een aantal gegevens, voornamelijk van genealogische aard, geven ons enige aanwijzingen omtrent zijn persoon 8).
Ysaak van Norden was de zoon van wijnkoper Roelof Jansz van Norden en Hester Vereyck (ook wel gespeld: Verhaick), die in „de haringpakkerij" te Amsterdam woonden. Hij werd in 1675 geboren en had een 4 jaar oudere zus Anna. Vader stierf, toen hij tien jaar oud was en moeder hertrouwde in 1687 een andere wijnkoper: Michiel Lubeeck.
Toen twee jaar later zus Anna met een zekere Jan Marcus in het huwelijk trad, woonde het gezin nog steeds „in de haringpakkerij" (werd de haring in wijnazijn ingelegd en was dit de hoofdverdienste van het gezin?). Op 24 mei 1709 ging Ysaak, inmiddels 34 jaar oud en wonend op de Keizersgracht, in ondertrouw met de weduwe van Wijbrandus Lycochton uit Batavia, Jannetje Parvé, die op de Herengracht woonde. Na hun huwelijk ging het echtpaar op de Herengracht wonen, vermoedelijk in het huis van de bruid. Het is waarschijnlijk, dat Jannetje een geziene en bemiddelde vrouw was, die na de dood van haar man uit de Oost gerepatrieerd was. Toen drie jaar na haar tweede huwelijk dochtertje Hester Maghteld in de Westerkerk gedoopt werd, was

4) GAE, nr 1 (dl 2), Resoluties van Eemnes-Buiten, 111-112; *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*, eds C. W. Moorrees en P. J. Vermeulen, I (Utrecht, 1856), 189 en 190.
5) RAU, Rechterlijke archieven Eemnes, no 1183.
6) GAE, no 1 (dl 2), 259-263.
7) als 6, 98.
8) GAA, Doop-, trouw- en begrafenisboeken (nummer microfoto/bladzijde), Doopboek Westerkerk 109/168; Ondertrouw 490/181, 515/434, 544/286; Begrafenis Nieuwe Kerk 1057/163 vo, 1057/167, 1058/80.

naast zus Anna ook haar oom(?) Cornelis Casteleyn, raadordenaris van Nederlands-Indië, getuige van de doop (8 juli 1712). Helaas werd Hester maar net drie jaar oud en het echtpaar heeft geen andere kinderen meer gehad.
Ambachtsheer Van Norden heeft niet lang gebruik kunnen maken van zijn pas verworven rechten, want op 8 april 1716 overleed hij en op 14 april werd hij in de Nieuwe Kerk begraven. Waarschijnlijk heeft hij alleen in mei 1715 burgemeester, schepenen en raden aangesteld (uit door schout, burgemeester, schepenen en vieren gemaakte dubbeltallen), naar eigen goeddunken een nieuwe kerkmeester benoemd en de door het gerecht voorgedragen armmeester bevestigd. Dit natuurlijk voor beide gerechten; alles zoals men ook gewoon was te doen ten tijde van de „maarschalk van Eemland" (de voorgaande jaren behalve de tijd van de Hoge Heerlijkheden).
Jannetje Parvé, de weduwe van Ysaak, werd nu de nieuwe ambachtsvrouwe. Haar overleden man had testamentair de kerk van Eemnes-Buiten *f* 800,– nagelaten om gewelf en balken opnieuw te laten schilderen 9).
Uit de periode van mevrouw Parvé zijn in het gemeentearchief verschillende aanstellingen bewaard gebleven, onder meer die van mr. Alard Pannekoek, advocaat voor den Hove Van Utrecht, die na het overlijden van Jacob Cramer secretaris van de beide Eemnessen werd, en de aanstelling voor zijn verdere leven van de schout en gadermeester Willem Verwey 10).
Op 25 maart 1735 overleed Jannetje Van Norden-Parvé te Amsterdam. Zij werd op 30 maart evenals haar echtgenoot in de Nieuwe Kerk begraven. In de rekeningen van de kerkmeesters van de Hervormde Kerk van Eemnes-Buiten komen we dit gebeuren tegen in de aantekening, dat koster/schoolmeester Govert van de Hoek *f* 41,05 heeft afgedragen, welk bedrag hij ontvangen had vanwege het „overluiden van de Mevrouwe van de beijde Eemnessen" 11).

Vader en zoon Hasselaer

Omdat de ambachtsvrouwe zonder directe verwanten was gestorven, werden de beide heerlijkheden in opdracht van de executeurs-testamentair, dominee Johannes Hagelis en Heronimus de La-Croix, op 29 augustus 1735 in het openbaar geveild. Koper werd de heer Cornelis Hasselaer, die fortuin gemaakt had in Nederlands-Indië en daar in 33 jaar dienst bij de V.O.C. van de lage rang van assistent tot de op één na hoogste van Directeur-Generaal was opgeklommen. Zijn afscheid aldaar was overigens niet zo eervol geweest: de Heren Zeventien hadden hem samen met de Gouverneur-Generaal Durven en enige andere hoge ambtenaren ontslagen en naar Nederland teruggeroepen „buyten qualiteyt en gage". Zij hadden deze rigoreuze maatregel genomen om de zichzelf ten koste van de V.O.C. verrijkende ambtenaren eens geducht de les te lezen! 12).

9) GAE, no 1 (dl 2), 133.
10) als 9, 140.
11) AHK Eemnes-Buiten, Kerkmeestersrekeningen 1724-1805.
12) Dr F. W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, Nederlandsche Historische Bibliotheek 16, Amsterdam 1930, 137.

Daags na de aankoop van de heerlijkheden werd voor notaris Abraham Tzeewen de overdracht geregeld en de koopsom van *f* 30.000,– contant betaald. Het transport voor de schepenbank van Eemnes-Buiten (en zeker ook die van Eemnes-Binnen) vond op 1 september plaats. Daarbij werd vastgesteld, dat de huidige schout/gadermeester en de secretaris beiden in functie zouden blijven 13).

Om eventuele vragen naar zijn religie bij het uitoefenen van het „jus approbandi et improbandi" te voorkomen, liet Hasselaer als een soort kerkelijke attestatie in het kerkeraadsboek van Eemnes-Buiten (en vermoedelijk ook in het verloren gegane boek van Eemnes-Binnen) de volgende verklaring opnemen:

L.S. Dat de Heer Cornelis Hasselaer, oud Directeur-Generaal der Oost Indische Maatschappij, in de kerke van Amsterdam als lidmaat in de Hervormde religie bekent staat, daer van geeft ten versoeke van zijn WelEd. en tot narigt der Kerken van beijde de Eemnessen de E. Kerkenraed alhier bij dezen getuygenisse.

Was getekent, F. de Bruijn, syn. scriba, gegeven in onze consistorie den 26 april 1736. 14).

In hetzelfde jaar van de koop der heerlijkheden verwierf de nieuwe ambachtsheer door aankoop van een zekere Arent van der Waayen, een bewindhebber van de West-Indische Compagnie en later regent van Amsterdam, het landgoed en het buitenhuis „Groeneveld" bij Baarn voor een bedrag van *f* 20.000,–. Dit huis was omstreeks 1703 in opdracht van Marius Mamuchet van Houdringen gebouwd. Na diens overlijden op 11 mei 1730 (hij werd waarschijnlijk evenals zijn vader in de kerk van Eemnes-Binnen begraven) had Van der Waayen het gekocht. Cornelis Hasselaer heeft niet lang van zijn nieuwe bezittingen kunnen genieten, want hij overleed op 18 november 1737. Een tijdgenoot, de Amsterdammer J. Bicker Raye, vermeldde: *Hij is aan een bloetspuging op sijn buitenplaets tot Eemnes overleeden nadat hij kort te voorn effen was herstelt van de mannenpokken. Hij was omtrent seeventig jaaren oudt en laat seer veel gelt na* 15).

Hasselaer werd in de Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten begraven. Zijn erfgenamen hadden daar op het koor voor *f* 25,20 vier graven gekocht, waaronder de „beenkelder". Daarom moest er voor hun rekening aan de zuidkant hiervan een nieuwe beenkelder gemaakt worden. Het graf van Cornelis Hasselaer werd gedekt door een grote steen en aan de muur kwam een gedenkteken (beide nog aanwezig). In de graf- en beenkelder werden luchtgaten aangebracht, waarbij echter bepaald werd, dat die ten allen tijde voor rekening van de erven konden worden gedicht. Dit werd waarschijnlijk 6 jaar later gedaan. We lezen in de kerkmeestersrekeningen over mei 1743/1744 dat de kerkmeester Teunis Schouten *met Hendrik van Essen na Amsterdam geweest (is) om den Heer Ten Poortingen te spreken over de graftkelder, daar de Heer van Eemnes in legt en alsdoen verteert 5-16-:* 16).

13) GAE, no 1 (dl 2), 259-263.
14) AHK Eemnes-Buiten, Doop-, trouw- en kerkeraadsboek 1703.
15) anoniem, „Restauratie van Kerk van Eemnes in februari voltooid?", *Laarder Courant De Bel*, 21 oktober 1966.
16) zie ook: GAE, no 1 (dl 2), 297.

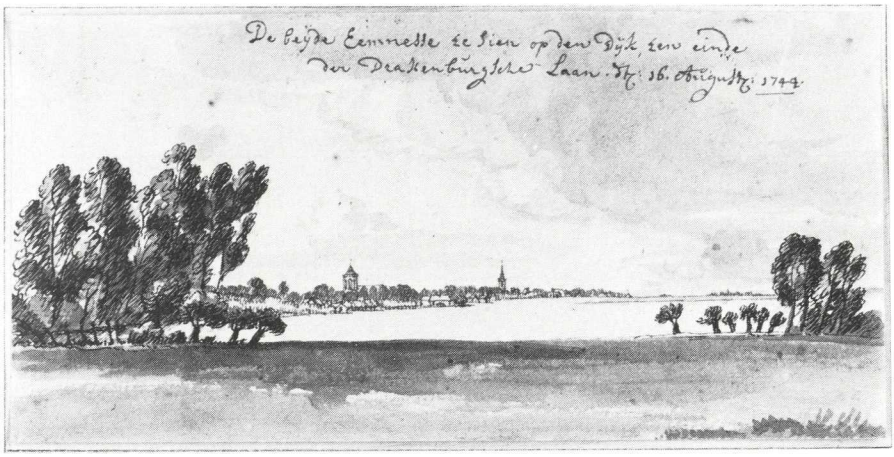

2. „De beyde Eemnesse te sien op den Dijk, ten einde dr Drakenburgsche Laan". De kerk op de voorgrond is de Pieterskerk van Binnendijk, verderop de Nicolaaskerk van Buitendijk. Getekend door J. de Beyer, 16 augustus 1744. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Bij de begrafenis van de ambachtsheer zal het ongetwijfeld erg plechtig zijn toegegaan. Het bedrag dat koster/schoolmeester Govert van de Hoek aan de kerkeraad afdroeg is er dan ook naar: *f* 123,15. Wel zit waarschijnlijk in dit bedrag begrepen een „vrijwillige" recognitie, die op last van het gerecht door de erven betaald moest worden, voor de verplaatsing van de beenkelder 17).
De nieuwe ambachtsheer van de beide Eemnessen werd Cornelis' oudste zoon uit zijn derde huwelijk met Geertruida Constantina Clement: Pieter Cornelis, die op dat moment 17 jaar oud was!
Deze stond aan het begin van een prachtige, deels ook verrassende loopbaan, die we hier gedeeltelijk zullen nagaan.
In 1740 wordt Pieter Cornelis regent van het Amsterdamse Burgerweeshuis; datzelfde jaar huwt hij de 19-jarige rijke Amsterdamse patriciërsdochter Clara Wendela Sautijn.
Zes jaar later wordt hij commissaris van de ontvangst van de 100ste en andere penningen, in 1748 van huwelijkse zaken. Dan volgt een jaar later de verkiezing tot schepen van Amsterdam en in 1754 die van raad in de vroedschap. De weg naar een burgemeesterschap van de belangrijkste stad van ons land ligt voor hem open 18).
Het echtpaar Hasselaer had eerst een huis in Amsterdam in de Nieuwe Doelenstraat en later op de Kloveniersburgwal. Daarnaast bewoonden zij de buitenplaats „Groeneveld", waarschijnlijk voornamelijk in de zomermaanden. De dichter Jan de Marre maakte in die jaren een lofdicht op het buiten en haar bewoners, waarvan hier de aanhef:
Mijn Zangeres, bekoord door 't nederig buitenleven,
Zo heilzaam, voor een ziel, die, wars van ijdle pracht,

17) AHK Eemnes-Buiten, Kerkmeestersrekening 1734/1735.
18) zie ook: J. F. de Balbian Verster, „Mr. Pieter Cornelis Hasselaer", *Jaarboek Amstelodamum* 28 (1931), 65-94; en aanvulling in *Amstelodamum* 18 (1931), 55.

't Gewoel en klatergoud der Steden blij verächt,
Wijl 't haar geen waar vermaak kan geven;
Heeft haar ontsnaarde lier herstelt,
En wil op ongelijke tonen,
Recht aardend' naar het land daar de arme Gooyers wonen,
Den luister zingen van 't bekoorlijk Groenevelt . . .
Opdat gij Hasselaer, die hier zijn woning houd,
vernoegt, en door uw zang het luisterend oor moogt streelen . . . 19).

Financieel schijnt het de Hasselaers goed te gaan. In 1742 wordt het jaarinkomen geschat op vijf à zes duizend gulden (ter vergelijking: hetzelfde jaar bedroeg het jaartractement van de koster/schoolmeester van Eemnes-Buiten *f* 115,–).

Ook in Baarnse notulenboeken van het gerecht vinden we gegevens omtrent Hasselaers financiën 20). Op 30 september 1750 neemt Pieter Cornelis de lening van de heer Westerveld aan het Baarnse gerecht over, een bedrag van 4000 gulden tegen 3½% rente. Op 6 oktober 1751 koopt hij de herberg „In de Elleboog" met huis, schuur en land van de weduwe van Jan van Ewijck.

Maar dan schijnt er een financiële ommekeer plaats te hebben gevonden! Op 28 maart 1754 worden er voor notaris Otto van Dam twee overeenkomsten gesloten, waarbij Hasselaer een zekere Hendrik Burger machtigt om voor het gerecht van Eemnes in zijn naam twee gelijke schulden te erkennen, elk *f* 10.000,– groot, de een aan Adriaan Hoogeveen te Eemnes, de ander aan Michiel Hobrinck te Amsterdam, beide „onder verband van de heerlijkheid".

Als dan ook op 28 mei 1755 van de weduwe Roeters-Van Mekeren, wonend op huize Drakenburg, enkele bij Groeneveld aansluitende heidegronden worden gekocht, is dit ongetwijfeld om de waarde van het landgoed bij een voorgenomen verkoop te verhogen. Op 23 juni wordt het goed te Amsterdam geveild. Koper is Jan Lucas van der Dussen, meesterknaap van Gooiland, die het voor *f* 29.000,– koopt. Op 8 augustus wordt het landgoed „Groeneveld" officieel voor het gerecht van Baarn overgedragen.

Enige weken later vergadert de vroedschap omdat Pieter Cornelis Hasselaer een lening aan de Baarnaars opgezegd heeft. Gelukkig wil de heer Pannekoek, schepen van Amersfoort en tevens secretaris van beide Eemnessen, de lening overnemen. Met ingang van 24 september zijn de Baarnaars *f* 4.000,– tegen 3½% aan hem schuldig en krijgt Hasselaer zijn geleende geld terug 21).

Toch is dit alles waarschijnlijk nog niet genoeg, of is misschien de schande te groot? Pieter Cornelis besluit met vrouw en kinderen naar Indië te vertrekken. Zijn Amsterdamse connecties helpen hem al goed op weg: zij zorgen ervoor dat hij het lucratieve baantje van „waterfiscaal" te Batavia krijgt. De waterfiscaal was inspecteur voor de V.O.C. van de uitgaande ladingen der schepen en was daardoor ontvanger van veel steekpenningen van „particulie-

19) Verschenen bij Adriaan Wor en de Erve G. onder de Linden, onder de titel *Hof en Mengeldichten*, (Amsterdam 1746).
20) GAB, no 1 en 2, Notulenboeken 1700-1757 en 1702-1757.
21) GAB, no 4, Aantekeningen en Register van het geregt der Hoge Heerlijkheid 1753-1758; zie ook vorige noot.

re" lading. In de ambachtsheerlijkheden stelt de heer Hasselaer twee plaatsvervangers aan: Hendrik Nicolaas Sautijn (zijn zwager), oud-schepen en raad van Amsterdam, en mr. Jan Jacob Hartsinck, de echtgenoot van zijn stiefzus Anna Adriana, die charter- en requestmeester bij de Amsterdamse admiraliteit was. Toen in 1765 eerstgenoemde kwam te overlijden werd hij opgevolgd door Pieter Hartsinck, die gehuwd was met stiefzus Johanna Margaretha en die schepen van Amsterdam was. Opnieuw krijgt Pieter Cornelis met zware tegenslag te kampen: nauwelijks heeft hij zich met zijn gezin ingescheept op de rede van Tessel of zijn vrouw overlijdt aan de gevolgen van haar achtste kraambed. Dit brengt enige vertraging in het vertrek met zich mee: alle kinderen worden nu bij familie ondergebracht en Pieter Cornelis reist alleen af.
In de jaarlijkse benoemingsbrieven van schepenen en raden en dergelijke die in het gemeente-archief van Eemnes aanwezig zijn, kunnen we de carrière van de ambachtsheer in Indië in zijn geheel volgen, aangezien in de aanhef steeds de functie die hij op dat moment in Indië bekleedt, vermeld staat. Na slechts een half jaar waterfiscaal te zijn geweest, wordt Hasselaer resident van Cheribon (1758), dan gouverneur van Cheribon (1759) en ten slotte raad van Nederlands-Indië (1765) 22).
Hij treedt op 24 april 1757 opnieuw in het huwelijk en wel met de dochter van de Gouverneur-Generaal, Grietje Mossel genaamd, die echter in 1768 komt te overlijden en hem een zeer groot vermogen achterlaat (ongeveer *f* 800.000,–).
Op 31 mei 1772 keert Pieter Cornelis naar Nederland terug. Het jaar daarop en wel op 5 mei tekent hij eigenhandig de benoemingsbrief van de Eemnesser bestuurslieden. Op 26 juni verschijnt hij voor het eerst weer in zijn heerlijkheid, vergezeld van zijn zwager Jan Jacob Hartsinck. In de gerechtskamer van Eemnes-Binnen gaf laatstgenoemde officieel zijn bevoegdheden weer terug, waarna Hasselaer hem dankte voor zijn goede zorgen. Daarna werd de ambachtsheer door de aanwezigen *over 't gelukkig arrivement in 't vaderland en byzonder in dezen geregte gefeliciteerd en verwellekoomt* 23).
Enige maanden later, op 2 december 1773, overleed Jan Lucas van der Dussen, de eigenaar van Groeneveld. Het landgoed wordt opnieuw in het openbaar geveild en op 11 april 1774 koopt Hasselaer zijn voormalig bezit voor *f* 24.000,– terug. Ook weet hij het ambt van „meesterknaap van de houtvesterij van Gooiland" te verkrijgen, waarmee hij lid is geworden van het „College van de Houtvesterij en de meesterknapen van Holland en Westvriesland", dat de overtredingen van het jachtrecht moet berechten.
Ook de afgebroken loopbaan in Amsterdam wordt opnieuw voortgezet: kort na terugkeer wordt hij tot burgemeester verkozen. Opnieuw neemt een gelegenheidsdichter de veder en schrijft een zeer uitvoerig dichtwerk, dat als volgt aanvangt:
Weldenkend Burger! Staa hier stil!
Beschouw, uit dit op nieuws verkiezen
Eens Hasselaers Bestierders wil.

22) GAE, no 9 en 36.
23) GAE, no 32, Resolutieboek Eemnes-Binnen 1767-1803, 26 juni 1772.

Dat onlangs uyt der Oosterklimmen
Verrees de gloed der Burgerzon,
Of gij zaagt onverwagts hem klimmen
En hooger staan, zo hel Hij kon.
Juist boven Amstel's Capitoolen . . . 24).

Op 19 oktober 1773 treedt Pieter Cornelis opnieuw in het huwelijk, nu met de weduwe van een Haarlems schepen, Laurentia Clara Elisabeth van Haeften, die een dochtertje van 10 en een zoontje van 6 had. Het gezin was veel op het buiten Groeneveld, want van de jaarlijkse Eemnesser benoemingen in mei zijn er maar 5 in Amsterdam ondertekend (vlak na terugkeer en in 1789 en 1792), tegenover 15 op Groeneveld. En ook verschillende familiefeesten vinden er plaats. Op 23 juli 1780 wordt er de bruiloft gevierd van de 20-jarige jongste dochter Adriana, die in de kerk van Eemnes-Binnen in de echt verbonden wordt met mr. Jacob Anthoni de Roth. En op 22 oktober 1786 wordt er de bruiloft gevierd van Hasselaers bijna 23-jarige stiefdochter Adriana Wilhelmina Clara Fabritius met mr. Pieter Witsen Elias. De huwelijkssluiting vindt plaats in de kerk van Eemnes-Buiten 25).

Of Hasselaer bij de Eemnessers gezien was, is niet bekend. Evenmin weten wij of hij zich veel aan het wel en wee van zijn ambacht gelegen liet. Het schijnt, dat hij de opgegeven dubbeltallen voor de functie van burgemeester, schepenen en raden goed bekeek; soms neemt hij de tweede man op de nominatie en hij vermijdt doorgaans om familieleden in hetzelfde jaar in diverse functies te benoemen. Overigens is hij het meestal eens met de voorgestelde personen en benoemt hij de bovenste op de nominatie 26).

In de roerige jaren van patriotten en prinsgezinden gaf de Amsterdamse functie Hasselaer veel problemen. Bij de komst van de Fransen wordt hij vervroegd als burgemeester afgezet (19 januari 1795). Lang heeft hij niet van zijn rust als ambteloos burger mogen genieten, want twee jaar nadien overleed hij. De handtekeningen in die jaren in het Eemnesser archief tonen het beverige schrift van een oud men en enkele notariële acten, kort voor zijn dood gemaakt, ondertekent hij met een merkteken 27).

Bij zijn overlijden werd in de „Amsterdamsche Courant" de volgende advertentie geplaatst:

Deeze nacht, om twaalf uuren, overleed mijn waarde Echtgenoot, mr. Pieter Cornelis Hasselaer, Heer van beide de Eemnessen, gewezenen Burgemeester deezer Stad, in de ouderdom van ruim 77 Jaaren, aan de gevolgen eener Zenuw-Ziekte. Dienende deeze tot kennisgeeving aan Naastbetaanden en Bekenden, verzoekende van Condoleantie-Brieven verschoond te blijven.

Amsterdam — *L. C. E. van Haeften,*
26 April 1797 — *wed. P. C. Hasselaer.*

24) Verschenen bij de boekhandelaar Gerrit Bom in de Molsteeg met de aanhef *Ter verkiezing van den Weledelen Groot Achtbaaren Heere Mr. Pieter Cornelis Hasselaer tot Burgemeester der Stad Amsterdam, den eersten van Sprokkelmaand der Jaaren 1773;* ook zwager J. J. Hartsinck schreef bij deze gelegenheid een lofdicht (GAA, Catalogus Personalia Amsterdam, F, Hasselaer P. C.).
25) AHK Eemnes-Buiten, Dood-, trouw- en kerkeraadsboek 1703.
26) GAE, no 9 en 36.
27) GAA, Notarieel archief (Nicolaas Obbes), no 17600, 45 t/m 47.

3. Gedenkteken bij het graf van de Hasselaers.

De overledene werd op 1 mei in de grafkelder in de Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten bijgezet.
Volgens een testament uit 1775 had de oudste zoon, Hendrik Nicolaas, het recht om ambachtsheer van de Eemnessen te worden voor een bedrag van

f 30.000,– in mindering van zijn erfdeel 28). Dit was echter een moeilijke zaak! Op 15 oktober 1796 waren in de provincie Utrecht namelijk alle ambachtsheerlijkheden opgeheven, weliswaar met uitzicht op een schadevergoeding. Zijn vader was daartegen (tezamen met andere ambachtsheren) in beroep gegaan, maar de recente ontwikkelingen waren niet gunstig. Hendrik Nicolaas besloot daarom de heerlijkheden te koop aan te bieden. Achteraf gezien is het met het afschaffen nogal meegevallen: in 1803 werd bepaald, dat alle revenuen met terugwerkende kracht weer uitbetaald moesten worden 29). Op 2 en 5 september 1797 verschenen er twee advertenties in de „Amsterdamsche Courant", waarin namens de erven werd meegedeeld, dat de heerlijkheden van de beide Eemnessen evenals o.a. het landgoed en huis Groeneveld op 25 september zouden worden geveild. Op deze veiling werden de meeste kavels door mr. Joan Huydecoper, heer van Maarsseveen en Neerdijk, gekocht. Hij betaalde voor Groeneveld met het aangrenzend stuk bos *f* 85.000,–. De beide ambachten met het daarbij behorend gestoelte in beide Eemnesser Hervormde kerken werden op 13 april 1798 overgedragen aan Johannes Sebastiaan van Naamen, heer van Scherpenzeel, die er slechts *f* 13.115 en 5 stuiver voor betaalde 30).

Johannes Sebastiaan van Naamen

Wie was deze nieuwe ambachtsheer?
Johannes Sebastiaan kwam uit een eenvoudige familie. Zijn vader, Jan van Naamen, was eerst kantoorbediende later winkelier in Amsterdam geweest, en was daarna verhuisd naar Buren (Gld.). Hij was gehuwd met de weduwe van een Amsterdamse makelaar: Alida Schutstal. Hun zoon Johannes Sebastiaan werd op 15 oktober 1731 te Buren geboren. Johannes ging rechten studeren en kwam na zijn studie in dienst bij de V.O.C., eerst als onder-koopman, daarna als rechtskundige in de functie van advocaat-fiscaal aan het Hof te Kaapstad. Daar leerde hij zijn eerste vrouw, de 19-jarige Alberta Blanckenberg, kennen. Zij was een dochter uit een bekende Kaapse familie. Zij trouwden op 1 november 1763 31).
Bij terugkeer in ons land werd hij als muntmeester van de provincie Utrecht aangesteld (1782-1797). Met zijn enorme in het buitenland verworven vermogen kocht hij in de stad Utrecht diverse panden, waaronder een groot herenhuis met koetshuis en stal, die hij van de Staten van Utrecht kocht 32). Boven-

28) Testamentaire beschikking van 21 april 1775. Een ouder testament op 29 april 1740 (GAA, notaris Isaac Angelkot). Huwelijkse voorwaarden op 23 april 1757 (notaris Jacob Levier, Batavia), 12 juni 1759 (voor de boekhouder en scriba Herstad te Cheribon) en 7 oktober 1773 (GAA, no 12570, 78 notaris Otto van Dam).
29) GAE, no 1 (dl 3), 29 september 1795; *vervolg op het groot plakaatboek van Utrecht I*, 193-225.
30) RAU, Rechterlijke archieven Eemnes, no 1186 (1), 107. Balbian Vester (zie noot 18) meldt *f* 12.500,– en A. Johanna Maris, Eemnes (Utrecht 1947) 80, zelfs *f* 135.000,–, hetgeen zeker een vergissing moet zijn.
31) *Nederland's Patriciaat* 5 ('s-Gravenhage, 1914), 298-300; *Maandblad van het Genealogisch-Heraldisch Genootschap, De Nederlandsche Leeuw* 48 (1930), kolom 185; 50 (1932), kolom 283; *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 52 (1960), 137; zie ook Uit de geschiedenis van Scherpenzeel, *Nederlandse Historiën*, april 1971).
32) GAU, Transportregister 1789-1794.

dien kocht hij in 1792 op een veiling de heerlijkheid Scherpenzeel, met daarbij een herenhuis met bijgebouwen, een molen, zes boerderijen en vele heerlijke rechten. Sinds dat jaar noemde hij zich dan ook: Van Naamen van Scherpenzeel! Waarschijnlijk eveneens als een - overigens riskante - geldbelegging (of was hij op een „titel" uit voor een van zijn kinderen?) kocht hij de heerlijkheden van de beide Eemnessen.
In 1785 was Van Naamen, na het overlijden van zijn vrouw Alberta van Blanckenberg, met Cornelia Van Lintveld in het huwelijk getreden. Zij was weduwe van de Amsterdamse doopsgezinde koopman Dirk van Leuvenig. Uit het eerste huwelijk waren drie zonen geboren. De oudste, Sebastiaan Albertus, was in 1794 gehuwd met Sara van Prehn, die een jaar latèr vlak na de geboorte van hun eerste kind Albertus Sebastiaan op 21-jarige leeftijd overleed. Sebastiaan Albertus erfde na zijn vaders dood - nast een aanzienlijke som geld - de ambachten van de beide Eemnessen. De tweede zoon, Petrus Johannes, kreeg Scherpenzeel. De jongste, Gijsbert Jan, was het zwarte schaap van de familie. Bij testamentaire beschikking van 12 november 1796 was hij door zijn vader onterfd, omdat hij hem in het openbaar van meineed, oneerlijk winstbejag en andere „lijfstraffelijke" zaken beschuldigd had en dit niet had willen herroepen.
Dat dit alles vader toch niet zo lekker zat, lezen wij in dezelfde beschikking: de twee andere zonen moeten elk Gijsbert Jan na vaders dood ieder jaar *f* 250,– uitkeren; zij mogen hun broer echter niet in hun eigen testament opnemen 33).
Johannes Sebastiaan was in zijn heerlijkheden door de nieuwe ideeën van de Franse tijd niet zo'n invloedrijk man meer als zijn voorgangers. Nadat eerst de ambachtsheerlijkheden opgeheven waren en later de recognities hiervan als schadevergoeding toch weer aan de ambachtsheren uitgekeerd werden, kwam in 1806 in Utrecht een gedeeltelijk herstel van de rechten. Hogere functionarissen mochten op bepaalde voorwaarden en lager functionarissen weer geheel vrij worden aangestetd. Dit alles echter onder één voorwaarde: men moest deze rechten ook voor 1795 al in bezit hebben gehad! En dat dit laatste met Van Naamen niet voor de beide Eemnessen het geval was, hebben wij reeds kunnen zien. Zover ik heb kunnen nagaan, heeft hij dan ook als ambachtsheer geen benoemingen gedaan. Dat dit hem ook niet meer was toegestaan zou hieruit kunnen blijken: op 9 september 1811 worden er nieuwe schippers op Amsterdam en Amersfoort door de Maire van Eemnes benoemd, iets dat voorheen door de ambachtsheer geschiedde 34).
Wel bleek Van Naamen zich intensief met kerkelijke zaken bezig te houden. Hij bemoeide zich met de predikantsbenoemingen en stelde nog steeds kerkmeesters aan. Ook dit laatste vond hij kennelijk een zaak van veel belang. Toen in 1804 een nieuwe kerkmeester van Eemnes-Binnen benoemd moest

33) GAU, Notarieel archief (Adrianus Booy, 6 januari 1794 4) en tevens Testamentaire transporten en disposities (12 november 1796, 328-341). Let op: foutief overgeschreven namen van de kinderen!
34) GAE, no 60 (dl 1).

worden, viel zijn keus op Mr. Hendrik Arnoud Laan, de schout en gadermeester van beide Eemnessen!
Iets heel nieuws in de ambachtsheerlijke praktijk was Van Naamens' interesse in de kerkelijke boekhouding. Bij de verantwoording van de administrerende kerkmeester aan het gerecht op 12 juli 1803, waarbij hij de boekhouding over de jaren 1800/1801 overlegde, was ook Van Naamen aanwezig. Na de goedkeuring van de stukken werden deze door de aanwezigen - inclusief de ambachtsheer - ondertekend 35). Het is overigens de enige keer, dat ik zijn ondertekening in de eindafrekeningen gevonden heb.
Van Naamen beperkte zich overigens niet tot belangstelling voor de financiële zaken van de kerken, hij stond ze als het moest ook daadwerkelijk bij. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een gift van 20 januari 1812, waarbij hij de kerk van Eemnes-Buiten een jaarlijkse toelage garandeerde ter honorering van tijdelijke predikanten. Bovendien schonk hij twee Russische obligaties van ieder *f* 1000,– om daarmee de predikant jaarlijks ter aanvulling van zijn tractement een toelage te kunnen geven 36).
Waarschijnlijk werd een soortgelijke regeling ook voor Eemnes-Binnen gemaakt, maar daar zijn geen gegevens meer over beschikbaar.
Nog geen maand na deze giften, op 18 februari 1812, overleed Johannes Sebastiaan van Naamen, 81 jaar oud. Hij werd evenals zijn twee voorgangers op het koor van de Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten begraven. Op de grafsteen staat onder het familiewapen (ondanks de Franse tijd!) gebeiteld:
Hieronder rust het lijk van wijlen Den Weled. Geb. Heer Johannes Sebastiaan Van Naamen in leven Heer van Scherpenzeel en Ambachtsheer van bijde Eemnessen. Medsg: Oud muntmeester van Gewezene prov. van Utrecht. Gebr. den 15 october 1731.
Zijn sterfdatum staat niet vermeld. Houdt dit wellicht verband met het feit, dat hij in de kerk begraven werd, terwijl het algeheel verbod om in de kerk te begraven (van 1810) nog steeds van kracht was?

Zoon en kleinzoon

Zoals we reeds zagen werden de Eemnessen en Scherpenzeel onder twee zonen verdeeld. Eemnes kwam in het bezit van Sebastiaan Albertus.
Wellicht was de wisseling van ambachtsheer voor de municipaliteit van Eemnes aanleiding om het laatst overgebleven heerlijke recht (buiten de kerkelijke rechten dan) op te heffen: op 10 mei werd hem het veer over de Eem (nabij de watermolen op het eind van de Vaart) ontnomen 37).
Deze maatregel was nog juist in de Franse tijd getroffen; zodra Nederland zijn zelfstandigheid herkreeg en Willem I als souverein vorst was erkend, werden door deze bij Souverein Besluit van 26 maart 1814 alle heerlijke rechten hersteld, zij het in „getemperde vorm" (Staatsblad nr 46). Zo moesten van

35) AHK Eemnes-Buiten, Rekeningen kerkmeesters 1724-1805.
36) AHK Eemnes-Buiten, Acteboek 1810-1893 van de Kerkeraad, 20 januari 1812; Brievenboek.
37) J. C. F. d'Aulnis de Bourouill, *Chronologische geschiedenis van Eemnes, a.o. 1725-1899, en belangrijke aantekeningen voor dat tijdvak* (hs, Gemeentehuis Eemnes).

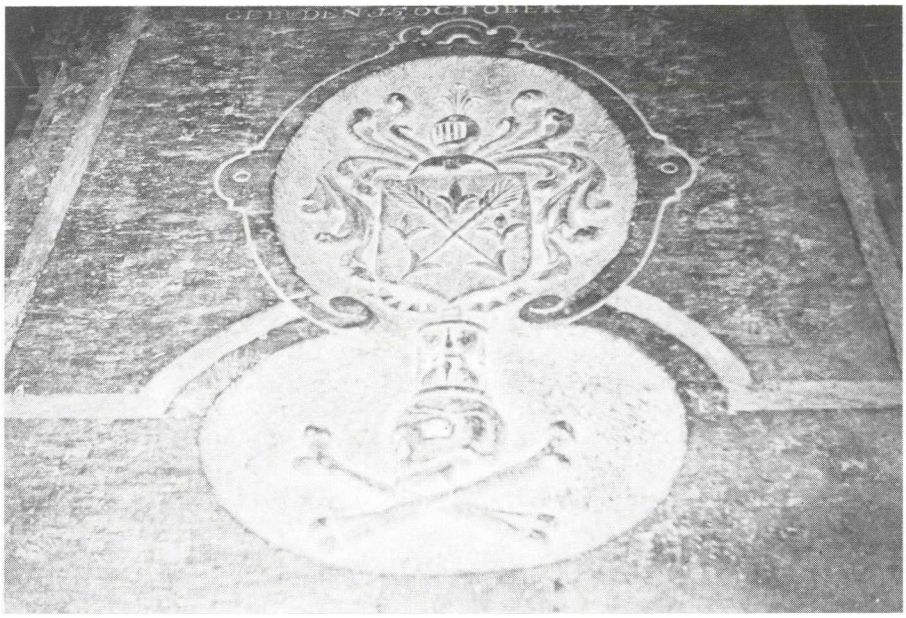

4. Steen op het graf van Johan Sebastiaan van Naamen. In de literatuur wordt melding gemaakt van afbeeldingen van het familiewapen met de pijlen bovenwaarts gericht.

toen af de aanstellingen van schout en secretaris door de koning worden goedgekeurd, maar de lagere functionarissen (zoals er in Eemnes waren: een turftonder, aanplakker, afslager, bode, omroeper, veerschipper, waagmeester, doodgraver en vrachtrijder) mochten weer rechtstreeks worden benoemd. Zover ik echter heb kunnen nagaan, zijn deze laatste benoemingen pas sinds 1818 weer geschied (9 febr.: een omroeper). Op 7 mei 1822 overleed Sebastiaan Albertus op huize Vassenbroek te Epe; zijn 27-jarige zoon Johan Sebastiaan volgde hem als ambachtsheer op. Ter onderscheiding van zijn neef, die dezelfde namen had, gebruikte hij steeds de toevoeging „van Eemnes". De ambachtsheer woonde op hofstede Oudmijl aan de Amstel bij Nieuwer-Amstel.

Ook in deze jaren is het duidelijk, dat tegenover heerlijke rechten ook heerlijke plichten stonden. Op 11 augustus 1822 werd in de Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten een door H. Knipscheer gebouwd orgel in gebruik genomen. In een krantebericht daarover werd nadrukkelijk vermeld, dat de aanschaf de instemming van de ambachtsheer had. Let wel: een half jaar nadien schonk Johan Sebastiaan een som van 500 gulden voor het nieuwe orgel! 38).

Op 2 juni trouwde heer Van Naamen met de 20-jarige Henrietta Wilhelmina Scriverius. Zij vestigden zich op huize Zandhove te Zwollerkarspel. Hun enige zoon en tevens enig kind Albert werd op 27 februari 1828 geboren.

Van Johan Sebastiaan is ons verder weinig bekend. Alleen uit een brief van 19 juni 1831, waarin hij Hendrik Pas als nieuw lid van de raad voordroeg, kunnen

38) AHK Eemnes-Buiten, Acteboek 1810-1893 van de Kerkeraad, 18 februari 1823.

we afleiden, dat hij zeker wel belangstelling had voor het wel en wee in Eemnes. Hij informeerde of ds. Bernard ter Haar in Eemnes-Binnen, die een landelijk bekend dichter was, nog steeds goed beviel en zijn oude roem gestand doet; hij sprak zijn vrees uit, dat deze predikant wel eens spoedig naar elders beroepen kon worden (hetgeen begin 1833 inderdaad geschiedde 39).
Toen op 5 juli 1848 Johan Sebastiaan overleed, kwam zijn zoon Albert in het bezit van de heerlijke rechten, zij het slechs kort in alle volheid: op 14 oktober van dat jaar maakte immers art. 4 der Additionele Bepalingen van de nieuwe grondwet een eind aan het voordrachts- en aanstellingsrecht voor openbare functies. Dit geschiedde zonder enige vorm van schadeloosstelling, maar deze kon evenwel bij eventuele afschaffing van andere rechten, zoals het jacht- en het tiendrecht wèl worden verleend.
De kerkelijke rechten bleven voorlopig nog voortbestaan, zodat wij in de archieven van de hervormde kerken in Eemnes nu steeds bij het beroepen van predikanten naast de „handopening" van de minister van Eredienst (later Financiën) ook de toestemming van de Ambachtsheer aantreffen. Die toestemming werd nu „agreatie" genoemd.

De laatste mannelijke telg

Mr. Albert Van Naamen was politiek gezien een belangrijke persoonlijkheid, die via het lidmaatschap van de Staten van Overijssel, de Tweede Kamer en de Eerste Kamer een tijd lang het voorzitterschap van deze laatste instelling vervulde.
Hij trouwde op 23 maart 1855 met Elisabeth Agatha Johanna van Naamen, dochter van de heer van Scherpenzeel. Hun beider grootvader was Johannes Sebastiaan, die de heerlijkheden gekocht had.
Zij kregen drie kinderen, allen dochters, zodat langs mannelijke lijn de familie van Naamen van Eemnes ophield te bestaan. Al een generatie eerder was dit het geval met de familie Van Naamen van Scherpenzeel, want Elisabeth had alleen zusters.
Ambachtsheer Albert hield zich in het begin intensief bezig met het enige recht dat hem nog restte: het agreatierecht. Hij interpreteerde dit wel wat ruimer dan de bedoeling was, zoals we in het volgend schrijven zullen lezen:
Huize Zandhove bij Zwolle, 10 juni 1862.
Weleerwaarde Heeren,
Met deelnemende belangstelling verneem ik uit UE. missieve van 25 mei jl., dat uw geachte Herder en leeraar, de Weleerw. Zeer geleerde Heer H. de Jager het op ZWEw. uitgebragte beroep naar Brielle aangenomen heeft. Zoodat uwe gemeente eerlang vacant zal worden.
Even als vroeger wensch ik UE. bij het doen der keuze geheel vrij te laten, doch tevens eenige candidaten aantewijzen, dat UE. aan dit mijn verzoek gevolg zult geven. Voorlopig geef ik tot het vervullen eener predikbeurt aan:
Th. G. A. Slingeland, Candidaat L. d. H. D. te Schoonhoven, H. A. Gillot, Candidaat L. d. H. D. te Amsterdam.

39) zie noot 37.

Moge de Almagtige uw werk zegenen, door UEw tot het doen eener goede keuze te leiden, dit wenscht UEw van harte toe hij, die zich hoogachtend.

Weleerwaarde Heeren.
UEw. Dn. Dien.
A. van Naamen v. E., Ambachtsheer 40).

Deze brief aan de Kerkeraad van Eemnes-Buiten toont duidelijk de actieve rol, die de ambachtsheer vervulde in de beroepingsprocedure. Misschien werd dit - gelet op de vaak moeizame weg om weer aan een geschikte predikant te komen - door de kerkelijke gemeente nog wel gewaardeerd ook! Dat echter het agreatierecht ook wel eens tot moeilijkheden kon leiden, mag blijken uit het volgende gebeuren.
Na zeker een half jaar gezocht te hebben naar een geschikte predikant, kon in 1893 de Hervormde Gemeente van Eemnes-Binnen een beroep uitbrengen op ds. J. Beyer te Maartensdijk, die al had laten weten het beroep gaarne te aanvaarden.
De door de Kerkeraad opgestelde beroepingsbrief werd op 24 april ter agreatie naar de heer Van Naamen gezonden, maar was op 8 mei nog steeds niet geretourneerd. In een daartoe belegde Kerkeraadsvergadering vroeg men zich af of men zich tot het Classicaal Bestuur in Amersfoort zou wenden met de vraag, wat men nu moest doen. Men begon zich namelijk af te vragen of de ambachtsheer opzettelijk de agreatie uitstelde vanwege ontevredenheid over de Kerkeraad.
Op 14 mei kwam de brief echter ondertekend terug en de eerder al door de consulent (waarnemend predikant bij een vacature) geüite veronderstelling was juist: Van Naamen was op reis in het buitenland en de brief was hem nagezonden. Op 10 mei had hij hem in Bellagio aan het Comomeer ontvangen. Hij verontschuldigde zich dan ook voor dit nare oponthoud 41).
Ook deze ambachtsheer speelde niet alleen een rol bij predikantsbenoemingen, maar er kon eveneens wel financieel een beroep op hem worden gedaan!
In 1882 had de Kerkvoogdij van de Pieterskerk van Eemnes-Binnen besloten de kerk eens flink op te knappen. Voor de financiering zou men een beroep doen op de lidmaten, maar alvorens een intekenlijst rond te laten gaan, had de predikant ook de heer Van Naamen om steun gevraagd. Deze kwam persoonlijk de situatie in ogenschouw nemen en verklaarde zich bereid - na enige wijzigingen in het bestek te hebben bepleit - om de helft van de totale kosten, die op *f* 2400,– waren begroot, voor zijn rekening te nemen 42).
Een enkele keer komt men bij het archiefonderzoek ook wel correspondentie met de ambachtsheer tegen van privé-aard. Zo werd er eens over het verzakken van de grafkelder van J. S. van Naamen gecorrespondeerd. Zulke verzakkingen kwamen wel vaker voor en meestal werd de vloer met een paar voer zand weer opgehoogd. Bij deze gelegenheid werden de in de kelder staande

40) AHK Eemnes-Buiten, portefeuille Brieven.
41) AHK Eemnes-Buiten, Notulenboek 1860-1910 van de Kerkeraad.
42) AHK Eenmes-Buiten, Notulen Kerkvoogden en Notabelen 1861-1893.

stoffelijke resten herkist in een eiken kist voorzien van een koperen plaatje met daarop de naam 43).

De Van Citters

Op 7 maart 1902 overleed Albert van Naamen in Den Haag. Zijn derde dochter Agatha Johanna, die op 12 april 1870 in Zwolle was geboren, werd nu de nieuwe ambachtsvrouw.
Zij trouwde in 1905 met Jhr. Schelto van Citters, weduwnaar van Wilhelmina Sophia Royaards, dochter van de toenmalige vrouwe van Scherpenzeel! Opnieuw blijken hier nauwe connecties tussen de beide takken van de familie Van Naamen.
De nieuwe ambachtvrouwe oefende haar agreatierecht uit als voorheen en ook op haar werd zo nu en dan een financieel beroep gedaan, zoals bijvoorbeeld bij de aanleg van electrische verlichting in de kerk van Eemnes-Binnen (1913) 44).
Toen Agatha Johanna van Naamen in 1919 plotseling overleed, was de ambachtsheerlijkheid niet langer meer in handen van een Van Naamen, want Jhr. Schelto van Citters, zelf heer van Gapinge, trad in haar rechten. Hij is het dan ook, die voor het laatst van het agreatierecht gebruik maakte, voordat een grondwetswijziging in 1922 (artikel III der Additionele Artikelen) hieraan zonder enige vorm van schadevergoeding een eind maakte.
Als laatste bezitter van het recht was hij tevens nog eenmaal persoonlijk in de hoedanigheid van ambachtsheer in zijn heerlijkheid aanwezig en wel bij de inwijding van de herstelde Pieterskerk.
Op 18 juni 1920 had namelijk een grote brand de Binnendijkse kerk grotendeels verwoest, maar dank zij een goede brandverzekering kon de kerk snel herbouwd worden. Op een feestelijke zondag, 28 mei 1922, waren vele kerkelijke en wereldlijke autoriteiten (waaronder Van Citters en o.a. ook een afgevaardigde van koningin-moeder Emma) bijeen om dit heuglijk feit te vieren 45).
De ambachtsheer, die veel hoge ambten bekleedde zoals secretaris-generaal van het departement van Financiën en Commissaris van de Koningin in Gelderland, overleed op 13 maart 1942 te Brummen op huize Klein Engelenburg. Zijn zoon Jhr. Mr. Willem Eduard van Citters, geboren op 8 november 1910 en journalist van beroep, erfde vaders titels. Hij overleefde hem echter niet zo lang, want op 23 februari 1945 maakte hij in Scherpenzeel een eind aan zijn leven, ongehuwd en kinderloos. Zijn erfgenaam, mevr. C. M. s' Jacob-Dubois, die voor de oorlog met Van Citters geëngageerd was geweest en thans in Zwitserland woonachtig is, is sindsdien gerechtigd zich „van Eemnes" te noemen. Zij doet dit echter niet.
Dat omtrent het agreatierecht in de jaren na de opheffing en ook al lang daarna nog onduidelijkheid heerste, is duidelijk als men het onderstaande leest. In het kerkarchief van Eemnes-Buiten bevindt zich een briefkaart men de volgende tekst:

43) AHK Eemnes-Buiten, Notulen Kerkvoogden en vergaderingen met Notabelen 1869-1886, 24 maart 1882.

Aan ds. Yzonides, Eemnes-Binnen bij Baarn.
Rijsenburg 5 dec. 1929.
Am. Fr!
Het collatie-, electie- en agreatierecht is door de Regering afgeschaft. U hebt zich daaraan niet meer te storen bij het beroepingswerk. Het is nog blijven staan in de kerkelijke wet; maar U leest er maar over heen. Met vr. broedergroet T. T. J. C. Klomp.
P.s. Wij zijn met St. Nic. bij onze kinders gelogeerd 46).

Maar ook in het sociaal rapport „Eemnes" van dr. W. Sleumer Tnz komt de mededeling voor, dat bij het beroepen van een predikant voor Eemnes-Buiten in 1943 geen gebruik meer is gemaakt van het agreatierecht. Dit lijkt mij een juiste, doch volstrekt overbodige opmerking in een wetenschappelijk rapport! 47).

Men heeft in de gemeente Eemnes getracht de herinnering aan het ambachtsheerlijke tijdperk ietwat levendig te houden door na een suggestie mijnerzijds in 1972 een straat naar een van de bekendste ambachtsheren „Hasselaarlaan" te noemen. Maar veel Eemnessers weten nauwelijks wat een ambachtsheer is, laat staan wat Hasselaar met Eemnes te maken heeft gehad. Ik hoop o.a. hiermee iets te hebben verhelderd. Ik ben mij er overigens van bewust, dat deze historie niet compleet is, aangezien een deel van het gemeente-archief van Eemnes ter inventarisatie afwezig en nauwelijks toegankelijk was.

Rest mij dank uit te spreken aan jonkvrouw S. M. Patijn- van Citters, mevrouw C. M. s' Jacob-Dubois en de heer Ad G. Muller voor hun waardevolle aanmerkingen en aanvullingen.

44) AHK Eemnes-Binnen, Notulen Kerkvoogden en Notabelen 1894-1947, 8 december 1913.
45) AHK Eemnes-Binnen, Copieboek.
46) AHK Eemnes-Buiten, Brievenboek 1915-1948.
47) W. Sleumer Tzn, *Eemnes,* Instituut voor Sociaal onderzoek van het Nederlandse volk, St. Univ. Uitgaven, C. Hafman, Amsterdam 1950.

De Utrechtse chemicus Alexander Petrus Nahuys (1737-1794)

H. A. M. Snelders

De vroegste aanhangers en verdedigers van het scheikundige leerstelsel van de Franse chemicus en *fermier-général* Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794) waren Nederlanders. De eerste was de Haarlemse arts en direkteur van Teylers Museum Martinus van Marum (1750-1837), die in 1785 na een verblijf in Parijs de nieuwe leer omhelsde, talrijke experimenten ter bevestiging ervan deed met Teylers' grote elektriseermachine en in 1787 zijn *Schets der Leere van M. Lavoisier, omtrent de zuivere lucht van den dampkring, en de vereeniging van derzelver grondbeginzel met verschillende zelfstandigheden* publiceerde 1). Lezing van dit geschrift deed de Rotterdamse stadsarts Lambertus Bicker (1732-1801) in april 1787 aanhanger van Lavoisier worden 2). Opvallend waren de bijdragen van het Amsterdamse *Gezelschap der Hollandsche Scheikundigen* 3) - bestaande uit de koopman Adriaan Paets van Troostwijk (1752-1837), de arts Jan Rudolph Deiman (1743-1808), de hoogleraren Pieter Nieuwland (1764-1794) en Nicolaas Bondt (1765-1796), de apotheker Anthonie Lauwerenburg (1758-1820) en de arts en hoogleraar Gerard Vrolik (1775-1859) - dat in de tien jaar van zijn aktieve bestaan zeer belangrijk experimenteel chemisch werk heeft verricht ten gunste van de nieuwe leer.
In Utrecht was het Alexander Petrus Nahuys die spoedig het systeem van Lavoisier aanvaardde. Wie deze man was en wat zijn bijdragen waren tot de scheikunde van zijn tijd, is het onderwerp van dit artikel.

Alexander Petrus Nahuys

Alexander Petrus Nahuys werd op 10 januari 1737 te Monnikendam geboren als zoon van de predikant Petrus Nahuys (1692-1766) en Geertruida Blaaukamer (1701-1775) 4). Hij studeerde aan de hogeschool te Harderwijk, waar hij

1) H. A. M. Snelders, „Uiteenzettingen van het stelsel van Lavoisier door Nederlanders in het laatste kwart van de achttiende eeuw", *Scientiarum Historia* 8 (1966) 89-100; „De ontvangst van het „système antiphlogistique" van Lavoisier in Nederland", *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw*. Nr. 11/12 (1971) 52-73.
2) H. A. M. Snelders, „Lambertus Bicker (1732-1801). An early adherent of Lavoisier in the Netherlands", *Janus* 67 (1980) 101-123.
3) H. A. M. Snelders, *Het Gezelschap der Hollandsche Scheikundigen. Amsterdamse chemici uit het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Amsterdam, 1980).
4) A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem, 1852), Letter N, p. 12; D. G. van Epen, *Het predikantengeslacht Nahuys* ('s Gravenhage, Brussel, 1904).

op 15 september 1753 werd ingeschreven als student in de medicijnen 5). Zijn leermeesters waren de hoogleraren Johan Hendrik van Lom (1704-1763) voor wijsbegeerte, Henricus van Haastenberg (1724-1769) voor genees-, heel- en kruidkunde en Paulus 's Graeuwen (1715-1779) voor anatomie, chemie en botanie. Nahuys sloot zijn studie op 30 juni 1761 summa cum laude met een dubbele promotie af. Bij Van Lom promoveerde hij tot doctor in de wijsbegeerte op een dissertatie over het gebruik van de scheikunde bij het onderzoek van de natuur 6) en bij 's Graeuwen tot doctor in de medicijnen op een aantal medische stellingen. Diezelfde dag mocht hij van de bovenste katheder - die bestemd was voor de hoogleraren - een medische redevoering houden 7). Dat onze jonge promovendus zich toen al met de scheikunde bezighield, blijkt ook uit een chemisch onderzoek dat hij in 1761 publiceerde over het grondbeginsel van het keukenzout, de salpeter en de aluin 8).

Na zijn studie maakte Nahuys, zoals in zijn tijd algemeen gebruikelijk was, een wetenschappelijke reis naar Frankrijk 9). Hij beantwoordde een in 1763 en nogmaals in 1764 door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen van Lyon uitgeschreven prijsvraag: *Quelle est la Qualité Nuisible, que l'air contracte dans les Hospitaux et dans les Prisons, et quels sont les meilleurs Moyens d'y Remedier?*. Het antwoord van Nahuys werd in 1770 bekroond en in hetzelfde jaar in Haarlem uitgegeven 10). Uit de verhandeling blijken Nahuys' praktische inzichten over de hygiëne in ziekenhuizen en gevangenissen. Zijn opvattingen over de oorzaken van de schadelijkheid van de lucht in gasthuizen en gevangenissen voor de gezondheid is typisch voor zijn tijd: De lucht ondergaat een verandering doordat er *eene berooving van het levendigmaakend Beginsel* plaats vindt, alsmede een *vermindering van Veerkragt*. Hierbij worden aan de lucht *Waterige, Vuurige, Verrotte Olieagtige, en vlugge Loogzoutige Zoutdeeltjes* afgegeven 11).

Nahuys' verhandeling geeft een bijzonder goed beeld van de toestand van de Europese ziekenhuizen uit zijn tijd. Hij wijst op het luchtbederf door de vuile uitwasemingen van allerlei ziektes, het bevuilen van de vloer met urine, faeces en bloed, het grote aantal zieken in de ziekenzalen en de daarin meestal heersende te grote hitte, enzovoorts. De inrichting van de ziekenzalen toonde

5) *Album Studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII-MDCCCXVIII* ('s Gravenhage, 1904), 109. Op 29 september 1760 staat Nahuys ingeschreven als „M. et Ph. Cand." (idem, 117).

6) A. P. Nahuys, *Dissertatio chemico-physica inauguralis de chemiae in physica usu* (Harderwijk, 1761).

7) Nahuys, *Oratio De Questione illa: Utrum Uruscopus ex sola Urinae inspectione Morbos quorumvis Aegrotantium rite detegere, iisque ex Arte mederi possit* (Harderwijk, 1761).

8) Nahuys, *Tractatus chemicus continens nova quaedam experimenta cum basi salis marini, nitri et aluminis*. Pars prima (Amsterdam, 1761),

9) Nahuys, *Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen, te Haarlem* 11 (1769) 241-242 noot.

10) Nahuys, *Dissertatio de qualitate noxia aëris in nosocomiis et carceribus, ejusque remediis = Verhandeling over de schaadelyke hoedanigheid der lugt in de gasthuizen en gevangenissen, benevens deszelvs hulpmiddelen* (Haarlem, 1770). Zie recensie in *Nieuwe Vaderlandsche Letter-oefeningen* 4 (1770), eerste stuk, 432-437. Een Franse vertaling van de hand van A. Uytterhoeven verscheen als: *Quelle est la qualité nuisible, que l'air contracte dens les hôpitaux et les prisons, et quels sont les meilleurs moyens d'y remédier?* (Brussel, 1863).

11) Idem, 68-69.

evenmin veel begrip van hygiëne: stilletjes die geplaatst zijn tussen de hoofdeinden van de bedden, het gebruik van houten nappen voor de urine en de weinige zorg die er besteed werd aan de reiniging van deze voorwerpen. Drie tot zes zieken lagen in één bed, terwijl de ziekenzalen soms meer dan honderd patiënten bevatten. Om de slechte lucht te verbeteren of weg te nemen, raadt Nahuys frisse lucht, het schoonhouden van vertrekken, voldoende ruimte voor de zieken, en dergelijke maatregelen aan.

Nahuys leerde tijdens zijn verblijf in Frankrijk in Rouen de chirurg Claude Nicolas le Cat (1700-1768) kennen die een grote reputatie bezat als steensnijder. Terug in Nederland gaf Nahuys Le Cat's *Parallèle de la Taille Latérale avec celle du lithotome caché* uit 12), dat hij in Rouen had overgeschreven. Nahuys had zich toen als arts in Den Haag en wat later (1765) in Hoorn gevestigd. In 1765 stond hij op de nominatie voor een hoogleraarschap in de wijsbegeerte in Harderwijk. Als veel van zijn tijdgenoten was hij wetenschappelijk bezig met het beantwoorden van door wetenschappelijke genootschappen uitgeschreven prijsvragen. In Hoorn beantwoordde hij met succes een in 1766 door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem uitgeschreven vraag: *Welken zyn de oorzaaken van de belette doorzwelging in de Slokpyp, dewelke langsaam geboren word, en doorgaans doodelyk is? welken zyn de redenen, waarom dezelve nu veel meerder, dan voorhenen, voorkomt? En door welke middelen is zy voor te komen en te geneezen?*
In 1768 werd hem hiervoor de zilveren medaille toegekend 13). Zijn medische werkzaamheden weerspiegelden zich in deze tijd ook in een boekje: *Waarneeming over de inenting van zijne eenige dogter* (Hoorn, 1771). Deze dochter was op 29 maart 1767 geboren uit het huwelijk dat hij op 22 april 1766 met Brigitta Alida Avenhorn (1743-1780) had gesloten. Dit enige kind van Nahuys, Geertruida Petronella, overleed in juli 1790 te Utrecht.
Toen het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen in 1770 een zilveren medaille uitloofde voor de beste *memorie of waarneming*, zond Nahuys met succes een tweetal artikelen in: *Waarneeming van eene volkoome opstopping van water en van eene hevige long-ontsteeking, welke laatste door eene van zelve voortkomende kwyling gelukkig en volkomen gered wierd* 14) en een

12) *Parallèle de la Taille Latérale de Mr. Le Cat, avec celle du Lithotome caché, suivi de deux Dissertations, I. Sur l'adherence des Pierres a la Vessie. II. Sur quelques nouveaux moyens de briser la Pierre* (Amsterdam, 1766); *Vergelyking van de zydelyke Steensnyding des Heeren Le Cat, met die door het Verborgen Steensnymes. Hier by zyn gevoegd Twee Verhandelingen, I. Aangaande de vastzitting van Steenen aan de Blaaze. II. over eenige nieuwe behandelingen om den Steen te verbryzelen, enz.* Door C. N. Le Cat. Uitgegeven door A. P. Nahuys. Zie recensie in *Vaderlandsche Letter-oefeningen* 6 (1766), eerste stuk, 366-369.
13) Nahuys, „Verhandeling over de langzaam belette doorzwelging van het voedsel in de slokdarm", *Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen, te Haarlem* 11 (1769), eerste stuk, 177-250. De gouden medaille werd toegekend aan de Groningse arts Matthias van Geuns (idem, 1-176). Een niet-bekroond antwoord op de vraag: „Wat wordt 'er vereischt tot de konst van Waarneemen, en hoe veel kan dezelve toebrengen tot volmaakinge van het Verstand" (1770) bevindt zich in het archief van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.
14) Nahuys, *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 3 (1773) 435-454. Vgl. *Nieuwe Vaderlandsche Letter-oefeningen* 5 (1771), tweede stuk, 565.

Waarneeming van eene ontlasting van een aanmerkelyk aantal van waterblaazen door den afgang 15).
Blijkbaar had Nahuys door deze werkzaamheden een goede naam gekregen, immers op 12 juni 1771 werd hij benoemd tot hoogleraar in de medicijnen aan de Harderwijkse Hogeschool als opvolger van 's Graeuwen 16). Hij ving zijn lessen in september 1771 aan en hield op 10 juni 1772 zijn inaugurele oratie over *de ontleedkunde als rechterhand van de geneeskunde en haar verwaarlozing als bron van dwalingen* 17). Twee jaar later hield hij een rede bij de overdracht van het rectoraat over *de deugd als bevorderlijk, en de ondeugd als verderfelijk* 18).
In zijn Harderwijkse jaren heeft Nahuys geen chemisch onderwijs gegeven. Dat veranderde toen hij op 31 juli 1775 als opvolger van Johannes David Hahn (1729-1784) in Utrecht benoemd werd tot *ordin. prof. medicinae, botanices, chemiae et physiologiae* 19). Op 23 oktober 1775 hield hij een fysikotheologische oratie getiteld: *Over de religieuze beschouwing van de planten, een allerscherpste prikkel tot liefde voor en verering van het Goddelijk Opperwezen* 20).
Het is een poging - die in zijn tijd algemeen voorkwam - God te leren kennen uit de zichtbare manifestaties van Zijn *macht, wijsheid en goedheid* in de wereldorde. Nahuys wijst erop dat een oplettende beschouwing van de planten ons hart met liefde en eerbied voor God moet vervullen. In ons kleine land tellen we al minstens 1200 verschillende plantensoorten welke tot een klein aantal klassen zijn terug te voeren. Iedere plant ontstaat uit zijn eigen zaad volgens onveranderlijke wetten. In dit alles zien we al een onnaspeurlijke wijsheid die ons de Goddelijke Voorzienigheid duidelijk toont. Meer nog blijkt dit uit de voortplanting van de planten. Neem bijvoorbeeld de tweeslachtige, eenhuizige planten waarvan de ene bloem mannelijk, de ander vrouwelijk is. Hoe worden de vrouwelijke bloemen, die niet bij de mannelijke kunnen komen, bevrucht? De mens zou dat moeilijk vallen, maar niet de Machtige Beheerser van alles die zich van de winden als Zijn dienaren en van

15) Nahuys, idem 3 (1773) 455-462.
16) H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hogeschool en hare hoogleeraren.* II (Utrecht, 2 delen, 1844, 1847) 341-437; J. J. Meinsma, „Het scheikundig onderwijs aan de Gelderse Hogeschool (1648-1811) en Rijksathenaeum (1815-1818) te Harderwijk", *Scientiarum Historia* 14 (1972) 201-216.
17) Nahuys, *Oratio de anatome chirurgiae dextra ipsiusque neglectu uberrimo calamitatum et errorum fonte* (Harderwijk, 1772). In de *Historie en Gedenkschriften der Maatschappij tot redding van Drenkelingen, opgerecht binnen Amsterdam* 6 (1776) 237-242 vinden we een uitvoerige beschrijving van een door Nahuys op 14 mei 1774 te Harderwijk met succes verrichte redding van een 29-jarige vrouw die in een waterput was gevallen.
18) Nahuys, *De salutari et noxia virtutis et vitiorum in sanitatem operatione* (Harderwijk, 1774).
19) G. W. Kernkamp, ed. *Acta et Decreta Senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie.* III (Utrecht, 3 delen, 1936-1940) 90.Vgl. E. Cohen, „De chemie te Utrecht in den Loop der Eeuwen", *Chemisch Weekblad* 38 (1941) 299-307.
20) Nahuys, *Oratio inauguralis de religiosa plantarum contemplatione, accerimo ad divini numinis amorem et cultum stimulo* (Utrecht, 1775). In het Nederlands vertaald als *Inwyings-Redevoering van A. P. Nahuys, openlyk uitgesproken, toen hy het gewoon Hoogleeraar-ampt in de Genees- Kruid- Scheien 's Menschen Natuurkunde, op de Utrechtsche Hooge School plegtig aanvaardde,* door de medisch student J. Voorduin (Utrecht, 1776). Zie *Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-oefeningen* 5 (1776), eerste stuk, 487-493.

de insekten bedient. Nahuys komt tot de conclusie dat wanneer men met een behoorlijke aandacht de gevarieerde wijze waarop planten bevrucht worden, overweegt, men daarin een Goddelijke Bestuurder en Beschermer erkennen en bewonderen moet. Hij is ervan overtuigd dat ieder van zijn toehoorders over *deze werken van de Opperste Schepper met Koning David zal uitroepen: O! quam multa sunt opera tua, qui cuncta sapienter fecisti!* 21). Dat Nahuys nu spoedig actieve belangstelling voor de chemie ging krijgen, blijkt uit een niet-gepubliceerde oratie die hij in 1781 hield bij de overdracht van het rectoraat en waarin hij sprak *over de voornaamste en nieuwste ontdekkingen over de lucht*, een onderwerp dat toen sterk in de belangstelling stond 22).
Op 27 juni 1791 wendde Nahuys zich tot de Utrechtse Vroedschap met het verzoek dat *men wegens den slechten staat zijner gezondheid den heer Stephanus Johannes van Geuns, zoon van den professor, zal belasten met het doceeren van de Botanie en Physiologie, waarvoor hij f 800 van zijn tractement zal afstaan en, zoo hij nog verder verzwakt, ook het onderwijs in de Chemie, waarvoor hij nog f 200 zal afstaan; en dat men verder den heer Van Geuns zal beloven, dat hij bij het overlijden van professor Nahuys diens volle tractement van f 1400 zal ontvangen, met het gebruik van het huis van den professor Botanices* 23). Nahuys had hierover in mei 1791 een brief gezonden aan Matthias van Geuns, waarin hij schrijft dat hij *uit genegenheid en achtinge voor hem en voor zijnen Zoon, en ten beste der Akademie, wel afstand zoude willen doen van zijne professie in Botanie en Physiologie, welke hem, wegens lichaamszwakheid, meer en meer moeilijk vielen, om, zoo als hij wel wenschte, waar te kunnen nemen, indien de Zoon geneigd ware, die takken op zich te nemen, en de Vader hier in genoegen name* 24). Reeds op 15 augustus 1791 werd Van Geuns op deze voorwaarden benoemd tot professor in de botanie en physiologie. Na het overlijden van Nahuys op 6 april 1794 werd S. J. van Geuns aangesteld tot Professor Chemiae 25). Nahuys was in Utrecht op 19 juni 1782 voor de tweede maal gehuwd. Zijn echtgenote was Johanna Maria Bredius (1735-1796), weduwe van Jacobus Deneys.

Nahuys als chemicus

Over het onderwijs dat Nahuys in Utrecht gaf weten we alleen uit de bewaard gebleven *series lectiones* dat hij in 1781 en 1782 plantkunde doceerde en van 1791-1794 scheikunde 26). Blijkbaar was hij de laatste jaren van zijn leven in

21) Idem, 32. Psalm 104 : 24: „Hoe groot zijn uwe werken, o HEERE! Gij hebt ze alle met wijsheid gemaakt" (Staten vertaling).
22) Nahuys, *Oratio de praecipius recentiorum circa aëra inventis* (Acta et Decreta Senatus III, 142).
23) J. A. Wijne en L. Miedema ed., *Resolutiën van de vroedschap van Utrecht betreffende de Academie*. Werken van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht. Nieuwe serie. No. 52 (Utrecht, 1900) 456. Steven Jan van Geuns (1767-1795) was de zoon van Matthias van Geuns (1735-1817), welke laatste van 1791 tot 1815 hoogleraar in de geneeskunde was.
24) J. Heringa, *Redevoering ter gedachtenisse van Steven Jan van Geuns, Matth. Z . . . uitgesken voor het Utrechtsche Departement der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, op den 25 van Zomermaand 1795 in de Pieters-Kerk* (Utrecht, 1796) 61.
25) *Resolutiën van de Vroedschap*, 463.
26) *Acta et Decreta Senatus*, III, 618.

het bijzonder geïnteresseerd in de chemie. Maar hoewel hij zowel chemische colleges hield als eigen scheikundige experimenten verrichtte, blijkt uit het Album Promotorum van de Utrechtse Universiteit dat hij in zijn Utrechtse periode geen chemische promovendi heeft gehad. Zijn 19 leerlingen schreven allen een medisch proefschrift.

In de achttiende eeuw werd de scheikunde in ons land vrijwel alleen beoefend door medici en farmaceuten en nauwelijks als zuivere wetenschap beschouwd 27). In Utrecht werd de chemie, zoals aan alle universiteiten, onderwezen in de medische faculteit, dikwijls op een zeer gebrekkige wijze. De voorganger van Nahuys was de reeds genoemde, uit Heidelberg afkomstige Johannes David Hahn, die in Leiden medicijnen had gestudeerd en in 1753 in Utrecht werd benoemd tot gewoon hoogleraar in de filosofie, experimentele natuurkunde en sterrenkunde.

In 1758 werd zijn leeropdracht gewijzigd in medicijnen, botanie en chemie. Hahn had een grote belangstelling voor de scheikunde. Hij verklaarde de verbrandingsverschijnselen met de toen heersende phlogistontheorie die in het begin van de achttiende eeuw was opgesteld door de Duitse arts Georg Ernst Stahl (1660-1734), hoogleraar te Halle en lijfarts van de koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm I.

De phlogistontheorie was een kwalitatieve theorie waarin uitgegaan werd van een algemeen brandbaarheidsbeginsel in alle stoffen, het phlogiston. Dit was een onzichtbare en onweegbare stof die nooit zuiver werd aangetroffen en bij verbranding uit de brandende stof ontweek als een uiterst subtiele materie, dikwijls onder licht- en vuurverschijnselen. Bij verbranding van een metaal ontstond een metaalkalk (metaaloxyde) en phlogiston; bij verbranding van een niet-metaal een zuur en phlogiston. Om een metaalkalk terug te voeren tot het metaal, moest een stof gebruikt worden die veel phlogiston bevat, zoals koolstof dat verbrandt zonder as achter te laten en dus bijna zuiver phlogiston moest zijn. Met behulp van deze leer konden niet alleen de verbranding, maar ook de ademhaling, rotting en gisting logisch uit één gezichtspunt verklaard worden 28). Weliswaar was een van de zwakste punten van de phlogistonleer het feit dat bij verbranding gewichtsvermeerdering optreedt, hetgeen moeilijk te rijmen valt met het ontwijken van phlogiston, maar de meeste aanhangers van de phlogistonleer vonden dat kwantitatieve aspect niet belangrijk. De problemen werden echter groter nadat men omstreeks het midden van de achttiende eeuw de verschillende gassen wist te isoleren en de eigenschappen ervan vaststelde. Men realiseerde zich steeds meer dat voor verbranding lucht nodig is, terwijl de verbranding in een gesloten vat slechts een bepaalde tijd voortduurde. De resterende „lucht" onderhield de verbranding niet. Dit leidde er toe dat in de tweede helft van de achttiende eeuw een groot aantal modificaties van de phlogistonleer werd opgesteld. Het phlogiston werd na de ontdekking van de brandbare lucht (waterstof) door Henry Ca-

27) H. A. M. Snelders, „Die Rezeption der Phlogiston-Theorie von Stahl und Juncker in den Niederlanden", *Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg*, 1979, in druk.

28) R. Hooykaas, *Geschiedenis der Natuurwetenschappen* (Utrecht, 1976²) 181-190.

vendish (1766) daarmede geïdentificeerd. Anderen namen aan dat de „elektrieke stof" phlogiston is of er veel van bevat. Zelfs werd aangenomen dat het phlogiston een negatief gewicht zou bezitten.
Intussen had Lavoisier in de jaren 1772-1774 experimenten gedaan over de verbranding van zwavel, fosfor, tin en lood en daarbij de gewichtsvermeerdering waargenomen. Verhitte hij tin in een gesloten retort, dan werd deze niet zwaarder. Maar na opening drong lucht naar binnen en alles was evenveel zwaarder geworden als de verkalkte tin in gewicht was toegenomen. Verkalking berust dus op de absorptie van lucht. In oktober 1774 hoorde Lavoisier van de Engelse predikant Joseph Priestly (1733-1804) dat deze de zuurstof had ontdekt, maar pas in 1776 onderkende hij de rol van dit gas bij de verbranding. Hierna begon de openlijke bestrijding van de leer van het phlogiston, hoewel het nog jaren duurde, in feite tot na 1785, eer Lavoisier aanhangers kreeg. In dat acceptatieproces speelden Nederlanders een vooraanstaande rol met als eerste de Haarlemmer Martinus van Marum.
In Utrecht hield Hahn zich van 1753 tot zijn vertrek als hoogleraar naar Leiden in 1775, actief bezig met de studie van de experimentele natuurwetenschappen. Hij was een bekende Utrechtse persoonlijkheid, zodat het niet verwonderlijk is dat James Boswell hem tijdens zijn bezoek aan Nederland (1763-1764) enige malen heeft ontmoet. Boswell consulteerde hem over zijn gezondheid en volgde Hahns colleges over salpeter. Een van Hahns patiënten, Belle van Zuylen (de latere Madame de Charrière) volgde eveneens de voordrachten van haar arts. Op 16 februari 1768 schreef zij aan Boswell: *Quatre fois par semaine je vai l'aprés diné avec mes freres chez M. Hahn qui nous dit et nous montre ce que c'est que le feu electrique et le feu ordinaire, et nous aprenons a connoitre de la Nature tout ce qu'elle permet qu'on en connoisse. Cela m'amuse extremement* 29).
Hahns grote voorliefde voor de scheikunde blijkt vooral uit de verschillende proefschriften die onder zijn leiding werden bewerkt en waarbij waarnemingen werden gedaan die in strijd waren met de phlogistonleer waarvan hij aanhanger bleef 30). Dank zij Hahn kwam Nahuys in 1775 in een gunstig „chemisch klimaat"; onder het directoraat van zijn voorganger was het Theatrum physicum verrijkt met tal van nieuwe instrumenten 31). Het Laboratorium chemicum was sinds 1726 gevestigd in het Theatrum anatomicum, physicum et chemicum in de Lange Nieuwstraat. Na de uitbreiding ervan in 1768 werd in de tuin een *scheikundig Stookhuis* in het nieuwe Theatrum physicum opgenomen 32).

29) *Boswell in Holland 1763-1764. Including his Corrspondence with Belle de Zuylen (Zélide).* F. A. Pottle ed., (Melbourne, London, Toronto, 1952) 386.
30) H. A. M. Snelders, „Het onderzoek van Didericus de Smeth over de vaste lucht (1772)" *Scientiarum Historia* 14 (1972) 181-200.
31) P. H. van Cittert, „Geschiedenis van de verzameling antieke instrumenten van het Natuurkundig Laboratorium der Rijks Universiteit en van het Natuurkundig Gezelschap", *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1929, 150-176.
32) S. Rau, *Plegtige redevoering op den honderd en vijftigsten verjaardag der Utregtsche Academie, Gedaan den 31. Mei, 1786* (Utrecht, 1786) 26-27. Vgl. C. de Vries, *Naauwkeurige beschryving en verhaal van alle de plegtigheden, vreugdebedryven enz., zo ter gelegenheid van de honderd vyftigste verjaring der Utrechtsche Hoge Schole, Op den 31 May 1786 gevierd, . . .* (Utrecht, 1786) 16 noot en G. W. Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit 1636-1936.* I (Utrecht, 1936) 208-213.

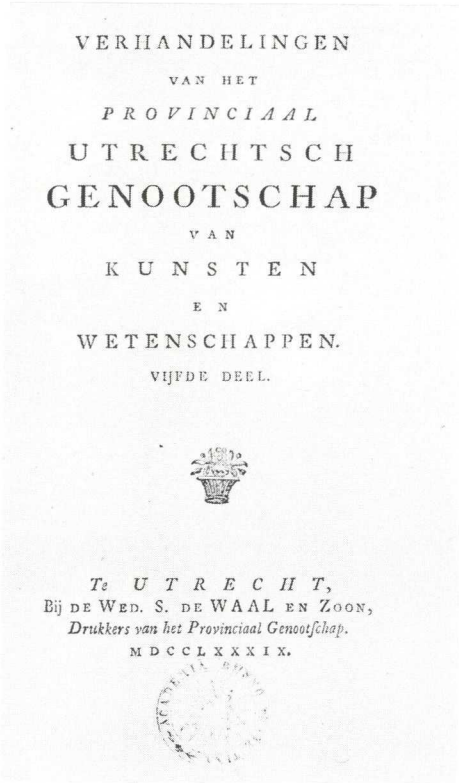
VERHANDELINGEN
VAN HET
PROVINCIAAL
UTRECHTSCH
GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN
EN
WETENSCHAPPEN.
VIJFDE DEEL.

Te UTRECHT,
Bij DE WED. S. DE WAAL EN ZOON,
Drukkers van het Provinciaal Genootschap.
MDCCLXXXIX.

Nahuys hield zich in Harderwijk al bezig met chemische onderzoekingen. Daar had hij zijn *Tractatus chemicus continens nova quaedam experimenta cum basi salis marini, nitro et aluminis* (1761) gepubliceerd, een uitvoerig experimenteel onderzoek over de verbinding van de grondstof van keukenzout, salpeter en aluin met „acidum nativum vegetabile" (koolzuur) en „spiritus acetum vini" (azijnzuur). Uiteraard maakte hij in dit werk nog gebruik van de phlogistontheorie. Het duurde tot 1787 eer Nahuys opnieuw over chemische onderwerpen schreef. Als lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen - waartoe hij op 6 november 1777 was benoemd - schreef hij een tweetal chemische artikelen 33). Voor een *Verhandeling over de waren aart van het Rottekruid, en deszelfs werking op zommige Midden-Zouten* 34) ontving hij op 9 juni 1788 een gouden medaille ter waarde van 20 ducaten. Op dezelfde dag werd hem een zilveren medaille toegekend voor

33) Ook een botanische verhandeling werd door Nahuys - onder naam - ingezonden: „Kruidkundige Waarneeming en Beschrijving van het Geslagt genaamd Cyanella Capensis", *Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Hierna afgekort als *Verhandelingen PUG)* 4 (1789), tweede stuk, 50-65. Op 4 november 1779 was Nahuys tot direkteur van het PUG verkozen.
34) Nahuys, *Verhandelingen PUG* 4 (1789), tweede stuk, 114-153.

een *Verhandeling over een bijzonder Midden-Zout uit de Mesembryanthemum crystallinum of Ysplant* 35).
Beide verhandelingen laten duidelijk zien welk een goed analyticus Nahuys was. Van de ijsplant, een Zuid-Afrikaanse sierplant, zijn de bladen bedekt met glasachtige, vochthoudende blaasharen die op ijsklompjes lijken. Het zout uit deze plant bleek uit *vast Loog-zout en vaste Lucht* te bestaan en wel voor 3/4 deel uit loogzout en 1/4 deel uit vaste lucht. Bij verhitting werd niet alle vaste lucht (kooldioxyde) eruit afgescheiden want de rest bleef bruisen met zuur. Kennelijk is het zout een mengsel van kaliumcarbonaat en calciumcarbonaat. Bij het chemisch onderzoek van het „rottekruid" (rattenkruid) vond Nahuys dat de stof de eigenschappen van een ammoniumzout bezat wegens zijn sublimerend vermogen. Het *gewoone Rottekruid (is) maar een gedeeltelijk verkalkt Metaal, en tevens voor een klein gedeelte in Zuur veranderde zelfstandigheid . . ., welke of door bijvoeging van sterk Brandbare lighamen, en de werking van het vuur, in besloote vaten weder tot Metaal, of door bijvoeging van, en vereeniging met zuivere Lucht volkomen verkalkt, en in een bijzonder Zuur-zout kan veranderd worden* 36). Belangrijk is dat uit het artikel - dat op 26 september 1787 door het PUG was ontvangen - blijkt dat Nahuys toen aanhanger was van de nieuwe oxydatietheorie van Lavoisier. Hij verwijst naar de opvattingen van de Franse phlogistonaanhangers Pierre Joseph Macquer (1718-1784) en Antoine Baumé (1728-1804) waarover hij opmerkt: *Ook waaren beide deeze Scheikundigen getrouwe aankleevers van het gevoelen van Stahl, en het door hem, bij genoegzaam alle Scheikundige bewerkingen, ingevoerde Phlogiston, en dus kon het niet anders zijn, of zij moesten . . . in de verklaring der verschijnzelen, welke in de bijzondere bewerkingen ook met het Rottekruid plaats hadden in veel opzichten dwaalen, en dezelve niet uit den waaren bron, en thans bekende oorzaaken afleiden* 37). Zonder er dieper op in te gaan verklaart Nahuys de onderzochte reacties met de leer van Lavoisier: *. . . zoo als wij bevoorens gezien hebben, is het Rottekruid, met genoegzaame zuivere Lucht verzadigd, een bijzonder Zuur, het welk van alle andere aanmerkelijk verschilt, zijnde het Metaal van het Rottekruid het eenigste, onder alle de tot hier toe bekende Metaalen, het welk, door vereeniging met zuivere Lucht, in een waar Zuur overgaat, ofschoon dit met alle Brandbaare lighamen, behalven de Metalen en brandbaare Lucht, gewoonlijk plaats heeft, zoo als dit door veele proeven van den Heere Lavoisier, en die van Andere thans genoegzaam bewezen is* 38).
In de Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen 39) oefende een onbekende recensent kritiek uit op de verhandeling van Nahuys omdat alles wat deze zegt al te vinden is bij de Franse chemicus Antoine François de Fourcroy (1755-1809) 40). Hij constateert dat Nahuys gebruik maakt van de

35) Nahuys, *Verhandelingen PUG* 4 (1789), tweede stuk, 154-175. Dat Nahuys de schrijver was van beide chemische stukken bleek op de vergadering van het PUG van 17 juni 1788 waarbij Nahuys wegens „ongesteldheid" niet aanwezig was (*Verhandelingen PUG* 5 (1789) III). Op dezelfde bijeenkomst werd Nahuys' verhandeling over het phlogiston (zie verderop) bekroond.
36) Idem, 142.
37) Idem, 116-117.
38) Idem, 145.
39) *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* 4 (1789), eerste stuk, 494-495.
40) A. F. de Fourcory, *Elémens d'histoire naturelle et de chimie.* II (Parijs, 1786²) 494.

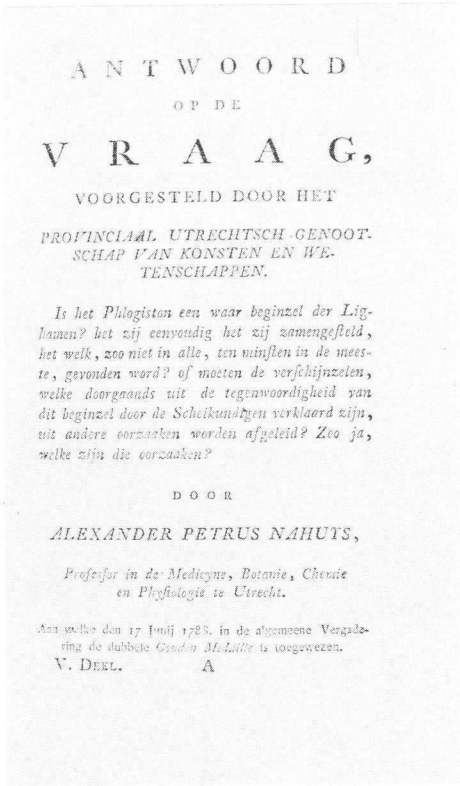

ANTWOORD

OP DE

VRAAG,

VOORGESTELD DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP VAN KONSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Is het Phlogiston een waar beginzel der Lighamen? het zij eenvoudig het zij zamengesteld, het welk, zoo niet in alle, ten minsten in de meeste, gevonden word? of moeten de verschijnzelen, welke doorgaands uit de tegenwoordigheid van dit beginzel door de Scheikundigen verklaard zijn, uit andere oorzaaken worden afgeleid? Zoo ja, welke zijn die oorzaaken?

DOOR

ALEXANDER PETRUS NAHUYS,

Professor in de Medicyne, Botanie, Chemie en Physiologie te Utrecht.

Aan welke den 17 Junij 1788. in de algemeene Vergadering de dubbele *Gouden Medaille* is toegewezen.

V. DEEL. A

theorie van Lavoisier, maar merkt zelf op: *Dan of men niet in staat zoude zyn, volgens de denkbeelden der hedendaagsche Stahliaanen, even zo goed, deeze verschynselen te verklaaren, komt ons zo vreemd niet voor, als den Heer Nahuys.* We bevinden ons dan ook midden in de overgangsperiode van de oude naar de nieuwe scheikunde in ons land.

Wanneer werd Nahuys tot het nieuwe stelsel van Lavoisier bekeerd? In 1782 had het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen de volgende prijsvraag uitgeschreven: *Is het Phlogiston een waar beginsel der Lighamen? het zy eenvoudig, het zy zamengesteld, het welk zo niet in alle, ten minsten in de meeste, gevonden wordt? of moeten de verschynselen, welke doorgaans uit de tegenwoordigheid van dit beginsel door de Scheidkundigen verklaard zyn, uit andere oorzaaken worden afgeleid? Zo ja, welke zyn die oorzaken?* 41). Het antwoord moest binnen zijn vóór 1 december 1784. In 1785 werd de prijsvraag nogmaals uitgeschreven, thans met de toevoeging dat de te verklaren verschijnselen met *eene Proefondervindelijke zekerheid* uit de theorie moeten kunnen worden afgeleid 42). De antwoorden moesten nu vóór 1 oktober 1787 binnen zijn.

Nahuys had zijn antwoord op deze prijsvraag ingezonden onder de zinspreuk:

41) *Verhandelingen PUG* 2 (1784) XII.
42) Idem 4 (1786), eerste stuk, XIV-XVI.

Opinionum commenta delet dies; Naturae judicia confirmat. Op de vergadering van direkteuren van het PUG van 1 oktober 1787 werd medegedeeld dat in september *eene Prysverhandeling over het Phlogiston* onder bovenvermelde zinspreuk was binnengekomen 43). De schrijver had *verzogt . . ., dat de Hrn Deiman, Med Doct en Paats van Troostwyk te Amsteldam niet tot adviseurs over Zyne Verhandeling mogten benoemd worden.* Zoals we verderop zullen zien, een terecht verzoek. Als beoordelaars over de verhandeling werden de volgende leden van het PUG aangewezen: de Leidse hoogleraar Florentius Jacobus Voltelen (1754-1795), de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns (1735-1817), de Amsterdamse hoogleraren Dirk van Rhyn (1745-1817) en Jan Hendrik van Swinden (1746-1823) en Martinus van Marum. Tevens waren binnengekomen de bovengenoemde verhandelingen over het rattenkruid en het zout uit de ijsplant, welke ter beoordeling aan dezelfde geleerden werden voorgelegd, evenals een tweetal andere antwoorden op de phlogistonprijsvraag onder de zinspreuken: *Neque tamen istas quaestiones Physicorum exterminandas puto . . .* en *Atque hac re nequeunt ex Omnibus omnia gigni Quod centis in rebus inest secreta facultas.* Pas in 1789 kon de secretaris van het PUG, de Utrechtse hoogleraar in de geneeskunde Pieter Luchtmans (1733-1800), in de Verhandelingen mededelen dat er op de vergadering van 17 juni 1788 besloten was twee verhandelingen te bekronen 44).

Reeds op 29 november 1784 was een antwoord binnengekomen onder de zinspreuk: *Quanta sub nocte jacet nostra dies,* waarin de schrijver blijk gaf niet te twijfelen aan het bestaan van het phlogiston: *Deze verschynzelen leeren ons met eene volkoomene zeekerheid, dat het Phlogiston geene wyze van Zyn, maar een waarlyk bestaande Zelfstandigheid, eene Zelfstandigheid, die men voor altoos aan zich zelven gelyke, altoos dezelvde moet houden, in een woord eene byzondere en eenzelvige vloeistof is.* Naar de mening van de auteur is het phlogiston hetzelfde als de brandbare lucht (waterstof): *Wy houden het tot dus ver, voor het waarschynlykst, dat het Phlogiston niets anders zy als den brandbaare lucht beschouwd als een bestanddeel der ligchaamen . . .* Zijn verhandeling werd echter niet bekroond 45), evenmin als een uiterst verward betoog dat werd ingezonden onder de zinspreuk *Atque hac re . . .* dat op 29 oktober 1787 was ontvangen 46). Het *uitmuntende antwoord* van Nahuys werd bekroond met *de dubbele Prys, van 60 Ducaten, of van eene gouden Medaille ter zelver waarde;* het tweede antwoord - ingezonden met een zinspreuk van Cicero (Neque tamen . . .) - *met een gouden medaille ter waarde van twintig ducaten.* Wel was het te laat gearriveerd, maar wegens de grote verdiensten werd het toch bekroond en gepubliceerd, hoewel de schrijver zich niet bekend maakte 47). Een terechte beoordeling, want de auteur geeft daarin een zeer uitvoerig en uitstekend vergelijkend overzicht van het oude en nieuwe scheikundige stelsel, zonder overigens tot

43) Gemeentearchief Utrecht. Archief PUG. Inv. no. 8-2.
44) *Verhandelingen PUG* 5 (1789) I-IV. Vgl. *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* 5 (1790), eerste stuk, 100-106.
45) GA Utrecht. Archief PUG. Inv. no. 29-1, deel IV.
46) Idem, 29-1, deel VI.
47) *Verhandelingen PUG* 5 (1789) 173-634.

een eigen standpunt te komen. Toen het tweede antwoord gepubliceerd was, reageerde een onbekende schrijver *(Uw bestendige Lezer)* uit Amsterdam met een brief van 8 december 1789 aan de redakteur van het weekblad de Algemeene Konst- en Letter-bode. Reeds in de aflevering van vrijdag 11 december 1789 werd de brief afgedrukt 48). De schrijver reageert daarin op het feit dat direkteuren van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap besloten hadden het antwoord niet te laten mededingen *dewijl Zij in haar geheel, niet ten bepaalden en in dat Jaar zelfs verlengden, tijd, en dus te laat ingekomen was* 49). De schrijver van de verhandeling had zijn naam niet bekend gemaakt, zodat ze anoniem werd gepubliceerd.
De schrijver van de brief in de Algemeene Konst- en Letter-bode kent de auteur van de betrokken verhandeling. *Door de omstandigheden, waarin zich ons Vaderland en de stad Amsterdam in het byzonder ten tyde van het opstellen dier Verhandeling bevond, werden de Schryvers belet, dezelve op den behoorlyken tyd in te leveren.* Het patriottische Amsterdam had zich namelijk op 10 oktober 1787 aan het Pruisische leger, dat op 13 september onder aanvoering van hertog Karel van Brunswijk onze grenzen had overschreden, overgegeven. Van Swinden schreef dan ook op 7 april 1788 aan direkteuren van het PUG: *De omstandigheeden daar men zich in bevond toen de verhandelingen naar Utrecht gezonden moesten worden: en deeze kon toen ter tyd niet naar Utrecht komen, zynde alle communicatie tusschen die Stad, en eene plaats over welke zij gezonden moest worden, door verschillende Corpsen van het vreemd leeger dat ons Land toen in bezit had, belet* 50). De schrijver (of misschien schrijvers) had een brief aan Luchtmans geschreven voor uitstel dat door direkteuren in een brief van 3 oktober 1787 werd toegestaan. Het gedeelte van de prijsvraag dat gereed was, werd toen naar Utrecht verzonden en de rest op 29 december 1787. De schrijver was dan ook verbaasd te lezen dat zijn verhandeling niet mee kon dingen wegens te laat binnenkomen, en nog meer verwonderd dat ze toch was gepubliceerd. Vandaar de weigering zijn naam bekend te maken.
Uit de notulen van de vergadering van direkteuren van het PUG van 1 oktober 1787 blijkt dat de betrokken brief van 26 september 1787 de dag erop door de secretaris was ontvangen 51). In de brief wordt echter uitstel gevraagd tot eind november hetgeen door direkteuren werd toegestaan. Op 7 oktober werd het eerste deel van de verhandeling ontvangen. Eind november volgde het tweede stuk met een verzoek tot verlenging tot eind december om het laatste deel af te maken vanwege *onpasselykheid, niet alleen van zich zelfs, maar ook van den afschrijver, als ook door verscheide andere onvoorziene omstandigheden*(!) 52).
Hiermede gingen direkteuren niet accoord 53). Terecht wijzen ze erop dat er uitstel tot eind november is gevraagd en toegestaan. Ze zijn dan ook veront-

48) *Algemeene Konst- en Letter-bode* 1789, III, 186-187.
49) *Verhandelingen PUG* 5 (1789) II.
50) GA Utrecht. Archief PUG. Inv. no. 47-2.
51) Idem, Inv. no. 8-2 en 9-2.
52) GA Utrecht. Archief PUG. Inv. no. 47-2.
53) Idem, Vergadering direkteuren van het PUG van 3 december 1787.

waardigd in de Algemeene Konst- en Letter-bode te lezen dat er uitstel zou zijn gegeven tot eind december. Uitvoerig gaan ze op deze kwestie in in een *Tegen Berigt van Heren Directeuren van het Utr. Prov. Genootschap, op de missive van beklag, over derzelver handelwyze, omtrent zekere Verhandeling over het Phlogiston, in Nr. 76 van dit Blad, gemeen gemaakt* 54).

Nahuys vergeleek in zijn antwoord eveneens kritisch de denkbeelden van de phlogistici met die van Lavoisier 55). Na uitvoerig te hebben nagegaan wat de bewijzen zijn die men voor het bestaan van het phlogiston had aangevoerd, komt hij tot de gevolgtrekking dat het twijfelachtig is of *die menigvuldige verschijnzelen, welke men van deszelfs bestaan en werking in en op de Lighaamen afleide, wel met eene genoegzaame proefondervindelijke zekerheid daar van wierden afgeleid* 56). Dank zij *latere Ontdekkingen en Proeven, door zommige Scheikundigen gedaan* zijn de ogen opengegaan en heeft men een gegrond vermoeden gekregen *tegen het bestaan van het Phlogiston, en aanwezen van het zelve in de Lighaamen* 57). Het zijn de proeven van *den uitmuntenden Scheikundigen, den Heere Lavoisier,* door Nahuys op verschillende manieren herhaald, die hem tot de conclusie hebben gebracht dat hij zo overtuigd is van de juistheid ervan dat er bij hem *omtrend dezelve geene de minste twijffeling meer is overgebleeven* 58): *Het is derhalven uit deeze Proeven van den Heere Lavoisier, van Andere, en ook van mij zelve, van welkers zekerheid ik volkomen overreed ben, en welke eene regtstreekse betrekking hebben tot het te verhandelen onderwerp, dat ik eenige Stellingen zal afleiden, welke als zoo veele Scheikundige waarheden proefondervindelijk, Jaa, ten overvloede, beweezen kunnen en moeten gehouden worden . . .* 59). In een dertiental stellingen geeft Nahuys dan een bondig overzicht van de leer van Lavoisier waarbij hij aan het slot van zijn verhandeling opmerkt dat het bijzonder moeilijk is om verouderde begrippen te vervangen door nieuwe: *Integendeel, daar ik zelfs bevorens een Voorstander van het Phlogiston geweest ben, en niet dan met moeite van gevoelen ben veranderd, en alleen uit overreding, dat ik dwaalde, het zelve heb verlaaten, heb ik, daar mijne Verhandeling inzonderheid ook tot dat einde was ingerigt, maar getragt, zoo veel ik konde, de bedenkingen en zwarigheden, daar tegens ingebragt, op te ruimen en te wederleggen* 60). Wie zijn verhandeling leest zal tot de conclusie komen dat hij daar zeker in geslaagd is. Uit de verhandeling blijkt dat Nahuys zelf experimenten uitvoerde om de phlogistontheorie te weerleggen. Zo toonde hij aan dat uit salpeter bij verhitting in een gesloten vat zoveel zuurstof ontstaat dat daardoor de ontploffing met brandbare stoffen volledig kan worden verklaard. Ontwijken van phlogiston is dus niet de oorzaak van het verschijnsel. Tegen de Stahlianen die het phlogiston identificeerden met waterstof bewees hij dat uit zuivere metalen, hoe hoog ook verhit, geen waterstof ontstaat. Verbranding van fosfor, zwavel en metalen in gesloten vaten zou volgens de phlogistonaanhangers gepaard

54) *Algemeene Konst- en Letter-bode* 1790, IV, 18-20.
55) Nahuys, *Verhandelingen PUG* 5 (1789) 1-172.
56) Idem, 49-50.
57) Idem, 50.
58) Idem, 54.
59) Idem, 54-55.
60) Idem, 172.

moeten gaan met ontwijken van phlogiston, dus van waterstof, maar Nahuys toonde ook hier aan dat dat niet het geval is. Terecht kon hij dan ook schrijven: *Dan ik vleije mij ten minsten overtuigendst getoond te hebben, dat er voor het aanwezen van het Phlogiston geene de minste proefondervindelijke zekerheid is, daar er voor het door mij voorgestelde gevoelen veele en beslissende Proeven zich opdoen, en dus, dat de zwarigheden, welke tegen het bestaan van het Phlogiston gemaakt worden, oneindig grooter en gewichtiger zijn, dan die men tegens het door mij verdeedigde gevoelen met eenige schijn van waarheid zoude kunnen inbrengen* 61).

Nahuys heeft zijn antwoord in september 1787 ingeleverd, zodat hij vóór die tijd Lavoisieriaan geworden is. Hij zal zijn verhandeling geschreven hebben na november 1786, want hij verwijst naar het programma van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van 28 november 1786 62). Voorts zegt hij zelf dat zijn *Verhandeling reeds geheel was opgemaakt, afgeschreeven, en ter verzending naar Utrecht gereed lag* juist voor hij het deel van de Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen met het artikel van *de kundige Heeren Deiman en Troostwijk, over de lucht gelijkende Vloeistoffen* 63), dat in 1787 werd gepubliceerd, had ontvangen. Uit de notulen van de vergadering van direkteuren van de Hollandsche Maatschappij op 3 april 1787 blijkt dat toen juist de laatste vellen van het betreffende deel van de Verhandelingen van de drukker waren ontvangen 64). Het deel zal dus in het tweede kwartaal van 1787 zijn gedistribueerd, zodat Nahuys de verhandeling van Deiman en Paets van Troostwijk in ieder geval na april 1787 heeft ontvangen. Hij moet dus voor die tijd aanhanger van de leer van Lavoisier zijn geworden, naar alle waarschijnlijkheid in het begin van 1787. Uit zijn verhandeling blijkt bovendien dat hij door zelfstandig onderzoek tot deze stap is gekomen.

Beoordeling van Nahuys' verhandeling

Wat was de mening van de door direkteuren van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen aangewezen beoordelaars van de drie antwoorden op de phlogistonprijsvraag onder de respectievelijke zinspreuken *Opinionum commenta delet dies* . . . (= Nahuys), *Neque tamen* . . . (= de onbekende bekroonde) en *Atque hac re* . . . (= het op 29 oktober 1787 ontvangen antwoord)? In het archief van het PUG zijn de adviezen, behalve dat van Matthias van Geuns, bewaard gebleven 65). Over het laatste antwoord zijn de meningen eensluidend: Ze *draagdt de duidelijkste kenmerken van een ontsteld brein* (Voltelen) en is *voor het grootst gedeelte non sens en vol ongerymdheid* (Van Marum). Wat wordt er gezegd over de beide bekroonde antwoorden?

De stadsarts Dirk van Rhyn, die in 1785 tot professor chemiae, pharmaciae et

61) Idem, 142.
62) Idem, 6.
63) Idem, 144. Zie A. Paets van Troostwijk en J. R. Deiman, *Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen, te Haarlem* 24 (1787) 59-410.
64) Mededeling J. G. de Bruijn, Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.
65) GA Utrecht. Archief PUG. Inv. no. 47-2.

materiae medicinae aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre was benoemd en geen chemisch werk heeft gedaan, beperkt zich tot de opmerking dat het antwoord Opinionum *een uitmuntend stuk* is (brief 25 december 1787) dat gebaseerd is op experimentele feiten en *een geapprofundeerde Theorie* bevat (brief 29 december 1787). Het antwoord *Neque tamen* vindt hij een *onvolmaakte verhandeling*. Toegelicht wordt het advies niet; zijn tijd was beperkt wegens de kerstvakantie!
Ook Jan Hendrik van Swinden, sinds 1785 hoogleraar in Amsterdam in filosofie, wiskunde, astronomie en fysica, vindt *Opinionum eene zeer fraaije verhandeling: in zich zelve den prijs waardig: doch die echter in fraiheid, en nauwkeurigheid, voor de verhandeling . . . onder den zinspreuk neque tamen etc. wijken moet* (brief 7 april 1788). Dit laatste is een *overheerlijk stuk* en moet - al is het te laat binnengekomen - *op eene zeer byzondere wijze door het genootschap worden aangepreezen, en den schryver beloond* worden die hij overigens *hoogst waarschynlyk* kent.

Veel uitvoeriger gaan Voltelen en Van Marum op de antwoorden van de prijsvraag in. Florentius Jacobus Voltelen had zich al in 1784, in zijn Leidse inaugurele *Oratio aditialis de Chemiae hodiernae pretio rite constituendo* (Over de rechtmatige waardering van de hedendaagse scheikunde) lovend uitgesproken over de nieuwe scheikundige leer, hoewel hij er geen aanhanger van was. Hij toont zich goed op de hoogte van de nieuwe opvattingen, maar voelt toch meer voor de leer van Stahl dan voor die van Lavoisier. Hij twijfelt nog of de phlogistonleer wel geheel door de nieuwe opvattingen overtroffen zal worden en voor deze zal moeten wijken. Toch gebruikte hij de leer van Lavoisier als uitgangspunt voor zijn colleges. Voltelens advies aan direkteuren van het PUG laat zien dat zijn houding toen nog niet gewijzigd was. In het antwoord *Opinionum* probeert de schrijver *het bestaan van 't Phlogiston te ontkennen; en neemt ter verklaring der verschijnzelen geheel en al over De theorie van Den Heer Lavoisier* (brief 29 februari 1788). Maar hij doet dat zodanig dat hij noch het eerste overtuigend aantoont, noch het laatste met de vereiste nauwkeurigheid bewijst. Terecht merkt Voltelen op dat de schrijver het bestaan van het phlogiston ontkent omdat *dit beginzel enkel denkbeeldig is, of immer aan onze zintuigen proefkundig vertoond heeft kunnen worden, maar alleen uit de uitwerkzelen kennelijk is gemaakt*, hetgeen ook geldt voor het *grondbeginzel der zuivere lucht* van Lavoisier. De schrijver had dan ook *het voortreflijke van de eene (Lavoisier) boven de andere (Stahl) (moeten) aantonen; waar toe zeker in verscheide opzigten gelegenheid was*. Voltelen is dan ook meer geporteerd voor de tweede verhandeling waarin beide *stelzels in derzelver volle uitgestrektheid, op eene wijze, als tot hier nog door niemand is voorgesteld* zijn weergegeven. Hij meent dat *het leerstelzel van Lavoisier nog verre af is van die zekerheid en volmaaktheid, dat het geheel en al in plaats van 't Phlogiston zoude kunnen aangenomen worden*. Van de eerste twee antwoorden op de prijsvraag is de tweede *(Neque tamen)* ongetwijfeld het beste. In een tweede brief (11 maart 1788) schrijft Voltelen nog *dat dit geheele leerstuk (= Lavoisier) nog niet tot die rijpheid gekomen is, dat het zelve proefkundig heeft kunnen beslisd worden*. Hij wijst op de pas verschenen verdedigingen van de phlogistonleer door Friedrich Albert Carl Gren (1760-1798)

en Richard Kirwan (1733-1812) en vooral naar een *berigt, mij dezer dagen uit Londen gegeven* waaruit zou blijken dat *gedephlogisteerde en inflammabele lucht* (zuurstof en waterstof) geen water, maar een zuur vormt!
Tenslotte het advies van Martinus van Marum, waarvan we zouden verwachten dat hij als enig aanhanger van het systeem van Lavoisier in ons land het antwoord van Nahuys wel zal toejuichen. Niets is minder waar. Weliswaar toont de schrijver van *Opinionum* voldoende de onjuistheid van de phlogistontheorie aan, maar Van Marum mist *eene korte, doch duidlyke voorstelling der Leere van Lavoisier, gestaafd door de voornaamste proefneemingen en ondervindingen, op welke dezelve gebouwd is.* De schrijver gaat niet verder dan enige stellingen te geven, maar de proefondervindelijke bewijzen ontbreken.
Wat zuur schrijft Van Marum dat de schrijver in ieder geval naar zijn *Schets der Leere van M. Lavoisier* had moeten verwijzen: *Dan schoon het my alzints gebleeken is, dat hy van deeze schets veel gebruik gemaakt heeft, verkiest hy echter niet dezelve te noemen.* Het is echter onwaarschijnlijk dat Nahuys de *Schets* heeft gebruikt, want de Verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap waarin de *Schets* is gepubliceerd, werd pas op 7 april 1787 door de Haarlemse drukkers Joh. Enschedé en Jan van Walré afgeleverd 66). Van Marum vindt het antwoord *schoon zy zeer goede stukken bevat, . . . te gebrekkig . . . om 'er den eerprys aan toetewyzen.* Dat direkteuren van het PUG dat toch hebben gedaan hangt ongetwijfeld samen met hun beslissing dat de prijsvraag onder de zinspreuk *Neque tamen* - die men in het algemeen hoger waardeerde - te laat voor bekroning was binnengekomen.

Nahuys' onderzoek naar de samenstelling van water

In 1789 publiceerde Nahuys een *Dissertatio chemica de aquae origine, ex basibus aëris puri et inflammabilis, secum invicem combinatis* (Utrecht, 1789), een uitstekende verdediging van de samengestelde natuur van het water, dat door de phlogistonaanhangers als een element werd beschouwd. Het waren Jean Baptiste Marie Charles Meusnier de la Place (1754-1793) en Lavoisier die in 1784 hadden aangetoond dat als water door een gloeiende ijzeren buis wordt geleid, het ontleedt onder vrijkomen van waterstofgas. Hetzelfde gebeurt met gloeiende koolstof. In een *Lettre . . . à M. de la Métherie, Sur une manière de décomposer l'Eau en Air inflammable et en Air vital* 67), bewezen Deiman en Paets van Troostwijk de samengestelde natuur van het water door de direkte ontleding en synthese ervan uit waterstofgas en zuurstofgas (gepubliceerd in november 1789) 68). Nahuys had toen al zijn *Dissertatio* geschreven. Hij herhaalde de proeven van Lavoisier (1781), Gaspard Monge (1783) en Henry Cavendish (1783) die water hadden verkregen door verbranding van brandbare en zuivere lucht.

66) Archief Teylers Stichting te Haarlem, Rekening Enschedé en Walré aan Teylers Genootschap van augustus 1788(!).
67) *Observations sur la physique, sur l'histoire naturelle et sur les arts* 35 (1789) 369-378.
68) H. A. M. Snelders, „The Amsterdam Experiment on the Analysis and Synthesis of Water (1789)", *Ambix* 35 (1979) 369-378.

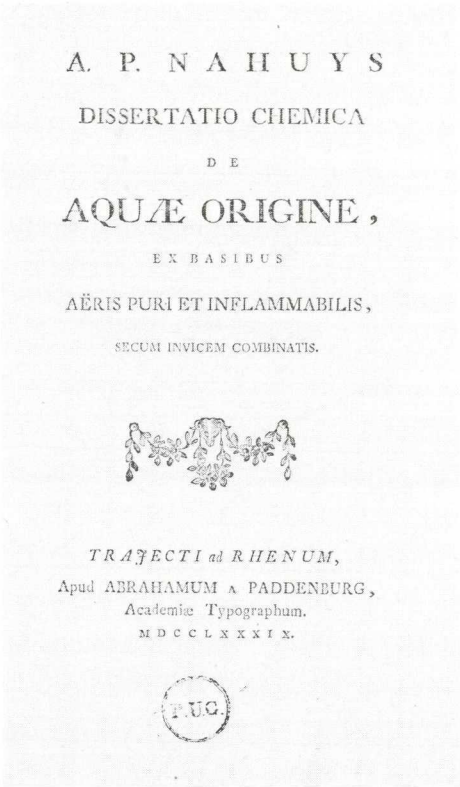

A. P. NAHUYS

DISSERTATIO CHEMICA

DE

AQUÆ ORIGINE,

EX BASIBUS

AËRIS PURI ET INFLAMMABILIS,

SECUM INVICEM COMBINATIS.

TRAJECTI ad RHENUM,

Apud ABRAHAMUM A PADDENBURG,

Academiæ Typographum.

MDCCLXXXIX.

RUG.

Lavoisier had ook de ontleding van water in zijn beide bestanddelen bewezen door ijzervijlsel lange tijd in contact met water te brengen. Het ijzer wordt geoxydeerd en er ontstaat waterstof. Nahuys herhaalde de proef vele malen met succes. De tijd nodig om een redelijke hoeveelheid waterstof te verkrijgen, bedroeg twee weken tot een paar maanden. Lavoisier en Meusnier wisten de reactie aanzienlijk te versnellen door water in contact te brengen met gloeiend ijzer (1784). Ook deze proef werd door Nahuys enige malen met succes herhaald. In een ijzeren buis deed hij een stuk ijzerblad. De buis, omgeven door koperblad en een laagje klei en koolstof, werd in gloeiende houtskool gelegd. Druppelsgewijs werd 184,2 gram gedestilleerd water toegevoegd en de ontwikkelde waterstof opgevangen. Na een paar uur gloeien was het ijzer 16,7 gram in gewicht toegenomen. Er was 7,9 gram gas verkregen en 151,1 gram water niet omgezet.
Het verschil van 8,5 gram schreef Nahuys toe aan achtergebleven en niet-gewogen waterdruppels. De proef werd ook uitgevoerd met koolstof in plaats van met ijzer 69).
De proeven over de ontleding en synthese van water werden door tal van aanhangers van de phlogistontheorie aangevallen, vooral door Jean Claude de la

69) Nahuys, *Dissertatio chemica de aquae origine, ex basibus aëris puri et inflammabilis, secum invicem combinatis* (Utrecht, 1789) 14-18.

Métherie (1743-1817). Deze gaf toe dat waterstof en zuurstof weliswaar bij verbranding water geven, maar dit zit al in de gassen. Ook de ontleding van water ontkent hij (1784-1787). Zijn aangevoerde argumenten zijn allemaal gebaseerd op verkeerd geïnterpreteerde experimenten, zoals uitvoerig door Nahuys wordt aangetoond.
Tegen de mening in van De la Métherie, die stelde dat *l'eau qu'on obtient par la combustion de l'air pur (= zuurstof) et de l'air inflammable (= waterstof) n'est point produire, mais seulement dégagée de ces airs, et qu'enfin ces airs cessant d'être à l'état aériforme devenoient assez subtils pour traverser les vaisseaux et s'échapper* 70), en die zelfs meende gevonden te hebben dat waterstof boven water na enige tijd verdwijnt (doordat het door het vat heengaat), deed Nahuys proeven met waterstof en met zuurstof die hij twee maanden boven water liet staan zonder dat er iets verdween. Wat te zeggen over De la Métheries experimenten? Blijkbaar moeten we er op toepassen wat de Fransman zelf over de proeven van anderen zegt, namelijk *qu'on fait plier souvent l'expérience à la théorie* 71).
Dat fosfor, ondanks de grote affiniteit tot zuurstof, water niet ontleedt, maar dat ijzer dat wel doet, is voor De la Métherie eveneens onbegrijpelijk. En al zou dat het geval zijn, dan begrijpt hij nog niet dat de ontstane waterstof en zuurstof bij de hoge temperatuur niet met elkaar reageren 72). Nahuys wijst er terecht op dat de affiniteit van verschillende stoffen tot elkaar afhankelijk is van de omstandigheden. De mening dat phlogiston identiek is aan waterstof, was voor De la Métherie en anderen aanleiding de waterstofontwikkeling bij de proef met gloeiend ijzer toe te schrijven aan de ontleding van het ijzer: dit bestaat uit ijzerkalk en phlogiston (waterstof), het laatste ontwijkt en het oxyde blijft over. Nahuys vindt dit niet meer dan *alleen maar een hersenschim* 73). Uiteindelijk kan hij tot de conclusie komen: *Dat het water een samengestelde en geen eenvoudige stof of element is. - Dat het door de verbranding van zuivere en brandbare lucht verkregen water werkelijk ontstaat en niet ontwikkeld is. - Dat het dus uit de verbinding van de grondstof van de brandbare lucht met de grondstof van de levenslucht ontstaat. - en dat bijgevolg de levenslucht of iedere andere luchtvormige, elastische stof niet slechts een bepaalde door de verbinding van warmte-, licht- of vuurstof met zichzelf ontstane modificatie van het water is* 74).

De betekenis van Nahuys als chemicus

In zijn verhandeling over het phlogiston bekritiseerde Nahuys de opvattingen van de Amsterdamse scheikundigen Adriaan Paets van Troostwijk en Jan Rudolph Deiman die met succes in 1780 een door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem uitgeschreven prijsvraag over *de waarlyk on-*

70) J. C. de la Méthérie, „Suite des expériences sur la prétendue décomposition de l'eau", *Observations sur la physique* . . . 31 (1787) 200-203; citaat 200.
71) Idem 30 (1786) 36. Vgl. Nahuys, *Dissertatio* . . ., 54.
72) J. C. de la Méthérie, *Observations sur la physique* . . . 28 (1786) 443.
73) Nahuys, *Dissertatio* . . ., 64.
74) Idem, 105-106.

derscheidene soorten der Lucht-gelykende Vloeistoffen, aan welken men de naamen van vaste lucht, gedephlogisteerde lucht, ontvlambaare lucht, Salpeter-lucht, zuure lucht, loog-lucht, en anderen gegeeven heeft; . . . hadden beantwoord. In 1786 werd hun antwoord bekroond en het jaar erop gepubliceerd 75).
Uit deze fraaie verhandeling over de verschillende gassoorten blijkt dat beide chemici de opvattingen van Lavoisier kenden, die ze op tal van plaatsen aanhalen, maar afwijzen. Ze geven een kort overzicht van het nieuwe stelsel maar tonen op scherpzinnige wijze aan dat het in hun ogen onjuist is. Terwijl de meeste chemici de gewichtsvermeerdering bij de verbranding phlogistisch probeerden te verklaren, vielen de Amsterdammers Lavoisier zelf aan. Volgens de laatste komt er bij de oxydatie vuur- en warmtestof (calorique) vrij. Verbranding is *ontbinding van warmtestof* waardoor de gasvormige toestand van de zuurstof wordt opgeheven en deze zich met het brandbare lichaam verenigt. Ze doet dit zoveel in gewicht toenemen als het gewicht van de zuurstof bedraagt. Is dit juist, dan moet de gewichtsvermeerdering gelijk zijn aan het gewicht van het zuurstofgas verminderd met het gewicht van de warmtestof. De laatste is echter weer even denkbeeldig als het phlogiston! 76) (Paets van Troostwijk en Deiman zeggen echter niets over het onweegbaar karakter van de warmtestof.)
De Amsterdammers meenden daarom dat de verbrandingsverschijnselen ook met de phlogistontheorie zijn te verklaren. Bij de verbranding ontleedt het phlogiston de gedephlogistiseerde lucht (zuurstof) tot gedephlogistiseerd zuur (want alle *luchten* bevatten volgens hen een *zuur* als grondstof) dat zich met het brandende lichaam verenigt. Er gaat dus niets verloren noch wordt er iets afgescheiden. De gewichtsvermeerdering neemt toe met het gewicht van de opgenomen zuurstof. De verbrandingsverschijnselen zijn dus even goed met de phlogistonleer te verklaren.
Het was Nahuys die systematisch de verdediging van de phlogistonleer door Paets van Troostwijk en Deiman bekritiseerde 77). Hij heeft alle achting voor de uiteenzettingen van de beide Amsterdammers, maar hij vindt de aangevoerde argumenten niet zo overtuigend dat hij zich gedrongen voelt zijn *nieuw aangenome gevoelen af te staan, en tot dat van Stahl, het welk ik naauwelijks verlaaten had, weder te keeren* 78). Hij is ervan overtuigd dat *er voor het gevoelen van den Heere Lavoisier veel meer waarschijnlijkheid is, dan voor dat der Voorstanders van het Phlogiston* 79). Deze kritiek van Nahuys, alsmede de in 1787 door Van Marum gepubliceerde *Schets der Leere van M. Lavoisier*, waren de voornaamste oorzaak dat Paets van Troostwijk en Deiman in 1789 aanhangers werden van de nieuwe leer van Lavoisier.
Dat niet iedereen zo snel overtuigd raakte door Nahuys' argumenten blijkt uit een recensie van de phlogistonprijsvraag in de Nieuwe Algemeene Vader-

75) A. Paets van Troostwijk en J. R. Deiman, *Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen, te Haarlem* 24 (1787) 59-410.
76) Idem, 356-357.
77) Nahuys, *Verhandelingen PUG* 5 (1789) 144-172.
78) Idem, 145.
79) Idem, 166.

landsche Letter-oefeningen 80) waarin de onbekende recensent schrijft: *Indien de Hoogleeraar, met deze Aanmerkingen, die Heeren (n.l. Paets van Troostwijk en Deiman) tot zyn gevoelen mogt overhalen, zo zal het ieder Liefhebber der Scheikunde hoogst aangenaam zyn zulks, en vooral de rede hunner veranderde denkwyze, te mogen weten* 81). De recensent voelt zich in ieder geval meer aangetrokken door de conclusie van het tweede antwoord van de phlogistonprijsvraag: *dat schoon ook al eens sommige zaaken zig dan eens gelukkiger met het eene, en in andere gevallen beeter met het andere deezer gevoelens laaten overeenbrengen, dit meerdere voordeel over het geheel niet van dat belang is, dat men daarom zoude recht hebben, eene deezer gevoelens te verwerpen* 82). Hij vindt het te prematuur *een leerstelzel zo maar in eens te willen verwerpen, om dat het, in een en ander opzicht, niet in staat is, de verschynzelen, by latere gedane proeven eerst ontdekt, zo volledig als men wel verlangt, te verklaren en op te helderen* 83). Voorts worden er mogelijk andere verschijnselen waargenomen die noch met de theorie van Lavoisier, noch met die van Stahl zijn te verklaren. En tenslotte wijst hij op het feit dat *in beide de leerstelzels, een grondbeginzel aangenomen word, het welk niet onder de zintuigen valt, en zonder het welke geen van hun bestaan kan* 84), namelijk het phlogiston van Stahl en merkwaardigerwijs de koolstof (in plaats van de warmtestof) van Lavoisier.
Niet alleen Nederlandse chemici werden door Nahuys bekeerd tot de nieuwe leer van Lavoisier. De *Dissertatio chemica de aquae origine* maakte ook veel opgang in Duitsland en was de direkte oorzaak dat de Oostenrijkse arts en chemicus Johann Andreas Scherer (1755-1844) in 1790 de leer van Stahl vaarwel zei. Hij vertaalde Nahuys' boek in het Duits als: *Chymische Abhandlung von der Entstehung des Wassers aus der Verbindung der Grundstoffe der reinen und brennbaren Luft* (Wenen, 1790).

Conclusie

In de reeks van vroege aanhangers en verdedigers van het nieuwe scheikundige leerstelsel van Lavoisier, neemt de Utrechtse hoogleraar Alexander Petrus Nahuys een vooraanstaande plaats in. Hij was een van de eerste aanhangers van het antiphlogistische systeem in ons land. Hij kwam hiertoe in het begin van het jaar 1787 door het kritisch bestuderen van de toenmalige literatuur en door de daarin beschreven experimenten na te doen. Bovendien werden door zijn werk de Amsterdamse chemici Adriaan Paets van Troostwijk en Jan Rudolph Deiman aanhangers van de nieuwe leer (1789), evenals de Oostenrijker Johann Andreas Scherer (1790). Zijn chemische colleges gaf Nahuys dan ook in de geest van zijn Franse collega. Zijn opvolger Steven Jan van Geuns schreef op 23 oktober 1791 aan Martinus van Marum: *Prof. Nahuys is*

80) *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* 5 (1790), eerste stuk, 100-106.
81) Idem, 103.
82) *Verhandelingen PUG* 5 (1789) 632.
83) *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* 5 (1790), eerste stuk, 105.
84) Idem, 106.

zeer druk bezig met de chemie, welke hij geheel naar de Lavois. theorie voordraagt, en spaart daartoe geene kosten 85).
Ook Van Geuns baseerde zijn onderwijs in Utrecht op de nieuwe leer van Lavoisier, waarbij hij *in het Stookhuis, na dat het pas door Nahuis verlaten was, met ongelooflijke vlijt en naauwkeurigheid het gantsche samenstel der Scheikunde, in haren hedendaagschen toestand en uitgebreidheid, geregeld voordroeg* 86). Als leerboek gebruikte Van Geuns het toen recent verschenen, op Lavoisier gebaseerde boek van zijn vriend Joseph Franz von Jacquin (1766-1839), *Elementa chemiae universae et medicae, praelectionibus suis accomodata* (Wenen, 1793). Lang heeft Van Geuns zijn funktie niet mogen bekleden: hij stierf reeds op 16 mei 1795, op de jeugdige leeftijd van 28 jaar. Zijn opvolger, Nicolaas Cornelis de Fremery (1770-1844) vertaalde met de apotheker Pieter van Werkhoven (1773-1815) in 1800 het hoofdwerk van Lavoisier: *Traité élémentaire de chimie, dans un ordre nouveau et d'après les découvertes modernes* (1789). Terecht schreven de vertalers in het voorwoord: *Eindelijk ontvangen dan ook onzen Landgenoten, in hunne taal, de Scheikunde van den beroemden Lavoisier, welker eerste uitgaave reeds voor meer dan tien jaaren in het Fransch verscheenen, en naderhand in de meeste Europeesche taalen overgebragt is* 87). Dat na 1790 vrijwel ieder behoorlijk chemicus in ons land aanhanger is of wordt van de nieuwe chemische theorie, is zeker ook te danken aan onze Nahuys.
Toch heeft deze bloeiperiode van de scheikunde in ons land slechts kort geduurd, in Utrecht met Hahn en vooral Nahuys tot 1794. Op 21 juni 1801 schreef Deiman aan Alexander Nicolaus Scherer (1771-1824) in Leipzig: *In unsrer Republik macht die Chemie nur langsame Fortschritte. An einheimischen Producten sind wir wenigstens sehr arm . . . Unsre Chemiker, in dem eigentlichen Sinne des Worts, sind zufrieden, wenn sie mit den neuern Erfahrungen sich bekannt machen können. Aufrichtig zu gestehen, stehen auch die Erfahrungen, welche seit Kurzem in der Chemie gemacht worden sind, noch so wenig mit dem Ganzen in Verbindung, dass dazu ein mehr als gewönhlicher Kopf erfordert wird, sie gehörig zu ordnen, um ihren wahren Werth zu bestimmen* 88). We zullen moeten wachten tot Gerrit Jan Mulder (1802-1880), vanaf 1840 hoogleraar in Utrecht, eer er een nieuwe periode van belangrijk chemisch onderzoek in Utrecht en in ons land gaat beginnen.

85) Archief Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem, Brief van S. J. van Geuns aan M. van Marum, 23 oktober 1791.
86) J. Heringa, *Redevoering ter gedachtenisse van Steven Jan van Geuns, Matth. Z . . . uitgesproken voor het Utrechtse Departement der Maatschappy Tot Nut van 't Algemeen, op den 25 van Zomermaand 1795 in de Pieters-Kerk* (Utrecht, 1796) 38-39.
87) A. L. Lavoisier, *Grondbeginselen der Scheikunde*. Uit het Fransch vertaald met aanmerkingen en bijvoegselen vermeerderd door N. C. de Fremery en P. van Werkhoven, I (Utrecht, 2 delen, 1800) 5.
88) J. R. Deiman, *Neues allgemeines Journal der Chemie* 7 (1801) 593-594.

Het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, 1839-1846

R. Tieskens

In november 1839 besloot het bestuur van het Collegium Musicum Ultrajectinum dat de Stadsmuziekzaal, waarin de muziekvereniging haar concerten hield, aan verbouwing toe was. Dit resulteerde uiteindelijk in een nieuwbouw, die de naam Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen zou krijgen. In dit artikel wil ik de geschiedenis van de verbouwingsplannen vermelden 1). Bovendien zal ik enkele opmerkingen maken over de stadsarchitect en de kameraar die bij dit project nauw betrokken waren, zoals zal blijken. In de ontwikkeling van de plannen speelde de stadsarchitect een minder belangrijke rol dan tot nu toe werd aangenomen. Het was de kameraar die in laatste instantie de verantwoordelijkheid voor de bouwkundige kwaliteit van het gebouw had.

De Stadsmuziekzaal was gevestigd in het door de gemeente in 1765 aangekochte en tot dat doel in 1766 verbouwde koor van de Mariakerk aan de Mariaplaats 2). In 1813 ging het overige gedeelte van de Mariakerk over in particuliere handen en in hetzelfde jaar begon men met de sloop daarvan. Drie jaar later was de muziekzaal het enige wat nog van de Mariakerk restte 3). Een tekening, toegeschreven aan Johannes van Maurik, een niet al te begaafd tekenaar en stadsarchitect van Utrecht, op wie we nog terug zullen komen, laat de situatie zien in december 1843 (afb. 1). De ingang van de muziekzaal bevond zich tussen twee steunberen van de halfronde afsluiting van het koor. Direct links van de ingang stond, eveneens tussen twee steunberen in, een waterpomp, de Mariapomp. Tussen 1816 en 1843 hebben zich geen ingrijpende veranderingen in de situatie voorgedaan. Er mag daarom aangenomen wor-

1) Zie over het Collegium Musicum Ultrajectinum (Collegium) J. J. Boswinkel, 150 jaar muziekleven in Utrecht, Catalogus Utrecht Muziekcentrum Vredenburg, *Utrecht als Muziekcentrum*, Utrecht 1979, 9-36; zie over de financiële geschiedenis van het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen A. A. Gaymans, *Geschiedenis van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen en zijne financieele verhouding tot de gemeente 1839-1894*, Utrecht 1895; A. B. R. du Croo de Vries, Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, 1847-1974, Catalogus Utrecht Muziekcentrum Vredenburg, 36-53; L. E. Bosch, Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, voorheen de Mariakerk, *Utrechtsche Volks-Almanak* (1844), 63-105 en (1845), 51-65; Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, *Utrechtsche Volks-Almanak* (1846), 161-165; De Marie-kerk, thans het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, *Utrechtsche Volks-Almanak* (1867), 191-235. De betreffende archiefstukken bevinden zich in het Gemeente Archief te Utrecht (G.A.U.) IV, 1002 t/m 1009+ en in het archief van het Collegium: G.A.U., LII, 32.

2) A. A. Gaymans, *Geschiedenis van het Gebouw*, 3-4.

3) L. E. Bosch, Het Gebouw, 1844, 91.

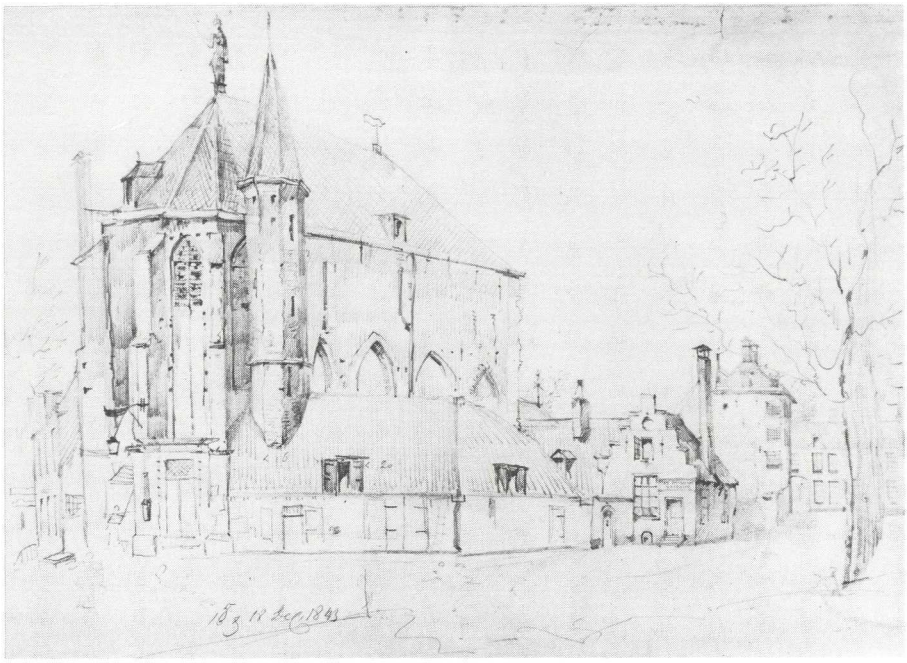

1. Johannes van Maurik, De Stadsmuziekzaal vanuit het Noord-Oosten gezien, 1843, Direct naast de ingang bevindt zich, onder de lantaarn, de waterpomp. G.A.U. T.A. I.d. 3.44

den dat de tekening een betrouwbaar beeld geeft van de situatie in 1839, toen de eerste plannen voor de verbouwing ter sprake kwamen.
In het totstandkomen van deze plannen hadden verschillende partijen een stem: het bestuur van Collegium Musicum Ultrajectinum, burgemeester en wethouders van Utrecht, de stadsarchitect en de stadskameraar. Het bestuur van het Collegium benoemde een commissie die een ontwerp ter verbetering van de muziekzaal zou maken. Deze commissie bestond uit L. Craeyvanger, W. M. J. van Dielen, W. J. van Beeck Calkoen en L. C. Hora Siccama 4). Het stadsbestuur van Utrecht, de eigenaar van het gebouw, stelde de stadsarchitect en de stadskameraar aan de commissie ter beschikking. Omdat beide ambtenaren een belangrijke rol speelden in het maken van de verbouwingsplannen is het nuttig iets te vertellen over hun positie en onderlinge verhouding binnen het gemeenteapparaat.
De kameraar en de stadsarchitect hadden beiden een adviserende stem in de vergaderingen van de *Commissie van Fabricage*, het hoogste adviesorgaan van de gemeenteraad voor zover het bouwzaken betrof. Zij bestond uit Burgemeester en Wethouders plus twee leden van de Raad en vergaderde eenmaal per week. Aan het hoofd van de administratie van deze commissie stond de kameraar. Hij was de directe meerdere van de stadsarchitect 5).

4) G.A.U. IV, 1004+, Notulen der Commissie, belast met het vormen van een ontwerp tot het verbeteren der Stads Muzykzaal, deel 1, 27 november 1839, fol. 1-2.
5) Zie voor de taakomschrijving van beide ambtenaren en van de commissie van fabricage

Op 29 december 1842 was G. W. Deketh (ook wel geschreven als De Keth) benoemd als kameraar. Hij was de opvolger van de op 1 juli 1842 uit gemeentedienst vertrokken B. C. J. Visscher. In de tussenliggende periode werd het ambt waargenomen door wethouder A. J. van Beeck Calkoen. De kameraar had ongeveer een inkomen van *f* 1600,- per jaar 6). Onder zijn toezicht werkten vier opzichters. Zijn functie kan vergeleken worden met die van de latere directeur van de gemeentelijke dienst van openbare werken. Zoals uit de sollicitaties in 1842 blijkt hadden de meeste sollicitanten naar de functie van kameraar een militaire ingenieurs-opleiding gevolgd. Een opleiding tot waterstaatsingenieur aan een van de militaire scholen vormde in die tijd de voornaamste mogelijkheid om zich te bekwamen in de bouwtechnische vakken. De bekendste concurrent van Deketh was J. J. Penn, de auteur van het belangrijke *Handboek der Schoone Bouwkunst* 7).
Voor de benoeming van een nieuwe stadsarchitect stelde de kameraar een beoordelingsrapport op voor de gemeenteraad. De raad bepaalde door stemming zijn keuze. Uit een sollicitatierapport uit 1838 blijkt dat geen van de sollicitanten een ingenieursopleiding had gevolgd. Zij kwamen hoogst waarschijnlijk allen uit het milieu van de in de praktijk geschoolde ambachtsman. De keus van de sollicitant werd onder meer gedaan op basis van ingestuurde tekeningen van door hem ontworpen of uitgevoerde gebouwen.
Op 14 augustus 1838 werd Johannes van Maurik tot stadsarchitect benoemd in welke hoedanigheid hij de op die dag gepensioneerde Johannes van Embden opvolgde. Hij werd gekozen uit een aanbod van negen gegadigden, waarvan R. van Zoelen, H. Springer en Z. van der Bie de bekendste waren. Van Maurik kwam uit Amsterdam alwaar hij een functie vervulde bij de directie der Openbare Werken. Zijn salaris werd vastgesteld op *f* 1200,- per jaar plus een tegemoetkoming in de huishuur van *f* 300,- per jaar, in plaats van een vrije woning 8). Toen van Maurik eind 1839 liet weten dat hij van plan was om weer naar Amsterdam te vertrekken werd hem meegedeeld dat hij een verhoging van zijn salaris met *f* 500,- per jaar kon krijgen 9). Niet ongevoelig voor zo'n aanbod bleef hij tot 15 april 1845 in dienst van de gemeente Utrecht 10). Daarna was hij werkzaam als Directeur van Stadswaterwerken in Amsterdam, welke functie hij vervulde tot 1856. Als architect van het Koning Willemshuis en van het voormalige Bellevue of Maison Strouken, beide in Am-

G.A.U., IV, 133, en G.A.U., IV, 134, Instructies voor de stedelijke kameraar in respectievelijk het jaar 1834 en 1843; G.A.U., IV, 136 en G.A.U., IV, 137, Instructies voor den stadsfabriek of architect in respectievelijk het jaar 1838 en 1845; G.A.U., IV, 389++, Instructie der Commissie van Fabricage 1827, met wijziging van 1828; G.A.U., IV, 400, Stukken betreffende de gelden uitgegeven voor gewone en buitengewone stedelijke werken in 1839-1849.
6) G.A.U., IV, 67, Notulen van den Raad, 29 december 1842, fol. 55-56; 11 mei 1842, fol. 21-22; 13 juli 1843, fol. 27-28.
7) G.A.U., IV, 67, 29 december 1842, fol. 55-56. J. J. Penn, *Handboek der Schoone Bouwkunst*, Breda 1840-41; zie over de geschiedenis van de ingenieursopleiding Harry Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende eeuw, Een streven naar macht*, 's-Gravenhage, 1980, alsmede: mr. A. F. Kamp, Van aanvang tot begin, *Technische Hogeschool, 1905-1955*, 1955. 3-30.
8) G.A.U., IV, 67, 14 augustus 1838, fol. 49-51. Het sollicitatierapport werd als bijlage 76 C in de notulen bijgebonden.
9) G.A.U., IV, 67, 8 januari 1840, fol. 4-8.
10) G.A.U., IV, 67, 9 april 1845, fol. 16.

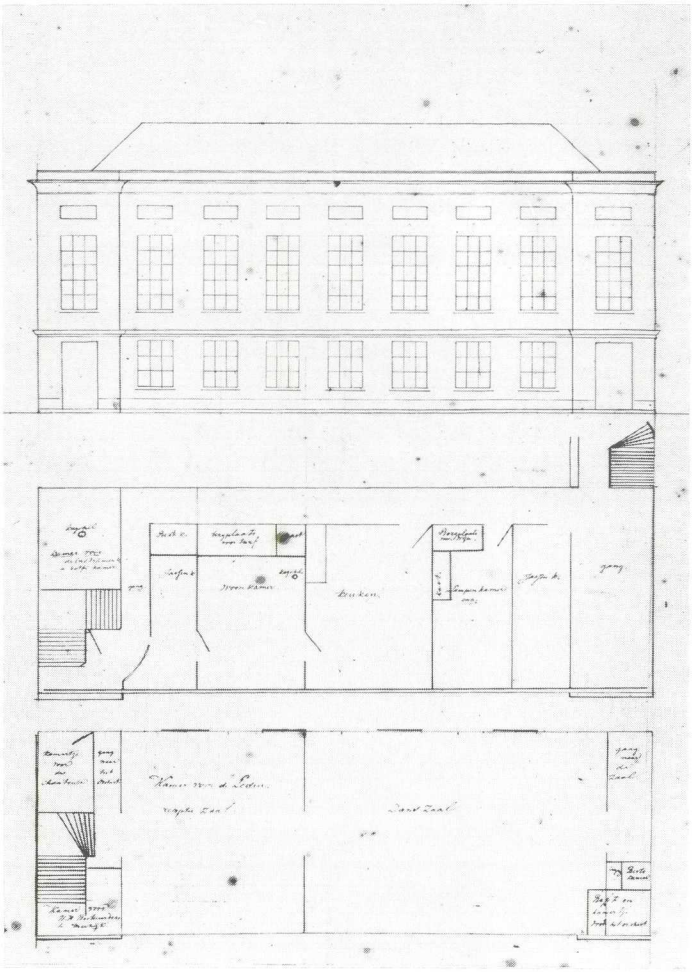

2. W. J. van Beeck Calkoen, Ontwerp van een aanbouw aan de Stadsmuziekzaal, 1839, G.A.U., T.A.X.6.1.(A)

sterdam, heeft hij enige bekendheid genoten. Hij overleed in april 1893 *oud ruim 81 jaar* 11). Nadat van Maurik in 1845 was vertrokken werd zijn ambt tijdelijk door Deketh waargenomen. Het stadsbestuur was op dat moment niet meer overtuigd van de waarde van een aparte stadsarchitect. Deketh kreeg voor zijn extra werk een jaarvergoeding van *f* 600,- 12). Pas in 1855 werd opnieuw een stadsarchitect benoemd. Zijn naam was C. A. Boll van Buuren, deze werd reeds in 1845 als onderarchitect genoemd 13).
In haar eerste vergadering, gehouden op 27 november 1839, verzocht de commissie van het collegium het stadsbestuur om de stadsbouwmeester te mach-

11) Zie over het Koning Willemshuis: *Bouwkundige bijdragen* XX (1873), kolom 144-146. Zie verder over Van Maurik: Architectura 1 (1839), 68. Deze gegevens waren te achterhalen via het archief van Roy van Zuidewijn dat zich bevindt op het Nederlands Documentatie Centrum voor de Bouwkunst te Amsterdam.
12) G.A.U., IV, 67, 8 april 1846, fol. 13-14, 21.
13) *Utrechtsche Volks-Almanak* (1855).

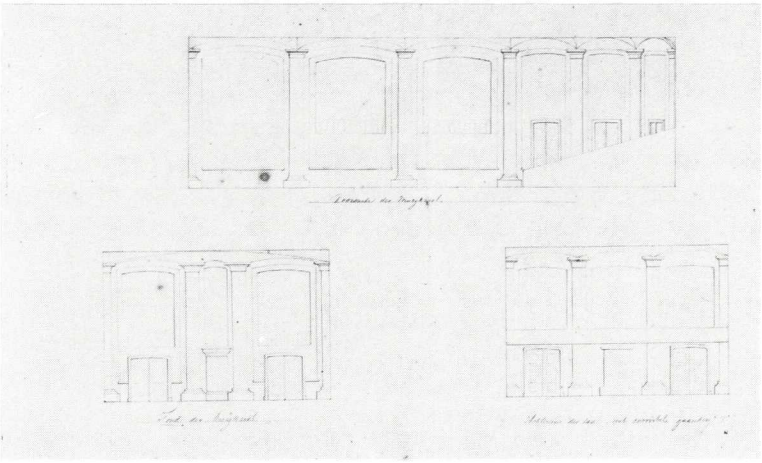

3. L. C. Hora Siccama, bontwerp ter verbetering van het interieur van de concertzaal, 1839. G.A.U. T.A. X.2.5. (D)

tigen haar *voor te lichten en ten dienste te staan.* Tevens werden de leden Hora Siccama en Van Beeck Calkoen uitgenodigd om op de eerst volgende vergadering een plan ter tafel te brengen 14). Reeds op 6 december werden in aanwezigheid van stadsarchitect Van Maurik de schetsen van Hora Siccama en Van Beeck Calkoen bestudeerd. Uit de notulen van de commissievergaderingen en deze tekeningen valt op te maken dat er geen nieuw gebouw kwam, maar dat het de bedoeling was alleen het interieur te verbeteren en door aanbouw wat extra ruimte te scheppen 15).

Van Beeck Calkoen presenteerde twee tekeningen waarvan de tweede een uitwerking van de eerste is. De tekeningen vormen een ontwerp voor een aanbouw aan de muziekzaal (afb. 2). Hora Siccama presenteerde vijf tekeningen: een plattegrond voor een aanbouw aan de noordzijde van de muziekzaal, twee plattegronden van een alternatief uitbreidingsvoorstel, een plattegrond van de bestaande situatie en een ontwerp ter verbetering van de concertzaal. Uit het laatste ontwerp blijkt dat de muren en halfronde koorafsluiting verfraaid zouden worden met pilasters, lichtopeningen en balustrades (afb. 3).Het eerste uitbreidingsplan van Hora Siccama was een *ontwerp ter verbetering van hetgene alleen voor het stadsconcert zoude worden vereischt* (afb. 4). Het ging om een twee verdiepingen tellende aanbouw aan de noordzijde van het koor en een aanbouw aan de westzijde.

Evenals in het ontwerp van Van Beeck Calkoen waren aan de benedenverdieping van de noordvleugel twee ingangen geprojecteerd: één voor de leden van het orkest (oostingang) en één voor het publiek (westingang). In het gemeentearchief is van het tweede project van Hora Siccama één van de twee tekeningen zoek geraakt. De opzet is niettemin met behulp van de overgebleven

14) G.A.U., IV, 1004+, 27 november 1839, fol. 2.
15) G.A.U., IV, 1004+, 6 december 1839, fol. 5.
De tekeningen bevinden zich in de topografische atlas van het gemeentearchief.

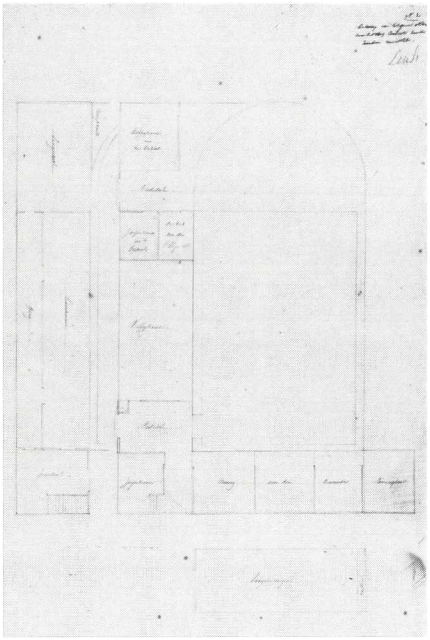

4. L. C. Hora Siccama, Ontwerp voor een aanbouw aan de Noord- en Westzijde van de Stadsmuziekzaal: eerste uitbreidingsplan, 1839. G.A.U. T.A. X.2.5. (B)

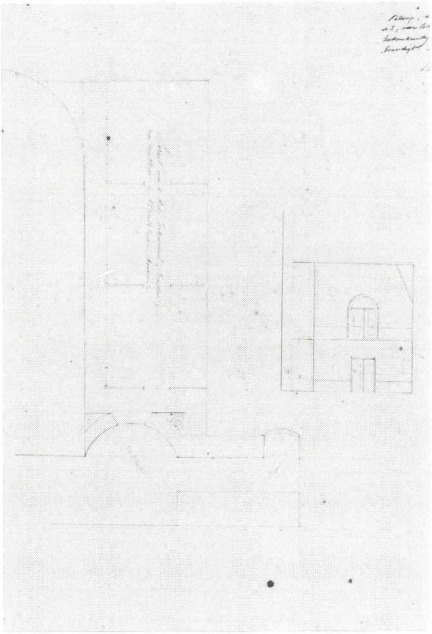

5. L. C. Hora Siccama, Ontwerp voor een aanbouw aan de Zuidzijde van de Stadsmuziekzaal, behorende tot het tweede, alternatieve, voorstel van Hora Siccama, 1839. G.A.U. T.A.X.2.5. (E)

tekeningen te reconstrueren. (afb. 5) Het ging hier om een aanbouw van zowel een noord- als een zuidvleugel. In dit ontwerp is gedacht aan een gebouw met meer functies dan alleen voor die van concertzaal. Naast ruimten voor de zangvereniging en het orkest is er nu ook sprake van zalen voor de stadstekenschool, kunstliefde en een tentoonstellingsruimte.

Dit tweede ambitieusere plan van Hora Siccama is opvallend omdat het niet tot de opdracht van de commissie behoorde. Een inofficieel verzoek daartoe kwam pas op 19 december van Burgemeester en Wethouders, die het op prijs stelden *dat het zelve gebouw lokalen aanbiede voor alle muzikale inrigtingen, voor danspartijen en voor teeken-inrigtingen 16)*. Daarmee kreeg het verbouwingsproject een ander karakter.

Op basis van dit ambitieuse plan werd Van Maurik verzocht een uitgewerkt ontwerp te maken. Hij presenteerde zijn tekeningen op 6 januari 1840, vergezeld van een toelichtende memorie. Zijn begroting sloot op *f* 81.830,-. Om een zo betrouwbaar mogelijk idee van de kosten te geven had hij er een begroting van een buitenstaander, de aannemer J. T. Dolmans, bijgevoegd. Dolmans had de verbouwingskosten begroot op *f* 76.333,- 17). De beide begrotingen en de toelichtende memorie bevinden zich in een bijlage van de notu-

16) G.A.U., IV, 1004+, 19 december 1839, fol. 6.
17) G.A.U., IV. 1004+, 6 januari 1840, fol. 6-7.

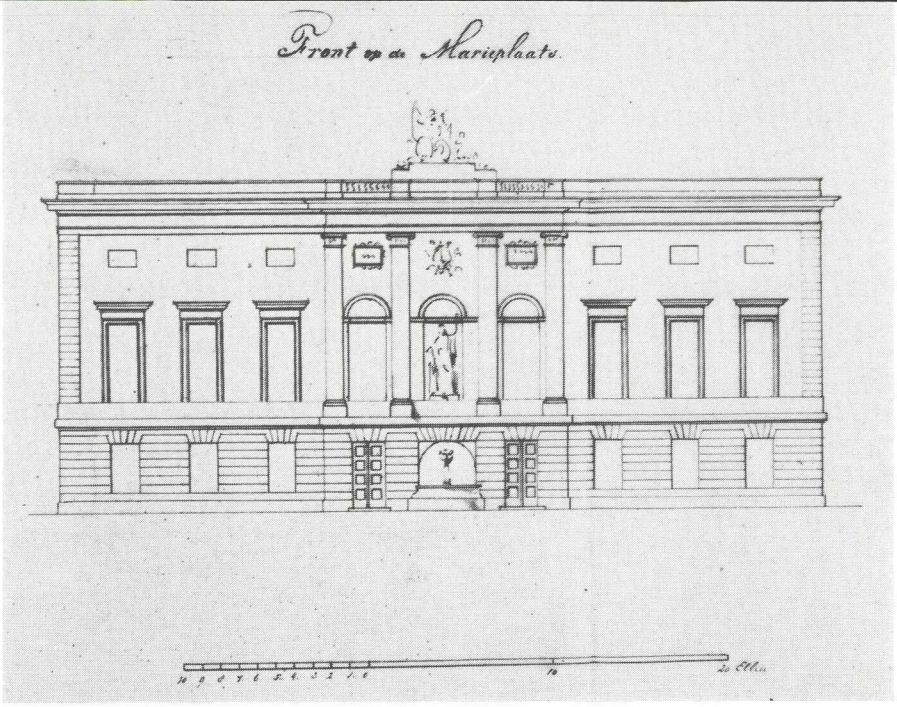

6. J. van Maurik, Ontwerp voor het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: plattegrond van de verdieping gelijkvloers, 1840. G.A.U., IV, 1004++

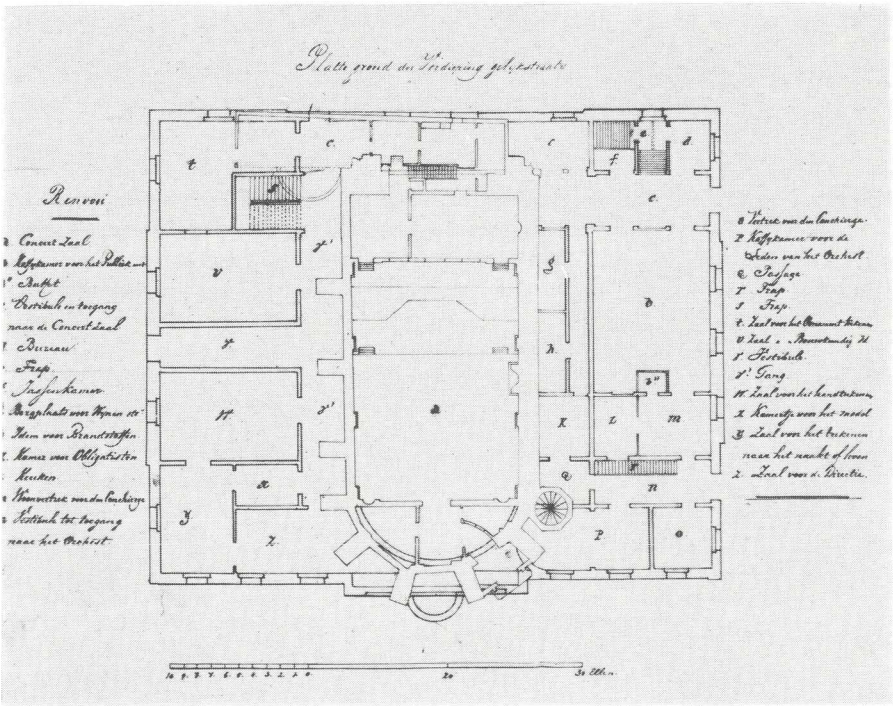

7. J. van Maurik, Ontwerp voor het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: opstand van de gevel aan de Mariaplaats, 1840. G.A.U., IV, 1004++

len van de commissievergaderingen. Op de omslag van deze bijlage staat vermeld dat de tekeningen verloren zijn vergaan 18). In de bijlage zijn evenwel twee tekeningen bijgebonden: een plattegrond en een opstand van de gevel aan de Mariaplaats (afb. 6, 7). Deze twee tekeningen verschillen zo weinig met gegevens uit de memorie, dat aangenomen mag worden dat zij waarschijnlijk varianten zijn op de verdwenen tekeningen, en waarschijnlijk kort na 6 januari zijn gemaakt. In ieder geval moeten zij voor 5 maart gedateerd worden omdat na deze datum wezenlijk nieuwe plannen werden gemaakt, die we verderop zullen behandelen. Het is daarom goed mogelijk om aan de hand van begroting, toelichtende memorie en tekeningen een beeld te krijgen van wat de commissie op dat moment voor ogen stond.
De schaal van beide tekeningen is één op tweehonderd. De afmetingen zijn gegeven in ellen. De „el" is in dit geval echter een andere benaming voor de lengtemaat „meter". Deze verwarring in terminologie is ontstaan toen in Nederland, kort na de napoleontische tijd het metrieke stelsel werd ingevoerd. (bij wet van 21 augustus 1816; Stbl 34 van 1816). Men accepteerde het nieuwe stelsel, maar gebruikte nog lang in de 19de eeuw de oude begrippen el, palm en duim als equivalent van meter, decimeter en centimeter 19).
Essentie van het verbouwingsontwerp was dat de muren van het oude koor gehandhaafd bleven, terwijl ook de waterpomp op zijn oude plaats behouden werd. De breedte van het gebouw over de facade aan de Mariaplaats bedroeg ongeveer 42 meter terwijl de noordgevel 34.5 meter lang was. De benedenverdieping zou geheel met Escausijnse hardstenen platen worden bedekt. Van de bel-etage zouden de rondgaande plint, pilasters en hoekblokken in Bremersteen worden uitgevoerd. De tussenliggende muurdammen werden wit afgepleisterd. De in het midden van de gevel aan de Mariaplaats liggende waterpomp werd geflankeerd door twee blinde deuren, die een hoofdingang suggereerden. De werkelijke ingangen lagen aan de noordvleugel, zoals in de plannen van Hora Siccama en Van Beeck Calkoen. De dispositie van de zalen voor de verschillende verenigingen vertoont enige overeenkomst met het tweede plan van Hora Siccama.
Het ontwerp voor de facade aan de Mariaplaats vertoont de voor die tijd traditionele neoclassicistische vormentaal; de gevel is stilistisch verwant met die van het stadhuis en die van de Augustinuskerk, twee gebouwen die in de jaren 1830 en '40 werden opgetrokken. Ook de bepleistering kan voor die tijd nauwelijks uniek worden genoemd. In Nederland was het bepleisteren van gevels in het begin van de 19de eeuw mode geworden. Zo was het waarschijnlijk in Utrecht voor het eerst toegepast bij het, in opdracht van Lodewijk Napoleon, gebouwde paleis op de hoek van de Drift en de Wittevrouwenstraat 20).

18) G.A.U., IV, 1004++, Bijlagen behoorende tot de notulen der Commissie, Deel 1, No. 3 t/m 6.
19) W. C. H. Staring, *De Binnen- en Buitenlandsche Maten, Gewichten en Munten van Vroeger en Tegenwoordig* . . . 4e herziene, en veel vermeerderde druk, bewerkt door R. W. van Wieringen, Schoonhoven (1902) 2-4.
20) R. Blijstra, 2000 jaar Utrecht, *Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen, 1969, 132; R. C. Hekker, De Nederlandse Bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw, *Bulletin Koninklijk Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6, jaargang 4, 1951, 1-28, 6.

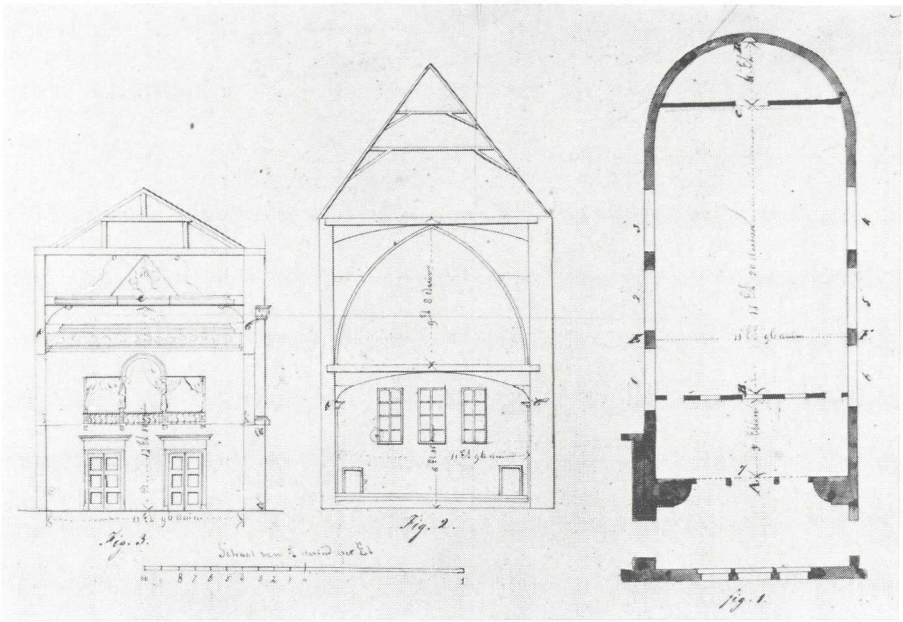

8. J. van Maurik, Doorsnede en plattegrond van de concertzaal, 1840. Links de geprojecteerde verbouwing, in het midden de bestaande situatie en rechts de bestaande situatie met de geprojecteerde veranderingen. BC geeft de lengte van de zaal in de bestaande situatie aan, AD die van de oorspronkelijke lengte van het koor. G.A.U., IV, 1004++

Om niet met het verfraaien van de zaal de acoustiek te bederven legde de commissie het plan voor aan prof. W. Weber in Göttingen. Deze liet weten dat de voorgestelde veranderingen de acoustiek geen geweld zouden aandoen 21). Een aan Weber toegestuurde tekening, waarschijnlijk een derde tekening die behoorde tot het project van Van Maurik, geeft enig idee hoe men zich de concertzaal en het interieur daarvan had voorgesteld. (afb. 8).

Met de verbouwing tot concertzaal in 1766 waren in het koor, om de ruimte te verkleinen, twee tussenmuurtjes geplaatst loodrecht op de zware koormuren. In de nieuwe verbouwingsplannen was het de bedoeling dat de zaal weer de oorspronkelijke lengte en vorm van het koor zou terugkrijgen. De dagverlichting in de nieuwe zaal werd verkregen door grote openingen in de galerij aan de westzijde en in de zijmuren, ongeveer ter hoogte van de oude koorramen. Tevens wilde men grote dakramen boven de zaal plaatsen 22).

Het volgende probleem waar de commissie zich voor gesteld zag was de financiering van het project. Het bedrag waarop men de kosten van afbraak en

21) G.A.U., IV, 1004+, 18 februari 1840, fol. 9. Wilhelm Eduard Weber (1804-1891), Duits natuurkundige.

22) De tekening is opgenomen in G.A.U., IV, 1004++, bijlage 10. In fig. 1 zijn B. en C. de wanden die weggebroken zouden worden. Fig. 2 laat de bestaande situatie zien. In fig. 3 zijn waarschijnlijk lichtopeningen geprojecteerd ter hoogte van d-b. en bij e. In de brief aan Weber spreekt men evenwel van „Fenster . . . auf einer Höhe, vom Fussboden ab, wie angezeigt stehet in die Figur 3, linie cd".

nieuwbouw had geraamd bedroeg *f* 100.000,–. Om dit bedrag bijeen te krijgen besloot de commissie een geldlening uit te schrijven. Het benodigde bedrag zou geleend worden van particulieren, terwijl de aflossing van het bedrag voor het grootste deel door een gemeentelijk subsidie zou moeten geschieden 23). Toen ook dit plan door de commissie was goedgekeurd werden de verbouwingsplannen aan het collegium voorgelegd. In de daarop volgende vergadering formuleerde Jonkheer J. C. Martens van Sevenhoven enige kritiek op de architectonische kwaliteit van het ontwerp: *Dat het bij de groote kosten die de verbetering zoude vorderen minder doelmatig was, om, volgens het plan, aan de hoofdzijde, slechts eenen gefingeerden ingang te hebben, en twee kleine of hulpingangen aan eene der zijkanten als toegangen tot het lokaal. Dat door het missen van eenen werkelijken hoofdingang het gebouw minder voldoende zoude zijn aan de aangenomene regelen van architectuur en dat dus bij de groote en onvermijdelijke kosten die er zouden moeten gemaakt worden, het wenschelijk zoude zijn om hetzij aan de voor of achterzijde eenen werkelijken hoofdingang te doen daarstellen. Dat, zoo dit al eenige meerdere kosten mogt medeslepen, nogtans het belang des zaal vorderde deze niet te ontzien en het desnoods zelfs wenschelijk zoude zijn om door den aankoop van eene strook gronds de achterzijde geschikt te maken voor de aannadering der rijtuigen, en het aanbrengen van den hoofdingang 24).*

De kritiek van Martens vond algemeen bijval en de commissie werd verzocht om met hem de voorgestelde wijzigingen door te spreken.

Op de vergadering van 1 maart 1840, waar Martens aanwezig was, kwamen nog enkele bezwaren naar boven. Een vestibule met daarin grote trappen naar de bovenverdieping werd onmisbaar geacht 25).

Het voorstel van Martens kan gezien worden als een voortzetting van de stedebouwkundige idealen van de Utrechtse burgemeester Van Asch van Wijck, die vanaf 1828 tot 1839 - toen hij zijn ambt neerlegde - geijverd had voor verfraaiing van de stad. Het slechten van de wallen en het aanleggen van statige plantsoenen was één van de belangrijkste plannen van de burgemeester geweest. Met de uitvoering daarvan was men al aan het begin van zijn ambtsperiode begonnen, maar ook daarna werd er nog aan de verwezenlijking van zijn idealen gewerkt. Toen Martens in 1840 met zijn plan kwam, waren bijvoorbeeld de voorgenomen veranderingen aan de Willemskade, die aan de Mariaplaats grensde, nog bij lange na niet voltooid. Het is niet onwaarschijnlijk dat de monumentale ingangspartij aan de achterzijde van de nieuwe muziekzaal, zoals die door Martens was voorgesteld, had moeten aansluiten bij de geprojecteerde plantsoenen aan de Willemskade. Met deze plantsoenen en de Mariaplaats had het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen zo een aantrekkelijke entree tot de oude stad kunnen vormen 26).

23) Zie voor de geschiedenis van de geldlening A. A. Gaymans. *Geschiedenis van het Gebouw*, 5-15.

24) G.A.U., LII, 32, Notulen en andere stukken betreffende de staat van financiën van het Collegium en de bouw en inrichting van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen 1839-1848, 29 februari 1840. J. C. Martens van Sevenhoven (1793-1861).

25) G.A.U., IV, 1004+, 1 maart 1804, fol. 13.

26) Zie over de plannen van Van Asch van Wijck: Catalogus Utrecht Gemeente Archief 1973 *Wandelingen met Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861*.

In de commissievergadering van 3 maart en de vergadering van het collegium twee dagen later werden drie alternatieven door Van Maurik gepresenteerd. Geen van de alternatieven is in tekening bewaard gebleven. Gezien de korte tijd die Van Maurik had, zullen het wel geen uitgewerkte ontwerpen geweest zijn, maar een aantal eenvoudige schetsen. Het eerste voorstel betrof een aanbouw van een vestibule aan de voorzijde, wat een vermeerdering van de kosten met *f* 3000,– zou betekenen. Een vestibule aan de achterzijde zou een verhoging van *f* 4000,– met zich meebrengen, en een vestibule aan de voorzijde met een *peristyle* zou *f* 15.000,– meer gaan kosten 27).
De vergadering koos, tegen het advies van de commissie in, voor het derde alternatief *bijaldien de te negocieren fondsen daartoe voldoende zullen kunnen wezen.* Mocht dat niet lukken dan koos men voor het eerste plan. Daarop bedankte het college de commissie voor de bewezen diensten en benoemde zij een nieuwe commissie die zich zou gaan bezighouden met het uitvoeren van het aangenomen ontwerp. Zij bestond uit de leden W. R. Baron van Heeckeren van Brandsenburg, J. P. Cazius, G. Munnicks van Cleef, W. M. J. van Dielen en L. C. Hora Siccama 28).
Er is geen tekening van het ontwerp, zóals het er op dat moment heeft uitgezien. Het is zelfs mogelijk dat er helemaal geen nieuw uitgewerkt plan door Van Maurik is gemaakt. Zo vreemd is dat niet, omdat een uitgewerkte bouwtekening op dit moment geen eerste prioriteit meer had. De commissie hield zich nu voornamelijk bezig met de financieringsproblemen en de aankoop van de voor de uitbreiding benodigde percelen.
Op 28 april 1840 keurde het gemeentebestuur de voorgestelde geldlening goed en zegde zij een jaarlijkse subsidie toe van *f* 3000,– 29). Vervolgens probeerde de commissie de aandelen in de geldlening aan de verschillende particulieren te verkopen. Maar daarmee wilde het niet erg vlotten.
Op 2 juli bleek dat er slechts voor *f* 51.000,– was toegezegd. Het teleurstellende resultaat deed de commissie afzien van het plan en zij stelde het gemeentebestuur op de hoogte van dit besluit. De gemeente wilde echter niet met het plan stoppen. De commissie werd verzocht haar werk niet als beëindigd te beschouwen. Bovendien deelde het gemeentebestuur de commissie mee dat Provinciale Staten een jaarlijkse subsidie van *f* 2000,– hadden toegezegd. De commissie kwam echter pas op 3 mei 1841 weer bijeen. Het toegezegde kapitaal was toen aangegroeid tot *f* 75.000,–, groot genoeg om de draad weer op te pakken 30).
Het volgende probleem waar de commissie zich voor gesteld zag was de aankoop van de benodigde percelen. Rondom het koor van de Mariakerk stonden verscheidene gebouwen die de eigenaars niet wilden verkopen. Hun halsstarrige houding dwong de commissie ertoe om via de gemeente een onteigeningsprocedure te openen. De toestemming tot onteigening werd verkregen

27) G.A.U., IV, 1004+, 3 maart 1840, fol. 14; G.A.U., LII, 32, 5 maart 1840.
28) G.A.U., LII, 32, 5 maart 1840.
29) G.A.U., IV, 1004+, 2 mei 1840 fol. 7.
30) A. A. Gaymans, 5-15. *Geschiedenis van het Gebouw.*

op 4 december 1842. De dreiging hiervan deed het merendeel van de eigenaars besluiten hun bezit snel te verkopen 31).
Nadat de financiële- en onteigeningsproblemen voor het grootste gedeelte uit de weg waren geruimd, werden de verbouwingsplannen weer uit de kast gehaald. Nu de verbouwing serieuze vormen aannam kreeg de kameraar van het gemeentebestuur de opdracht de plannen van de stadsarchitect te bestuderen en eventueel te wijzigen 32). Behalve het stedelijk bestuur wenste ook Martens van Sevenhoven dat de kameraar zich over de plannen van Van Maurik zou gaan buigen. Toen de commissie aanstalte maakte de toegezegde gelden van de verschillende particulieren te innen, liet Martens weten niet eerder met het geld over de brug te willen komen dan nadat de kameraar, *een kundig en ervaren bouwmeester,* zich met de plannen had beziggehouden 33). Deze kritiek geeft een aardig inzicht in de kwaliteit die men de stadsarchitect toeschreef: de werkelijke deskundige was de kameraar, die immers een ingenieursopleiding had gevolgd.
Deketh had een groot aantal bedenkingen die resulteerden in een nieuw plan dat op 16 april 1843 ter tafel kwam 34). De tekeningen waren door Van Maurik naar aanwijzingen van de kameraar gemaakt. Zij ontbreken helaas in de bijlage. Van dit plan is wel een houten model bewaard gebleven dat zich momenteel bevindt in het Centraal Museum te Utrecht 35). Het werd vervaardigd in februari-maart 1844 en is dus bijna een jaar later dan de verdwenen tekeningen gemaakt 36). Kleine wijzigingen in het project zullen zeker hebben plaats gevonden, maar wij vermoeden dat het model in grote lijnen identiek is aan de bedoelde tekeningen. Het model was gemaakt door timmerman de Wit voor de som van *f* 226,– 37). De breedte over de facade aan de Mariaplaats is 0,85 m, de lengte 0,77 m en de hoogte 0,40 m. Het is gemaakt van hout. De schaal is 1:50. De indeling van de ruimten, de balklagen en de dakconstructie zijn allemaal in het model aangegeven (afb. 9, 10, 11 en 12). De facade aan de Mariaplaats vertoont enige overeenkomst met het oude project van Van Maurik. De belangrijkste verandering hiervan is de vervanging van de waterpomp door een derde ingangspartij. Het verschil tussen de beide plattegronden van de benedenverdieping is evenwel groot. Het model toont een grote, direct achter de hoofdingang gelegen, vestibule met links en rechts twee monumentale trappen. Aan de achterzijde is een avant-corps geprojecteerd en de halfronde afsluiting van de concertzaal is nu westelijk georiënteerd.
Toch is er in zekere zin sprake van een duidelijke voortzetting van de oude plannen van Van Maurik. Wanneer we het oude plan van Van Maurik 180°

31) G.A.U., IV, 1004+, 24 december 1842, fol. 17. Het duurde evenwel tot maart 1844 voordat de onteigening helemaal rond was. G.A.U., IV, 1004++, deel 2, Nr. 176.
32) G.A.U., IV, 1004+, 13 januari 1843, fol. 20-21.
33) G.A.U., IV, 1004++, No. 38, brief van 16 februari 1843.
34) G.A.U., IV, 1004+, 16 april 1843, fol. 30. G.A.U., IV, 1004++, No. 53.
35) Catalogus Utrecht Centraal Museum *Catalogus van het Historisch Museum der stad,* 1928, Nr. 341.
36) Op 1 april 1844 werd het model aan de commissie getoond. G.A.U., IV, 1004+, 1 april 1844, fol. 74.
37) G.A.U., IV, 1004++, deel 2, No. 172, Rekening van Ontvang en Uitgave gehouden bij de Commissie.

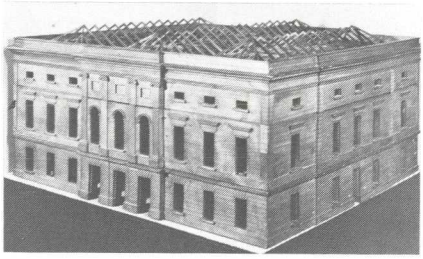

9. Maquette van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: Noord- en Oostgevel. Centraal Museum Utrecht

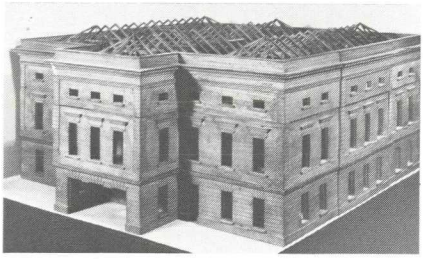

10. Maquette van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: Zuid- en Westgevel. Centraal Museum Utrecht

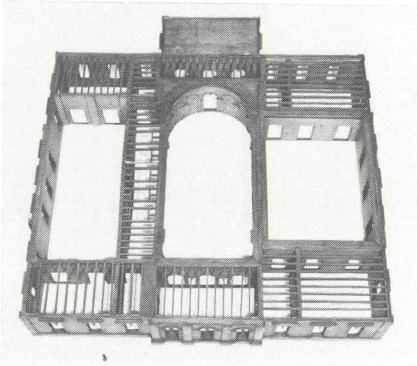

11. Maquette van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: Indeling van de verdieping gelijkvloers. Centraal Museum Utrecht

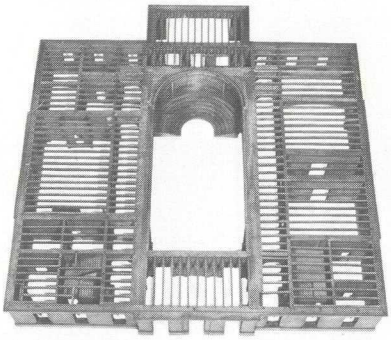

12. Maquette van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: Indeling van de verdieping. Centraal Museum Utrecht

om zijn as draaien, is de overeenkomst duidelijk. De ingang en vensterverdeling van de zuidgevel van het oude ontwerp zijn nu aan de noordzijde komen te liggen. De gevelindeling van de noordwand van het oude ontwerp is in vrijwel dezelfde vorm aan de zuidkant van het nieuwe ontwerp terecht gekomen. Bovendien zijn de functies van de verschillende ruimten van zuid naar noord en van noord naar zuid verhuisd. De halfronde afsluiting van het koor is in het nieuwe plan afgebroken en opnieuw, nu westelijk georiënteerd, opgetrokken, waarschijnlijk om de acoustische kwaliteit van de oude muziekzaal te behouden. De zuid- en noordmuren van het koor waren in dit nieuwe plan nog steeds gehandhaafd.

De kosten van het nieuwe project waren aanzienlijk hoger dan van het oude plan. De begroting sloot op *f* 136.635,–. De commissie reageerde niettemin enthousiast op de nieuwe plannen van Deketh. In een brief aan het gemeentebestuur werden omstandig de voordelen en kwaliteiten van het nieuwe project aangeprezen. Sterker dan het argument dat Deketh de architectonische kwaliteit verbeterd had was volgens de commissie het argument dat de kame-

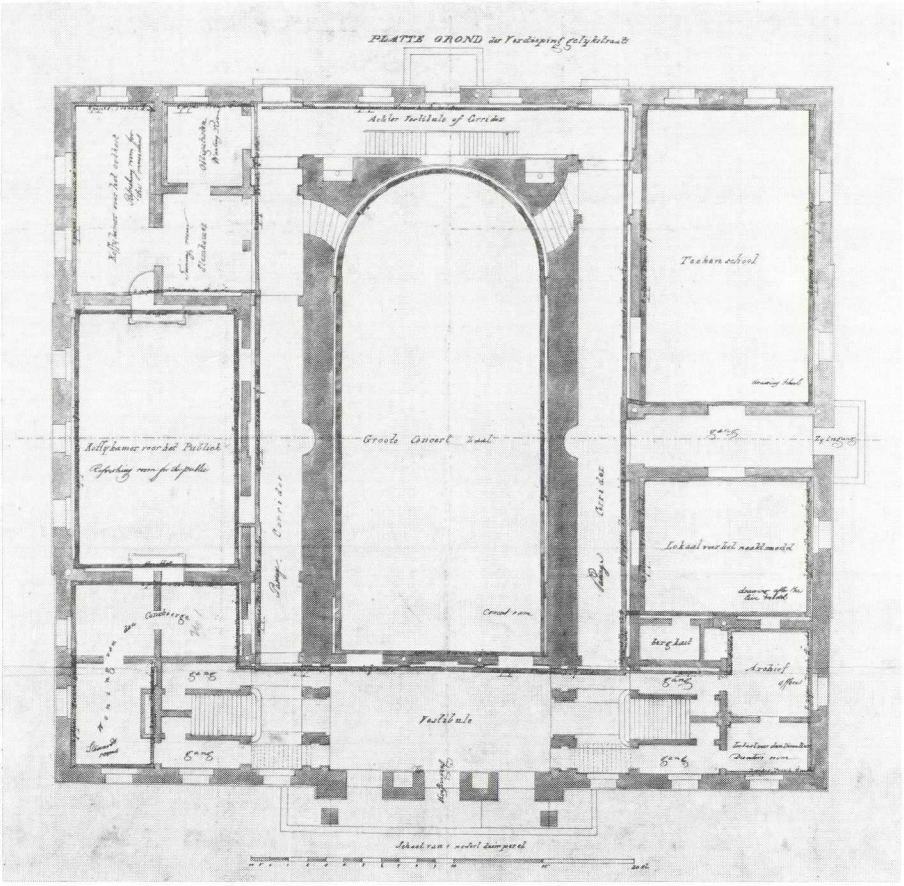

13. G. W. Deketh/J. van Maurik, Ontwerp voor het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen: plattegrond van de verdieping gelijkvloers, 1844. G.A.U., IV, 1004++

raar belangrijke bouwtechnische verbeteringen had aangebracht. In 1839 was de opdracht van Van Maurik, aldus de commissie, geweest, *het ontwerpen van een gebouw een bepaald aantal lokalen bevattend voor een bepaalde som.* De kameraar had zich daarentegen tot doel gesteld *wat is voor de hechtheid en duurzaamheid van het gebouw noodzakelijk, en alzoo voor de belangen der stad zelve geraden en wenschelijk te achten? 38).* Overtuigd door deze argumenten keurde de gemeente de begroting goed.

Op 13 februari 1844 kreeg Van Maurik de opdracht van Deketh tot het maken van het definitieve bestek en moest hij *om daarin met meer zekerheid te werk te gaan, van het project een model* . . . laten . . .*vervaardigen in hout 39).* Behalve dat het model als hulpmiddel voor Van Maurik diende was het ook de commissie van dienst. Deels aan de hand van het model en deels met behulp van

38) G.A.U., IV, 1004+++, Brieven behoorende bij de Notulen der Commissie, Nr. 34, brief van 24 april 1843.

39) G.A.U., IV, 1004+, 13 februari 1844, fol. 63.f.

de tekeningen beantwoordde de commissie enkele vragen van Van Maurik over onduidelijkheden in het ontwerp. Niet alleen de commissie hield zich nu bezig met de plannen. Ook de Burgemeester en de kameraar gaven hun opinie over de vragen van Van Maurik. De belangrijkste verandering die men aanbracht in het ontwerp was het weglaten van het avant-corps aan de achterzijde van het gebouw 40).
Van dit gewijzigde ontwerp is een tekening bewaard gebleven 41) (afb. 13). De schaal van de tekening is 1:100. Deze tekening werd waarschijnlijk ter tafel gebracht bij de presentatie van het definitieve bestek op 5 juli 1844. De begroting kwam nu uit op maar liefst *f* 164.000,–, aanmerkelijk meer dan de geraamde *f* 136.635,–. Blijkbaar was de bemoeienis van de kameraar ook geen garantie voor deskundigheid inzake de begroting. Alle partijen vonden het bedrag wel wat aan de hoge kant. Men besloot dat Deketh opnieuw een gewijzigd ptan zou ontwerpen. Opzet van de bezuinigingen was een verkleining van het ontwerp en een vermindering van de kosten voor de decoratie van het gebouw 42).
Op 23 augustus presenteerde Deketh zijn bezuinigingsplan. De geraamde kosten bedroegen nu in totaal *f* 102.000,–. Nadat de commissie nog enkele wijzigingen in het ontwerp had aangebracht werd, na de goedkeuring van het gemeentebestuur, het bestek aanbesteed. De inschrijvingen liepen uiteen van *f* 98.169,– tot *f* 129.000,–. De commissie besloot toen het ontwerp aan te bieden voor *f* 80.000,– en vervolgens telkens het bedrag met *f* 100,– te verhogen. Uiteindelijk werd de aannemer J. de Leur voor de som van *f* 94.900,– het werk gegund.

Inmiddels was er al een begin gemaakt met de sloop van de omliggende gebouwen en in het voorjaar van 1845 werd het dak, de absis en een gedeelte van de muren van het koor gesloopt 45). Op 10 april 1845 werd de eerste steen voor de fundamenten gelegd 46). Tijdens de constructie zijn nog verschillende kleine wijzigingen in het ontwerp aangebracht, maar fundamentele veranderingen waren dat niet. Gedeeltelijk zijn de oude muren van het koor opgenomen in de wanden van de concertzaal.
Niet al de noodzakelijke werkzaamheden, zoals bijvoorbeeld het verwarmingssysteem, waren in de aanbesteding opgenomen. Reeds in 1844 had men overwogen het nieuwe gebouw te verwarmen middels het centrale verwarmingssysteem van de Engelsman Perkins, in Nederland toen nog onbekend 47). Via de heer J. B. Weenink uit Den Haag werd Perkins om een begroting gevraagd. Op de al eerder ter sprake gekomen tekening (afb. 13) zijn door

40) Zie voor de beantwoording der vragen van Van Maurik: G.A.U., IV, 1004++, deel 2, Nr. 134.
41) De tekening bevindt zich in: G.A.U., IV, 1004++, deel 2, Nr. 134.
42) Het besluit om Deketh opnieuw een ander ontwerp te laten maken werd op 27 juli genomen: G.A.U., IV, 1004+, 27 juli 1844, fol. 86-88.
43) G.A.U., IV, 1004+, 23 augustus 1844, fol. 89-91.
44) De wijzigingsvoorstellen bevinden zich in: G.A.U., IV, 1004++, Nr. 101. De aanbesteding vond plaats op 25 november: G.A.U., IV, 1004+, 25 november 1844, fol. 99-100.
45) L. E. Bosch, Het Gebouw, 163.
46) G.A.U., IV, 1004+, 15 april 1845, fol. 112.
47) G.A.U., IV, 1004+, 27 februari 1844, fol. 68.

14. Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Foto K. H. I. Utrecht, G. Th. Delamarre, 1969

Perkins de verwarmingsbuizen ingetekend 48). De kosten waren echter te hoog.

Op 12 oktober 1846 werd het gebouw door De Leur opgeleverd 49) (afb. 14). Na de officiële opening van de concertzaal op 20 maart 1847 werden de zalen van het gebouw verhuurd aan verschillende Utrechtse verenigingen waarvan het Collegium, Kunstliefde en de Stadstekenschool de bekendste zijn. Tot 1971 vervulde het gebouw een nuttige functie in het Utrechtse culturele leven. Daarna liep de belangstelling voor het huren van zalen sterk terug. Hierdoor werd het exploitatietekort zo groot, dat de gemeente, die reeds in 1860 volledig eigenares van de concertzaal was geworden, het gebouw in 1974 verkocht, aan het Utrechtse Conservatorium 50).

Om terug te keren tot het gebouw zoals dat in de vorige eeuw werd opgeleverd, het was beduidend minder indrukwekkend dan men tevoren wel gehoopt had. De natuurstenen pilastergevel had plaats moeten maken voor een saai gepleisterde facade met een zielig balkonnetje. Ook de monumentale trappen waren niet aan bezuinigingen ontsnapt. In de *Dietsche Waranda* had Alberdink Thijm in 1855 forse kritiek op het gebouw; met name de bepleistering daarvan, mode aan het begin van de negentiende eeuw, moest het ontgelden. De bepleistering werd door Thijm, een overtuigd nationalist, waarschijnlijk opgevat als een aberratie, die door de Fransen in Nederland was geïntroduceerd. Maar zijn woede - *het grootste monster van pleisterarchitectuur neergezet, dat iemand zich denken kan* - was groter dan het gebouw belangrijk was 51).

48) Zie voor de correspondentie over dit verwarmingssysteem: G.A.U., IV, 1p04++, deel 2, Nr. 134.

49) G.A.U., IV, 1004+, 10 oktober 1846, fol. 211.

50) A. B. R. du Croo de Vries, Catalogus Utrecht Muziekcentrum Vredenburg, 51-52.

51) *De Dietsche Waranda* (1855), 1 303, geciteerd door Gerard Brom in *Romantiek en Katholicisme*, Groningen/Den Haag, 1926, I, 248.

Enkele aantekeningen over de geschiedenis van het Kantonnaal en Stedelijk Museum van Wijk bij Duurstede *)

L. C. J. M. Rouppe van der Voort

De titel boven deze bijdrage moge reeds duidelijk maken, dat het geen eenvoudige zaak is een uitputtend artikel te schrijven over de geschiedenis van dit kleine, doch niet onaanzienlijke Stichtse Museum. Het ontbreekt namelijk aan voldoende geschreven bronnen ten aanzien van dit onderwerp. Zeker, in de laatste jaren is er veel van de activiteiten van het Wijkse museum geregistreerd, doch uit de allereerste periode is bijna niets bekend. We willen echter toch proberen uit het weinige, dat er is, een beeld te schetsen van een voor de Wijkse-, en nu ook voor de Utrechtse-, en eigenlijk gehele Nederlandse bevolking unieke culturele manifestatie, die een kwetsbaar bestaan leidt door allerlei omstandigheden, maar die tot elke prijs voor diezelfde bevolking dient te worden bewaard.

Pas in 1926 duikt de instelling van het Kantonnaal en Stedelijk Museum te Wijk bij Duurstede op. De collectie geëxposeerde voorwerpen, die deze naam heeft verworven, bestaat echter al veel langer. Het zal een ieder nu wel bekend zijn, dat in 1842/1843 een beendergraverij als welkome werkverschaffing en inkomstenbron voor de behoeftigen van de stad Wijk bij Duurstede, aanleiding werd tot de zo bekend geworden opgravingen van dr L. Janssen. Uit die opgravingen zijn nogal veel vondsten uit de Frankisch/Karolingische- en Romeinse-periode van ons land afkomstig. Voorlopig werden deze stukken, behoudens enkele, die in Leiden en Utrecht terecht kwamen, opgeborgen in het gemeentehuis van Wijk bij Duurstede. Maar zeker waren er toen al meerdere voorwerpen de moeite van het bewaren waard, zoals de fraaie houten gildebeker van het St. Joseph-timmermansgilde, welke - zij het nog al beschadigd - nog steeds in het gemeentehuis kunnen worden bewonderd. Ook zal men de hellebaarden en enkele kluisterwerktuigen al zuinig hebben bewaard; nu ja zuinig . . . ze zijn in elk geval overgebleven en maken nu gelukkig nog deel uit van de collectie.

In 1888 waren er behalve de bovengenoemde Romeinse en Frankisch/Karo-

*) Noot van de redactie:
Dit artikel werd in het begin van 1979 reeds geschreven. Het kon echter niet in het in dat jaar verschenen Jaarboek worden opgenomen. Inmiddels is een korte beschrijving van het Stedelijk en Kantonnaal Museum te Wijk bij Duurstede verschenen in het onlangs, aan de hand van Annelies Jordens, uitgegeven *Museumboek voor Utrecht,* Baarn, 1980, 18-21.

Installatiefoto van Jhr. J. A. van Geen als burgemeester van Wijk bij Duurstede, d.d. 2 juni 1916.
Op de voorste rij v.l.n.r.:
Th. van Bemmel, J. Lokhorst, Jhr. J. A. van Geen, A. C. Groen, G. van Willigenhof en C. E. van de Heiligenberg
Op de achterste rij v.l.n.r.:
H. H. van Dam, A. de Bruijn, J. W. Stokman, E. J. Ariëns, H. van Apfeld en A. van Heijst.
Achter van Dam staat de kast, waarin zich de collectie oudheidkundige voorwerpen bevond. Behalve het verdwenen borstbeeld van J. R. Thorbecke (links) staat rechts het nog aanwezige doch zwaar geschonden exemplaar van Koningin Wilhelmina. Verder naast de kast de beide hellebaarden (nog ongeschonden). Let vooral op het wapenschildje op de kam van de kast, dat het gemeentewapen van Wijk bij Duurstede voorstelt.

lingische vondsten ook stukken van jongere datum. We doelen hier op enkele zestien en zeventiende eeuwse kruiken, waarvan er helaas een paar zijn verdwenen. Zijn ze in de loop van de tijd gestolen of ten geschenke gegeven? We weten het niet; maar er zijn er in elk geval verdwenen. In vroegere tijden werden deze uitzonderlijke zaken door de gemeente wel eens als relatiegeschenk aangeboden, maar ook vondsten uit de vijftiger en zestiger jaren van deze eeuw, waarvan we eens de foto's zagen, zijn helaas niet meer in de toch interessante collectie van Wijk. Welke weg die zijn gegaan, is momenteel nog steeds een vraag en voor de bezitter een weet. Hoe we aan dat jaar 1888 komen? Wel, in dat jaar hield een vereniging van oude en nieuwe kunstnijverheid in Den Haag een tentoonstelling. Een verzoek om uitlening van enkele voorwerpen uit de collectie van de gemeente Wijk bij Duurstede werd positief beantwoord en tot de aldaar geëxposeerde voorwerpen behoorden onder meer de beide hellebaarden, de gildebeker en enkele stuks vaatwerk.
Eigenlijk is dat alles, wat we aantreffen over het bestaan van de collectie in de negentiende eeuw.

Behalve de aankondigingen in kranten, dat het Kantonnaal en Stedelijk Museum op 15 oktober 1926 zal worden geopend, blijkt alleen uit de installatiefoto van burgemeester Jhr J. A. van Geen op 2 juli 1916, dat de collectie oudheidkundige voorwerpen in een uit de tweede helft van de negentiende eeuw daterende kast op de raadzaal van het stadhuis staat. Ondermeer prijkt op die foto ook het gipsen borstbeeld van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina, het welk kennelijk door meerdere gemeenten werd aangeschaft en dat in Wijk bij Duurstede - koningsgezind als de plaats steeds is geweest - triomfantelijk door de stad was rondgedragen bij de kroningsfeesten op 8 september 1898.
Toen dan eindelijk op 15 oktober 1926 het uur van de opening was aangebroken, waren verschillende zalen van de Bourgondische toren van kasteel Duurstede als museum ingericht. Temidden van een daartoe uitgenodigde groep belangstellenden kunt u de voorzitter van de Vereniging Wijks Belang, J. A. F. Thieme vinden, die toen de plaatselijke V.V.V. representeerde. Was hij het niet geweest, die als raadlid en als bekommerde van het Wijke cultuurbezit deze expositie had opgezet? Zou hij het niet zijn, die zich voor het behoud van de molen „Rijn en Lek" en van het orgel van de Hervormde kerk zou inspannen en zich later tijdens de tweede wereldoorlog zou beijveren om de torenklokken van diezelfde kerk te behouden?
Overal in de stad verschenen kleine affiches van het Kantonnaal en Stedelijk Museum te Wijk bij Duurstede, waarop stond vermeld:
Toegangskaarten tot den toren en het museum van dagstempel voorzien à 15 ct. Scholen 8 cents per kind tegen doorslagkwitantie, waarop ingevuld moet worden naam, plaats en hoofd der school.

In zijn toespraak tot de bijeengekomen belangstellenden - zo bericht ons *Het Nieuws voor Wijk bij Duurstede, Cothen en Doorn,* - bracht Thieme op de eerste plaats dank aan het gemeentebestuur, dat aan de Vereniging Wijks Belang de nodige medewerking had gegeven. Door ziekte was de burgemeester, tevens erevoorzitter van Wijks Belang, verhinderd aanwezig te zijn en de locoburgemeester, wethouder B. Schoenmaker, nam daarom zijn plaats in. Vervolgens bracht de spreker hulde aan dr Jesse, de archivaris van Rhenen. Zonder diens tussenkomst zou de verzameling, die gedurende meer dan tachtig jaren onopgemerkt opgeborgen op het stadhuus had gestaan, niet tot haar recht zijn gekomen. Kennelijk had Jesse bij de ordening van de collectie de nodige hulp geboden en dat bleek ook bij de herinventarisatie, die door drs W. J. van Tent en schrijver dezes, die in de jaren 1969 en 1970 werd uitgevoerd. Immers bij het nalopen van de verzameling, waarvan nog een deel in een stoffige kist werd teruggevonden, werden oude inventarisatienummers op of aan de voorwerpen aangetroffen. Aangezien de inventarisatielijsten ontbraken, kon het gevolgde systeem, noch de samenstelling van de collectie worden ontdekt. Misschien komen deze lijsten vroeg of laat nog eens tevoorschijn, zodat daarover dan wat meer te zeggen valt.
In het verdere verloop van zijn toespraak bracht Thieme vooral de herkomst van de onderdelen van de tentoongestelde collectie naar voren en sprak hij zijn erkentelijkheid uit over het feit, dat een aantal Wijk-minnende personen interessante voorwerpen en documenten aan het museum ter beschikking

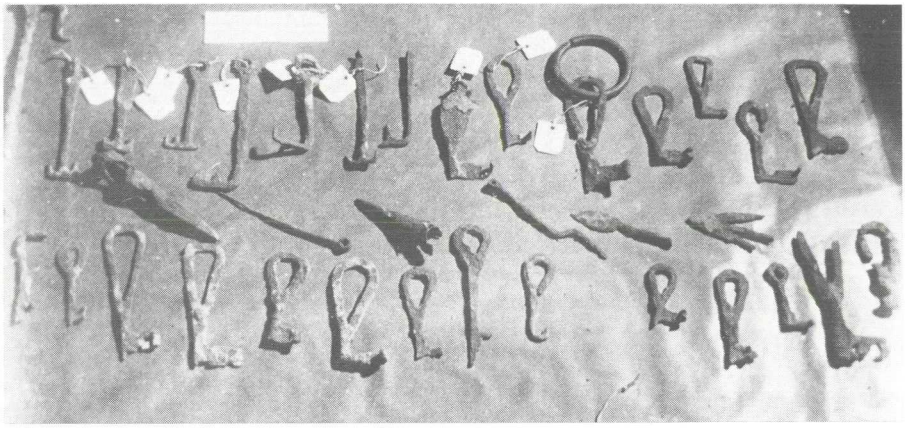

De verzameling ijzeren sleutels van Frankisch/Karolingische oorsprong, benevens enkele speer- en lanspunten en een naald uit dezelfde tijd. Foto J. R. van Nijendaal

hadden gesteld. Hiertoe werden door Thieme de namen genoemd van Baron van Ittersum, de oudburgemeesters M. A. Meijes, J. J. M. van Toulon van der Koog en D. J. F. van Walsum, alsmede van de families Croockewit, Van Heijst, Buurman en De Kruif. Nader onderzoek zou misschien ook nu nog tot verdere opsporing kunnen leiden van in Wijk bij Duurstede gedane vondsten. Veel is er, zoals we reeds betoogden uit Wijk verdwenen. Sommige stukken zijn misschien nog wel te achterhalen, maar het is de vraag of ze dan worden teruggekregen. De onmogelijkheid staat voor enkele voorwerpen helaas reeds bij voorbaat vast. Hierbij denken we aan het in 1903 aan het Rijksmuseum te Amsterdam verkochte houten beeld *de Vlucht naar Egypte,* dat naar alle waarschijnlijkheid uit de verzameling van bisschop David van Bourgondië afkomstig is.

Men zal echter ook veel attenter moeten zijn op ogenschijnlijke „rommel". We herinneren hier slechts aan een leren beenkapachtig voorwerp, dat later de wand bleek te zijn van een brandemmer, waarvan de bodem werd teruggevonden onder een Frankische kogelpot. Deze emmer kon later door de goede zorgen van Manie Ter Steeg en van de schilderijenrestaurateur Van Bohemen in oude glorie worden hersteld en toegevoegd aan de gemeentelijke collectie. We zwijgen dan nog maar van de in 1937, bij het graven van het Amsterdam-Rijnkanaal, gevonden Frankische zwaarden, die tijdens de ontruiming van de bovenverdieping van het stadhuis in verband met de laatste verbouwing bijna naar de schroothoop waren verdwenen als we niet toevallig, op het laatste moment, deze ramp hadden kunnen voorkomen.

Het Kantonnaal en Stedelijk Museum is voor het publiek toegankelijk geweest tot aan het begin van de tweede wereldoorlog. De ellende voor het museum begon toen Duitse troepen in de meidagen van 1940 in het kasteel Duurstede werden gelegerd. Daarna werd de danig gehavende verzameling voor zover mogelijk opgeslagen in kisten, die tijdens de bezettingsjaren verscheidene malen moesten worden verhuisd. In de vijftiger jaren werd wederom het

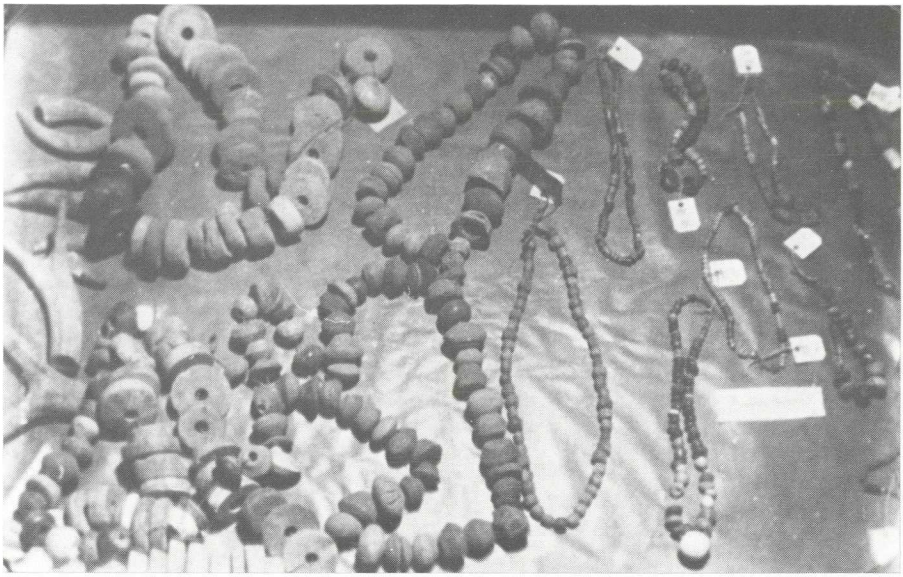

De collectie benen en bakstenen spinklossen links en de grote kralencollectie, die nagenoeg geheel verdwenen is. Ze zijn eveneens uit de Frankisch/Karolingische periode afkomstig. Geheel links enkele delen van herten- of reeëngeweien. Foto J. R. van Nijendaal.

plan opgevat het museum nieuw leven in te blazen. In de tussentijd werden opgravingswerkzaamheden verricht in de kasteelgracht van het slot Duurstede. Deze werd segmentarisch leeggepompt en onderzocht. De collectie onderging hierdoor wel enige uitbreiding, doch in die jaren verdween er erg veel; vooral complete stukken, waar onder verschillende Jacobakannen van het bekende Rijns steengoed en ook roodbruin aardewerk, voorzien van loodglazuur. De opgraving, die in 1948 werd beëindigd, werd gevolgd door de restauratie van de Bourgondische toren van het kasteel, die in 1952 gereed kwam, dat wil zeggen op het hang- en sluitwerk na. Ook in 1979 wachten de kozijnen helaas nog op het afhangen van de deuren en de vensters op het afhangen van de luiken! Toch heeft men in 1952 niet geaarzeld de verschillende boven elkander gelegen zalen in de Bourgondische toren opnieuw als museum in te richten. In deze is er ook veel te danken aan de toenmalige burgemeester van Wijk bij Duurstede, C. B. Kentie, die in nauwe samenwerking met de museumadviseur van destijds, dr D. F. Lunsingh Scheurleer, tot een nieuwe opzet kwam. Het is jammer dat bij die heropbouw Thieme niet werd betrokken. In de kamer van bisschop David van Bougondië dacht men zich de geschiedenis van het kasteel onder te brengen, geïllustreerd met een aantal vondsten uit de kasteelgracht; in de zogeheten Brederodekamer zou de geschiedenis van de stad een plaats krijgen, waarbij in het bijzonder de tekeningen en prenten van Wijk aan bod zouden komen. Tenslotte zou de nog enige overgebleven expositiezaal worden ingericht met voorwerpen van de Romeinse en Karolingische nederzetting.
Door tussenkomst van de Rijksinspecteur van Roerende Monumenten wer-

den subsidies en bruikleenvitrines verkregen, terwijl de aantrekkelijkheid van het Kantonnaal en Stedelijk Museum werd verhoogd door de creatie van een klank- en lichtspel, dat verschillende vormen en teksten heeft gekend. Ook nu nog beschikt de gemeente Wijk bij Duurstede over de bandopname van het laatste spel, waarin de kasteelgeest „Pip" van „Pipijn", zittend op de leuning van de kasteelbrug, de groenbeschimmelde knietjes over elkaar, een belangrijke rol vervuld.
Erg bevredigend bleek de tentoonstelling niet steeds te zijn. Het geringe toezicht op de in de boven elkaar gelegen zalen geëxposeerde voorwerpen, het vocht en last but not least de studentenbachanalen waarbij zelfs de zestiende eeuwse hellebaarden als speren in de balken werden geworpen en de bronzen luchters als schommels dienden, vormden nu niet bepaald een stimulans om financiële en personele hulp te verkrijgen bij het jaarlijks opbouwen van de in kisten te winterslaap gezette tentoonstelling. Daarin kwam pas verandering toen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het najaar van 1967 haar kolossale opgravingswerkzaamheden begon.
De collectie werd toen in haar geheel overgebracht naar het gemeentehuis, waar ze werd geïnventariseerd. Opmerketijk bij dit totaaloverzicht waren onder meer de Frankische spinklos- en sleutelverzameling, welke beide nog steeds een uitblinkende zijde vormen van het Wijkse museumbezit. Verder zijn er een aantal gouden triëns en zilveren denarii en de vier reeds genoemde te bezichtigen zwaarden. Uit de zestiende eeuw springt de Spaanse stormhoed naar voren. Vele van de nog aanwezige voorwerpen zijn gepubliceerd. Een wat kleiner, doch niet minder aanzienlijk deel van de collectie, vormen onge-

Collectie bronzen voorwerpen, waaronder sleutels, speelfiches, een Romeins olielampje, een smeltkroesje, een deel van een Tatinger kan en verder enkele scherven van gebruiksaardewerk, waaronder grote delen van kookpotjes. Ook hiervan zijn verschillende stuks verdwenen.
Foto J. R. van Nijendaal.

twijfeld de fraai versierde dekbladen van kammen, de rijgnaalden en de speelfiches, welke alle in been zijn uitgevoerd. Het grootste deel van de verzameling wordt gevormd door, uit verschillende eeuwen daterend aardewerk. Zo onderscheiden zich: soms zeer fraai versierde scherven van Romeins terra sigillata, de inheemse Karolingische kogelpotten en het in Badorf, Majen, Tating en Pingsdorf gemaakte gebruiksaardewerk naast de laat- middeleeuwse kannen, drinkschaaltjes en bekers, die in Siegburg op de draaischijven zijn vervaardigd. Ook komen de zeventiende-eeuwse baardmankruiken uit Raeren voor naast de likkepotjes, de medicijnflesjes en enige majolicaborden van verschillende herkomst uit de zeventiende en achttiende eeuw.
Maar toch werd door dit noodgedwongen verblijf van de collectie binnen de gemeentehuismuren de belangstelling en de liefde voor het verleden van Wijk bij Duurstede zo groot, dat ook andere voorwerpen dan de bovengenoemde in de aandacht kwamen. Hierbij denken we aan de haardplaten, de leren brandemmertjes, waarvan er gelukkig een paar van de ondergang werden gered en de onderscheidingstekenen voor de voorlieden bij de brandweer. Voorts memoreren we de houten voorwerpen, zoals een console, eiken en grenen gepolichromeerde lauwertakken enzovoorts. Het ware te wense, dat zo vele, inmiddels uit Wijk bij Duurstede verdwenen exponenten van geschiedenis en kunst weer zouden terugkomen, want nu is er een museum, dat een vaste basis heeft gekregen. Nu is er een ruimte, waarin met het aanwezige materiaal als het ware kan worden gespeeld en nu is er een bestuur, dat zich kan zetten achter de behoefte van het publiek, dat iets van het verleden wil zien. Meer dan ooit werd het duidelijk, dat het gemis van de zaak, de interesse in hoge mate opwekte.

Maar om aan dit verlangen tegemoet te komen, moesten nogal wat problemen worden overwonnen. Waren er niet vanaf 1967 bij de komst van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek schoorvoetend pogingen gedaan om bij het gemeentebestuur, naast de grote belangstelling voor de woningbouw en ontwikkeling, ook aandacht los te weken voor het broze, aan velen vrijwel niets of weinig zeggende, verleden? Het bekende adagium van gebrek aan tijd en geld ten spijt, werden de activiteiten echter voortgezet. Niettemin resulteerde dit in de oprichting op 24 augustus 1973 van een stichting met een algemeen- en dagelijks-bestuur. Men kon toen aan de slag gaan om het voormalige Kantonnaal en Stedelijk Museum weer van de grond te krijgen. De stichting kreeg de naam van het vroegere museum, hoewel sommigen zeker bedenkingen tegen die naam hadden. Een bezwaar leek de toevoeging „Kantonnaal", dat in de tijd van de oprichting (1926) moest herinneren aan het oude kantongerecht, dat tot dat jaar in Wijk bij Duurstede ten raadhuize gevestigd was geweest. Eertijds zou het museum in een behoefte moeten voorzien die verder reikte dan alleen Wijk. Het gehele voormalige kanton zou in de belangstelling moeten gaan delen.
Vanaf 1973 werd er koortsachtig gewerkt om een definitief onderdak te verwerven. De aanvankelijke prachtige kans, het museum onder te brengen in het voormalige Ewoud- en Elisabeth Gasthuis aan de Oeverstraat werd helaas verspeeld. De gemeente verkocht het pand, waarna het uiteenviel in brokken

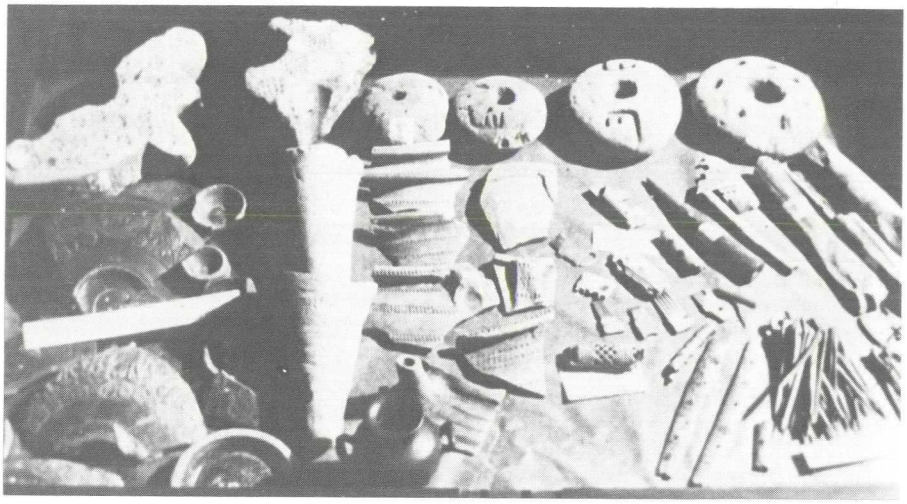

Een deel van de collectie bestaande uit enkele scherven en standringen van schalen of kannetjes van het Romeinse Terra Sigillata. Verder twee Romeinse dakpannen en twee versierde delen van twee vuurbokken. Rechts boven vier netverzwaringen, waarvan er zeker twee zijn verdwenen, enkele grote delen van Frankisch/Karolingisch gebruiksaardewerk afkomstig uit Badorf en een bijna wezensvreemd Grieks vaasje geheel op de voorgrond. Het kan zijn gevonden in Wijk, doch waarschijnlijker is, dat het op andere wijze b.v. door ruiling in de verzameling is terecht gekomen. In de rechter hoek van de foto benen glissen (schaatsen), rijgnaalden, kamdelen en dekbladen van kammen en tenslotte een fluitje.

met verschillende eigenaars. Een volgende mogelijkheid was de zogeheten Botermarkt in de Klooster Leuterstraat, op de hoek van het Kerkstraatje. Het pand, dat als badhuis en consultatiebureau dienst doet, werd in 1965 gerestaureerd en had een kans. Ook hier moest van de plannen worden afgezien. Het idee de zolderverdieping van het stadhuis als museum in te richten moest ook worden verlaten, want de trappen zouden een onoverkomelijk bezwaar vormen voor de bezoekers, zeker als men slecht ter been is.
Eindelijk kwam de voormalige Protestants-christelijke kleuterschool in de Volderstraat vrij. Het Open Jeugdwerk, dat in dit van oorsprong zeer oude pand op een onvoorstelbare wijze had huis gehouden, kreeg een nieuwe huisvesting in de Munstraat. Ingevolge de saneringsplannen zou de school onder de slopershamer moeten verdwijnen. Gelukkig werd toen het idee geboren om een tentoonstelling in te richten in de benedenverdieping en om op de bovenverdieping de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een opgravingskantoor te verschaffen. Inderdaad sloeg dit idee aan in Amersfoort en bij het gemeentebestuur van Wijk en . . . dus werden met bekwame spoed financiële hulpbronnen aangeboord. Eén daarvan was het provinciaal bestuur van Utrecht, dat in feite de belangrijkste bijdrage leverde en het museum als het ware „in de lift" zette. Het subsidie-verzoek van het museumbestuur werd aanleiding tot een verbouwing, die gedeeltelijk uit de fondsen van de werkloosheidsvoorziening betaald kon worden. Het provinciaal bestuur bracht daartoe de kwestie in de vergadering van de Regionale Commissie voor

Openbare Werken, die de uitvoering van dit object met succes op de zo geheten urgentielijst wist te brengen. Toen eindelijk het „jawoord" van de directie van de Aanvullende Civieltechnische Werken werd verkregen, kwam ook het Wijkse gemeentebestuur over de brug. Het stichtingsbestuur was van oordeel, dat de eerste fase van de totstandbrenging van het museum zou moeten worden gerealiseerd. Daaraan werd dan ook vanaf dat moment zeer hard gewerkt. Behalve het departement van Sociale Zaken, speelde nu ook het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk mee. Ook het provinciaal Anjerfonds werd te hulp geroepen. En de hulp kwam inderdaad. Toen na vele maanden hard werken de twintigste mei 1975 aanbrak, konden vele medewerkers met tevredenheid het resultaat van hun werk in ogenschouw nemen. Een gebouw in de binnenstad was voorlopig gered en een fraaie tentoonstelling, onder de titel *Dorestad, een beeld van een opgraving* sierde twee keurig gerestaureerde ruimten. Aan die tentoonstelling hadden Prof dr. W. A. van Es en zijn wetenschappelijke staf en tentoonstellingsarchitect Aart Verhoeven uit Spanga vele maanden gearbeid.
Onder de vele genodigden bij de opening waren de toenmalige minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk mr H. W. van Doorn en mw A. Thieme, welke laatste als hommage aan haar vader na een openingswoord van de minister in de kerkzaal van de Hervormde kerk, het gebouw opende. Het museumbestuur zal bij de vele tevreden blikken ongetwijfeld gedacht hebben: hoe spannen wij al deze contente lieden opnieuw voor onze kar, opdat ook de tweede fase kan worden gerealiseerd.

Het moge de onvoorzichtigheid of de doortastendheid van het museumbestuur zijn geweest - we laten het de lezer ter beoordeling - om terstond na een daartoe gegeven hint - zonder blikken of blozen de tweede fase van de verbouwing van het museum aan te melden. Daarmee zou meer geld gemoeid zijn, want de kosten werden reeds in de aanvang op enkele tonnen geraamd.
Zeer verbaasd waren de bestuursleden dan ook toen in april van het jaar daarna reeds een positief bericht werd verkregen van de Dienst Aanvullende Civieltechnische Werken, waardoor de verbouwing spoedig zou kunnen worden verwezenlijkt. De geraamde kosten beliepen *f* 450.000,–, uiteraard afgezien van de nosten terzake van de tentoonstelling, die als een surplus daarboven zouden moeten worden gefinancierd. Het bovengenoemde bedrag zou voor 75% door het Rijk en voor 25% door de gemeente Wijk bij Duurstede worden betaald.
Door het dagelijks bestuur werden vanaf dat moment veel berekeningen gemaakt en kansen gewogen. Opnieuw werden het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, het provinciaal bestuur van Utrecht, het provinciaal Anjerfonds en enkele andere particuliere instanties benaderd. Het succes was werkelijk overweldigend. Met een zorgvuldig beleid zouden de noodzakelijke voorzieningen kunnen worden getroffen. Na al die jaren van zorgvuldig rekenen en werken is het thans zover: het gebouw is geheel en al gerenoveerd. Het beschikt over drie prachtige expositiezalen en een gerestaureerde opkamer, waaronder zich een kelder bevindt. Verder is er een keuken, een depôt en waarlijk niet op de laatste plaats een zolderruimte, waar

Foto, gemaakt bij de opening op vrijdag 16 oktober 1926 van de tentoonstelling van het Kantonnaal en Stedelijk Museum. Op de foto zijn te onderscheiden voorste rij v.l.n.r.
Jhr. H. van den Bosch, W. F. van Beeck Calkoen, Th. van Bemmel, J. F. A. Dijkman, J. F. Schellekens, B. Schoenmaker, J. A. F. Thieme, Mevrouw D. J. Thieme Peek en N. N.
Op de achterste rij v.l.n.r.
M. R. E. van Eijkeren Santhagens, N. N., J. W. Stokman, N. N., N. N., De Bruijn, N. N., H. van Dam(?), J. Vrijhoef, A. van Heijst(?), N. N., W. Dijkman, N. N., N. N., B. G. van Heijst, Mej. Schuring, Ds. Buurman, Notaris Kijlstra, N. N., en Mej. A. C. Thieme.

vergaderd en gewerkt kan worden. Vier fraaie dakkapellen zorgen voor daglicht. Vanuit die dakkapellen kan men uitzien over de Volderstraat en de Mazijk. Op de achtergrond zal men het oude Ewoud- en Elisabeth Gasthuis en de molen „Rijn en Lek" ontwaren. In de avonduren is de zolder diffuus verlicht, waardoor het er prettig werken en vergaderen is, zulks in het belang van het museum en van hen, die er arbeiden.
In de nieuwe tentoonstellingsruimten is koortsachtig gewerkt aan de totstandkoming van de vervolgexpositie. In de benedenruimten zijn enkele wijzigingen aangebracht in de opstelling, aangezien enige inzichten over de opgravingen en de daaruit te trekken conclusies wijzigden; boven zien de bezoekers de Wijkse geschiedenis uit de late middeleeuwen gestalte krijgen. Een tufstenen graftombe staat naast gezichten op stadswallen en kasteel, terwijl er voorts jongere oudheidkundige vondsten zijn geëxposeerd. De centrale figuur is hier de persoon van bisschop David van Bougondië (1427-1496), bastaardzoon van Philips de Goede. Een kleine wisselzaal zal het Kantonnaal en Stedelijk Museum de dynamiek moeten geven, om steeds weer nieuwe bezoekers te trekken, terwijl deze kleine kamer tevens dienstig kan zijn om bezoekers in te

lichten over het geheel van de tentoongestelde panelen en voorwerpen.
Buiten wacht nog een monument van geheel andere aard, dat om hulp schreeuwt. Het is een oude moerbeiboom, die reeds vele Wijkenaren heeft overleefd. Zijn ouderdom wordt geschat op ongeveer 250 jaren. Deze uit het Midden-Oosten afkomstige leiboom, die elk jaar zijn heerlijke vruchten draagt zal het museumstuk worden van de museumtuin. De tuin zal straks worden omgeven door een uit kloostermoppen opgebouwde muur. In de tuin zullen ook kruiden kunnen worden gevonden, die eigen zijn aan een bescheiden stinsflora. Ook daar zal de bezoeker straks zijn ogen kunnen uitkijken. We kunnen dan ook een ieder een bezoek aan dit plekje, waar de tijd schijnt te hebben stilgestaan, van harte aanbevelen.

Kroniek over het jaar 1979.

W. Uittenbogaard.

januari 1 De barre koude heeft voor een opmerkelijk rustige jaarwisseling in de gehele provincie gezorgd.

1 Het inwonertal van de provincie Utrecht is in het nu verstreken jaar met 9.708 gestegen tot 895.464. In de gemeente Utrecht steeg het inwonertal met 984 tot 237.037.

1 De Utrechtse kraamkliniek *Huize Ooievaar* aan de J. W. Frisostraat wordt wegens exploitatiemoeilijkheden gesloten.

5 Op Paleis Soestdijk wordt aan Koningin Juliana door de burgemeester van Utrecht een serie munten aangeboden, die geslagen is in verband met de 400-jarige herdenking van de Unie van Utrecht.

12 De woningbouw te Wijk bij Duurstede blijkt te worden vertraagd tengevolge van meer tijd vergende opgravingswerk-

23 januari *deel van het door Jos Stelling ontworpen tableau, opgesteld in de Kapittelzaal. foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht*

zaamheden aldaar, uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

16 Te Nieuwegein wordt de heer H. Flik tot burgemeester geïnstalleerd. De heer Flik volgt, na een periode waarin de heer W. A. Fibbe als waarnemend-burgemeester optrad, de heer F. J. Hermsen op, die wegens benoeming elders de gemeente per 15 augustus 1978 verlaten had.

19 De burgemeester van Utrecht onthult een door de edelsmid Jan Noyons, samen met J. Moesman en W. van Zijl, vervaardigde plaquette, die is aangebracht aan het voetstuk van het standbeeld voor Jan van Nassau.

22 Het gebruik van het op 11 september 1955 officiëel voor een periode van drie jaren geopende *noodgebouw Tivoli* wordt, na bijna veertien jaar als concertzaal te hebben gediend, officiëel afgesloten na een concert door het Resedentie-Orkest onder leiding van Ferdinand Leitner.

23 Tijdens een plechtige bijeenkomst in de Domkerk wordt, in aanwezigheid van een groot deel van de Koninklijke familie, tal van diplomaten, vele leden van het Kabinet en van de beide Kamers der Staten-Generaal, alsmede een groot aantal anderen, de ondertekening op 23 januari 1579 van de *Unie van Utrecht* herdacht.

25 januari *foto: H. N. Bol, provincie Utrecht.*

23 In drie vertrekken - waar onder de Kapittelzaal - van het Universiteitsgebouw aan het Domplein wordt door middel van een dia-klankbeeld, een mobiele tentoonstelling en een fantasietableau, een beeld gegeven rond de sluiting van de Unie van Utrecht in 1579 (tot 3 februari). Duplicaten van de fototentoonstelling worden in vrijwel alle overige provincies geëxposeerd.

26 In aanwezigheid van Prinses Beatrix en Prins Claus wordt het nieuwe *Muziekcentrum* te Utrecht met een sobere plechtigheid in gebruik genomen.

25 De plannen voor de rond 12.950 hectaren beslaande ruilverkaveling Lopikerwaard worden aangenomen met 50,66% van de hoofdelijke stemmen, vertegenwoordigende 60,14% van de naar oppervlakte uitgebrachte stemmen. Opgekomen waren 58,14% van de stemgerechtigden.

29 Het Utrechtse slagersgilde, dat sedert 7 januari 1433 was opgeheven, wordt door het gemeentebestuur van Utrecht officiëel in ere hersteld.

5 februari: voormalige schoolgebouw Lagere Technische School; foto: Fotodienst gemeente Utrecht.

30 De afdeling Utrecht van de Stichting Monumentenwacht herdenkt haar eerste lustrum.

31 Het Koninklijk Nederlands Metereologisch Instituut te De Bilt bestaat 125 jaar.

februari *1* In de maand januari bedroeg de gemiddelde buitentemperatuur te De Bilt -3,3° C; gedurende zestien dagen kwamen de temperaturen in die maand niet boven het vriespunt.

5 Het uit 1877 daterende schoolgebouw aan het Schoolplein te Utrecht waarin de *Lagere Technische School* (voorheen: Ambachtsschool) gevestigd was, wordt gesloopt, nadat de LTS een nieuw scholencomplex aan de Ina Boudier Bakkerlaan in gebruik heeft genomen. Op de door de sloop vrijkomende grond zullen woningen worden gebouwd.

6 Het Utrechtsch Studenten Toneel presenteert in de Stadsschouwburg *Als Oranje zwijgt,* een toneelstuk, geschreven door Frank Hilwig en Toine van Benthem, rond Willem van Oranje en de Unie van Utrecht.

7 De Roemeense dirigent Corneliu Dumbraveunu wordt tot tijdelijk artistiek leider van het Utrechts Symfonie Orkest benoemd.

20/21 Tijdens een openbare veiling in het noodgebouw Tivoli worden alle onroerende goederen, die in dat gebouw gebruikt werden, verkocht.

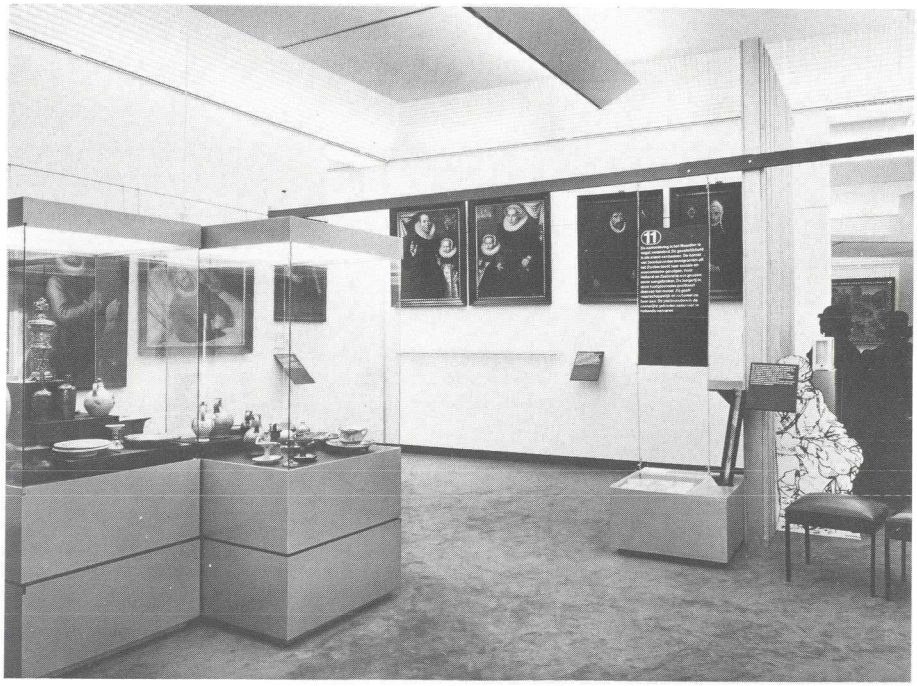

23 april *foto: Centraal Museum*

21 Provinciale Staten aanvaarden een *Woonwagenplan;* in dat plan worden enkele tientallen gemeenten in deze provincie aangewezen, die binnen haar gebied staanplaatsen voor woonwagens beschikbaar zullen moeten stellen.

23 Prinses Beatrix opent tijdens een korte plechtigheid in de Nicolaïkerk te tentoonstelling *De kogel door de kerk?* die is ingericht in het Centraal Museum (tot 4 juni).

maart

1 In het Historisch Kostuumcentrum aan de Loeff Berchmakerstraat wordt de expositie *Een lastig pak* geopend; getoond wordt kleding uit de periode 1555 tot 1625.

7 Omstreeks 20.00 uur breekt brand uit in het *noodgebouw Tivoli;* het houten gebouw brandt volledig plat; ook de jarenlang binnen het gebouw gekoesterde bomen gaan verloren.

15 De raad van Utrecht stemt in met het afbreken van de zogenaamde *puist in de Nobelstraat.*

19 De heer C. Letschert, lid van het college van Gedeputeerde Staten van Utrecht, kondigt aan op 10 oktober 1979 zijn lidmaatschap van Provinciale Staten, en daarmee ook het lidmaatschap van Gedeputeerde Staten, te zullen neerleggen.

22 Hotel Smits aan het Vredenburg viert het zilveren jubileum van dat hotel.

26 Begonnen wordt met het bouwen van een brug over het Amsterdam-Rijnkanaal tussen Utrecht en Nieuwegein; de brug zal bestemd zijn voor de sneltram Utrecht-Nieuwegein-IJsselstein.

30 Te Leersum wordt het zevenhonderd-jarig bestaan van dit dorp herdacht.

april

2 In de Openbare Leeszaal te Utrecht wordt een tentoonstelling geopend (tot 12 april) over het hoe en waarom van de Europese eenwording, als inleiding tot de op 7 juni te houden verkiezingen voor het Europees parlement.

4 De heer J. Massink wordt geïnstalleerd als voorzitter van de Intergemeentelijke *Samenwerking Agglomeratie Utrecht.*

6 Op initiatief van de Utrechtse Atletiekvereniging Hellas wordt tussen de beide Uniesteden Utrecht en Arras (Atrecht) een 375 km lange astafette gelopen.

12 In de hal van het Utrechtse stadhuis wordt (tot 21 april) een expositie geopend van foto's en maquettes, die een beeld geven van Arras (Atrecht).

18 Provinciale Staten stellen een verordening tegen grondwater- en bodemverontreiniging vast. De verordening zal op 1 januari 1980 in werking treden en heeft ten doel in de gehele provincie verontreinigingen van de bodem en het grondwater te voorkomen, danwel te beperken.

27/28 In het kader van de Unieherdenking wordt een tweedaags congres over het thema *Demokratie '79* gehouden. Als tegenhanger wordt de eerste congresdag in het gebouw Rasa de vraag behandeld of Nederland op weg is naar een totalitaire democratie.

mei

3 De burgemeester van Utrecht onthult een door Jeannot Bürgi vervaardigde lantaarnconsole waarop het sluiten van de Unie van Utrecht is uitgebeeld.

3 De raad van Utrecht besluit tot restauratie van de *gemeentesluis* te Vreeswijk.

3 De raad van Utrecht besluit het eindpunt van de raillijn IJsselstein-Nieuwegein-Utrecht niet op het Smakkelaarsveld maar op het Stationsplein te laten maken.

16 Provinciale Staten kennen het Amersfoortse museum Flehite een subsidie van *f* 37.000,– toe voor de aanschaf van een aantal vitrines.

16 Als gevolg van de herindeling van het gebied van de gemeenten Montfoort en Linschoten vinden aldaar gemeenteraadsverkiezingen plaats.

16 Als opvolger van mr dr A. A. H. Stolk treedt de heer J. Eijsink in functie als burgemeester van Zeist.

17/18 De te Utrecht gevestigde *Stichting tot uitgaaf van de bronnen van oud-vaderland recht* herdenkt tijdens een congres, gewijd aan het thema *publiceren en profiteren van rechtsbronnen,* haar honderd-jarig bestaan.

18 De Unie van watertouristen viert haar gouden jubileum met een vaartocht door de Vecht vanaf de Mijndensesluis naar Utrecht.

24 Te Soest wordt het 950-jarig bestaan van dit dorp herdacht.

24 Te Montfoort vinden de openingsplechtigheden plaats van de festiviteiten waarmee het feit wordt herdacht dat deze stad 650 jaar geleden stadsrechten verkreeg.

juni

4 Met een groot vuurwerk, ontstoken op een terrein aan de Weg der Verenigde Naties, wordt de herdenking van de Unie van Utrecht besloten.

8 De eerste bestuursvergadering wordt gehouden van het Recreatieschap Utrechtse Heuvelrug en Valleigebied. Daarmee gaat het vijfde recreatieschap in de provincie Utrecht functioneren.

9 Het *Rijksmuseum Het Catharijne Convent* wordt door Koningin Juliana geopend.

12 Het gebouw aan de Koningslaan te Utrecht, waarin tot voor twee jaren de Emmakliniek was gevestigd, is geheel gesloopt.

9 juni *foto: Gemeentelijke fotodienst Utrecht*

16 In de Bruntenhof te Utrecht wordt door mevr. J. P. W. Crone-Markenhof een door Hans Bayens vervaardigde bronsplastiek ter nagedachtenis aan de Utrechtse literator C. C. S. Crone onthuld.

16 De heer W. Jongeneel treedt in functie als burgemeester van Driebergen-Rijsenburg als opvolger van de heer R. W. baron van Boetzelaer.

19 Het ooievaarsechtpaar op het dak van het stadhuis te Oudewater brengt drie jongen ter wereld.

26 Prof dr J. F. Nuboer, oud-hoogleraar in de algemene heelkunde, overleden (79 jaar).

juli

1 De centrale meldposten voor het ambulancevervoer te Utrecht en Amersfoort gaan functioneren. De meldpost te Utrecht zal 38 gemeenten - waarvan 6 Zuid-Hollandse - en die te Amersfoort 14 gemeenten - waarvan 3 Gelderse - bestrijken.

1 De heer M. K. Pool, burgemeester van Linschoten, aanvaardt tevens het burgemeestersambt van Snelrewaard, welke functie hij reeds sedert 16 augustus 1977 waarnam.

5 De molen *Rijn en Zon,* staande aan de Adelaarstraat te Utrecht, wordt na een grondige restauratie weer in gebruik genomen.

10 De Kroon verwerpt het beroep, ingesteld door de Hervormde Gemeente Leusden, de Werkgroep Rijksweg 28 en de Stichting Natuur en Milieu, tegen de voorgenomen aanleg van de Rijksweg 28 over de Leusderhei en door Oud-Leusden.

augustus 6 Het gemeentebestuur van Utrecht heeft aan de beeldhouwer H. Janzen opdracht verleend voor een te zijner tijd op het Hobbemaplein te plaatsen bronzen beeld ter nagedachtenis van de op 6 december 1562 te Utrecht overleden schilder Jan van Scorel.

7 Het Centraal Museum heeft met de Hervormde Gemeente te Utrecht overeenstemming bereikt over het medegebruik van de Nicolaïkerk als expositieruimte in de perioden van mei tot en met september.

13 Het gebouw van de voormalige kraamkliniek *Huize Ooievaar* aan de J. W. Frisostraat wordt in gebruik genomen als opvanghuis voor Vietnamese vluchtelingen.

13 In een aantal gemeenten in het Heuvelruggebied gaat een provinciale *actie tankslag* van start, ten doel hebbende restanten olie uit in onbruik geraakte olietanks te verwijderen, opdat deze tanks geen gevaar meer zullen vormen voor verontreiniging van de bodem en het grondwater.

19 Te Doorn wordt met sjezen, koetsen en andere karren voor paardentractie, een *kastelentocht* gereden.

23 Leden van de actiegroep Amelisweerd dwingen de intercitytrein van Utrecht naar Arnhem en Maastricht tot stoppen ter hoogte van de in uitvoering zijnde aanleg van Rijksweg nr 27 nabij Amelisweerd, beögende daarmee te protesteren tegen de aanleg van de genoemde Rijksweg.

27 Na het gereedkomen van uitbreidingen en vernieuwingen is de *Julianahal* de grootste overdekte ruimte voor wisselexposities geworden binnen het Jaarbeurscomplex.

31 Ir A. van der Steld ontvangt bij zijn afscheid als directeur van de Dienst Stadsontwikkeling de zilveren stadsmedaille uit handen van de burgemeester van Utrecht.

31 Mevr. G. A. Schröder-Schräder wordt op haar negentigste verjaardag in het Rietveld-Schröderhuis aan de Prins Hendriklaan onderscheiden als ridder in de orde van Oranje-Nasau wegens haar verdiensten in cultuurhistorische zin.

september 1 De heer drs H. A. van Zwieten treedt in functie als burgemeester van Breukelen als opvolger van mr J. D. van Ketwich Verschuur, die ingaande 1 april 1979 burgemeester van Wageningen werd.

1 De heer H. W. F. Mumsen treedt in functie als burgemeester van Amerongen, waarin hij Jhr mr O. R. van den Bosch opvolgde, die ingaande 15 mei 1979 burgemeester van Heemstede werd. Het burgemeestersambt werd in Amerongen vanaf 15 mei tot 31 augustus waargenomen door de heer mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, burgemeester van Maarn.

4 De collectie van de Stichting *Van Baaren,* die aanwezig was in het perceel Oudegracht 317 te Utrecht, gaat geïncorporeerd worden in het Centraal Museum te Utrecht.

5 Prinses Beatrix opent in het Muziekcentrum een Unicef-tentoonstelling over het thema *kinderen van deze wereld* (tot 29 september).

8 De Stichting Het Utrechts Landschap en andere natuurbeschermingsorganisaties, die sinds kort eveneens het landhuis Oostbroek als centrum van hun activiteiten in gebruik namen, houden op het *landgoed Oostbroek* een open dag.

8 De buurtbuslijn Ederveen-Overberg-Veenendaal wordt feestelijk in gebruik genomen.

12 Gedeputeerde Staten benoemen de leden van de Plaatselijke commissie voor de ruilverkaveling Lopikerwaard. Het voorzitterschap van deze commissie zal vervuld worden door de heer mr H. A. C. Middelweerd. De commissie zal op 1 oktober worden geïnstalleerd.

14 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht wordt de expositie *binnenste buiten* geopend (tot 27 september), welke expositie beoogt een beeld te geven van de ontwikkelingen van het academisch onderwijs in de interne geneeskunde.

19 Het nog overgebleven stukje van *Wijk C* viert in de Willemsstraat en de St. Jacobstraat een straatfeest, zoals dat in het verleden in die wijk telken jare gevierd werd.

19 De studenten paardenrijvereniging Bellerophon en de vrouwelijke rijvereniging Cimarone houden, in verband met het eerste lustrum van de eerstgenoemde vereniging, ringsteekwedstrijden op het Janskerkhof.

19 Provinciale Staten kiezen tot lid van het college van Gede-

22 september foto: Bureau 't Sticht b.v.

puteerde Staten van Utrecht de heer ir J. D. Hoepelman. De heer Hoepelman volgt het aftredende lid van het genoemde college, de heer C. Letschert, op.

20 De heer mr B. J. M. Gudde, sedert 1 november 1970 gemeente-secretaris van Amersfoort, wordt door Provinciale Staten van Limburg benoemd tot Griffier der (Limburgse) Staten.

22 De buurtbuslijn Mijdrecht-De Hoef-Uithoorn wordt feestelijk in gebruik genomen.

25 Nadat in anderhalf jaar tijd omstreeks 1 miljoen m^3 slib en aarde, afkomstig uit het Amsterdam-Rijnkanaal, via een buisleiding gespoten is in een zandput, gelegen nabij de kruising van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort met de Groenekanseweg in de gemeente Maartensdijk, wordt een aanvang gemaakt met het verwijderen van de buisleiding die tijdelijk voor dat doel was aangelegd.

26 Bij zijn afscheid als voorzitter van het Utrechts Symfonie Orkest ontvangt dr J. de Jongh de zilveren stadsmedaille.

oktober

1 Het Gemeentelijk nachtverblijf voor onbehuisden, dat op het Vaaltterrein te Utrecht gevestigd was, wordt gesloten.

1 Met de uitvoering van het uit 1974 daterende plan *Lek-Boulevard* wordt te Nieuwegein een aanvang gemaakt.

3 In de nachtelijke uren wordt een (mislukte) bomaanslag gepleegd op het FNV-Gebouw aan de Goemans Borgesiuslaan te Utrecht. De aanslag houdt wellicht verband met stakingen, die plaatsvinden in de Rotterdamse havens.

12 Het Utrechts Nieuwsblad besluit in de gemeente Houten een nieuw bedrijfscomplex te stichten en het gehele bedrijf te zijner tijd daarheen te verplaatsen. Het Utrechts Nieuwsblad is thans 86 jaar in Utrecht gevestigd.

13 In het gebouw van de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst wordt de tentoonstelling *De stad ten baat* geopend (tot 6 januari 1980). De tentoonstelling is georganiseerd in het kader van het op 18 en 19 oktober in het Jaarbeurscongrescentrum te houden congres van de Vereniging van archivarissen in Nederland, hetwelk als thema draagt *dienstverlening, de relatie tussen archiefdienst en gebruikers.*

13 Het Koninklijk Utrechts Dilettanten Orkest viert met een rondgang door de binnenstad en een receptie in het Muziekcentrum haar 85-jarig bestaan.

15 Aan de heer L. Guldie wordt de burgemeestersmedaille uitgereikt bij het verlaten van de gemeentedienst, nadat hij Utrecht 34 jaar heeft gediend.

22 In de hal van het GEB aan de Nicolaas Beetsstraat wordt een door Henk van der Vlies vervaardigd kunstwerk aan de

5 november *Overzicht van het opengestelde deel van de N.R.U. met aansluitingen op de Rijksweg Amsterdam Utrecht* *foto: H. N. Bol, provincie Utrecht*

directie aangeboden als geschenk van het personeel ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van het GEB. In 1929 werd het uit 1862 daterende Gasbedrijf samengevoegd met het uit 1906 daterende Elektriciteits- en Trambedrijf.

31 Deze maand is een aanvang gemaakt met de uitvoering van het *in één stroom restaureren van de werf- en kluismuren* langs de Utrechtse grachten overeenkomstig een daartoe reeds in 1976 door de raad genomen besluit.

november 1 Deze week hield, tengevolge van een uitgesproken faillissement, de Zeister textielgroothandel *Lehman, Van Wees en Weiss* op te bestaan. Deze firma heeft ruim 220 jaar deel uitgemaakt van de Evangelische Broedergemeente in Nederland.

1 De heer H. C. Schriever treedt in functie als burgemeester van de gemeenten Benschop en Polsbroek, waar hij de heer D. Zielhuis opvolgde.

5 De aansluitingen van de deels nog in aanleg zijnde Noordelijke Randweg Utrecht op de Rijksweg 2 nabij Maarssenbroek worden officiëel door de oud-Gedeputeerde C. Letschert voor het verkeer opengesteld.

12 Het gemeentebestuur van Utrecht reikt een achttal milieu-

prijzen uit. De gemeente was door een schenking van de AMEV tot het uitreiken van deze prijzen in staat gesteld.

28 Provinciale Staten stellen een nieuw *secundair- en tertiairwegenplan* voor de gehele provincie vast.

30 Na 13 maanden te hebben gefunctioneerd sluit het *Informatiecentrum muziek en publiek,* dat gevestigd was in het Radboudkwartier, wegens gebrek aan belangstelling.

december

4 Provinciale Waterstaat van Utrecht presenteert een *fietspadenplan* voor de gehele provincie. Het plan voorziet in de aanleg en de verbetering van in totaal 1800 km fietspaden.

6 De minister van verkeer en waterstaat ir D. S. Tuijnman stelt een nieuwe rioolwaterzuiveringsinstallatie te Mijdrecht in gebruik. In deze installatie zal het grootste deel van het in de gemeenten Vinkeveen en Waverveen, Wilnis en Mijdrecht haar ontstaan vindende afvalwater verwerkt gaan worden.

10 De burgemeester van Oudewater stelt de voor die woonkern gebouwde nieuwe provinciale afvalwaterzuiveringsinstallatie in gebruik.

18 De voorbereidingscommissie voor een ruilverkaveling Schalkwijk wordt geïnstalleerd.

18 De Banklok, gegoten in 1471 en hangende in de Buurkerktoren, wordt, na vele jaren niet te zijn gebruikt, weer in gebruik genomen. De klok zal voortaan geluid worden op Koninginnedag, op 5 mei en bij de installatie van burgerlijke autoriteiten.

20 De raad van Amersfoort besluit de minister van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening te verzoeken om Amersfoort tot groeistad aan te wijzen.

19 Het Schooladviescentrum Utrecht draagt haar historische schoolcollecties over aan het ministerie van onderwijs, dat de verzameling, samen met die van het ministerie, in bruikleen zal afstaan aan de gemeente Zoetermeer ter expositie van de beide collecties in de voormalige boerderij *Meerzicht* in die gemeente.

24 In de Domtoren wordt het *Utrechtse Klokkenluidersgilde* geïnstalleerd.

31 Het Soester vervoerbedrijf Tensen houdt op te bestaan. De lijndiensten van dit bedrijf worden voortgezet door Centraal Nederland.

31 In het thans verstreken jaar heeft de Utrechtse Brandweer 1182 keer voor brandbestrijding moeten uitrukken. De brandschade van al deze branden werd in totaal geraamd op *f* 7.300.645,–. In 1978 werd voor brandbestrijding 1039 keer uitgerukt. De brandschade werd dat jaar op *f* 4.995.690,– geraamd.

Verslag van de secretaris over 1979

De Vereniging Oud Utrecht heeft nu ruim 1800 leden. De stijging van het ledental zet zich gestaag door. Enerzijds beoefenen, anderzijds verspreiden die leden de kennis van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht, zoals dat in de ondertiteling vermeld staat.
Niet langer is Oud Utrecht gehouden haar activiteiten over de gehele provincie uit te strekken. Tal van lokale historische verenigingen zijn verrezen en bloeien in meerdere of mindere mate. Op de regionale contactdagen, met name de Historische Dag, blijkt dat de geschiedbeoefening, maar dan in het éigen gebied, velen aanspreekt. Hoe belangrijk het direct om zich heen zien ook moge zijn, het verhindert soms een meer algemene visie op problemen, die in elk van de deelgebieden toch voorkomen. Het blijft jammer dat Oud-Utrecht niet meer dan regionale belangen kan dienen.
Hopelijk zal de tijd nog rijp worden dat deze vereniging - misschien ooit zelfs onder weglating van het voorvoegsel „Oud" - zich zal kunnen gaan meten met een gezelschap als de vereniging Holland, die als overkoepelende instelling de historische belangen van een groot gebied overtuigend weet te dienen. Op dat moment zullen de oostwaarts weglopende traiectini - de Utrechters - zoals het omslag van het Jaarboek Oud Utrecht laat zien, niet meer hun rug, maar hun open vizier, westwaarts naar Holland, kunnen vertonen.

Jaarboek

De wandeling van deze onvolprezen Utrechters over Kaerius' „provinciekaart" is ook positief te duiden.
Nieuwsgierig betreden ze de inhoud van het jaarboek 1979, dat ditmaal geen themanummer was. De hoekstenen ervan werden gevormd door 133 jaar geschiedenis van het Bartholomeetje en door 50 jaar Utrechtse beeldende kunst. Dit laatste geschreven door de nestor van de critici: C. A. Schilp.
De eerste kleurenfotografieën in de geschiedenis van het jaarboek lardeerden deze beoefeningen van de geschiedenis in stad en provincie. In het register op de jaarboeken 1954 t/m 1983, dat nu in voorbereiding is, zal al dit onderzoek toegankelijk worden gemaakt.

Maandblad

Oud Utrechts Maandblad, dat ons tot het eind van het jaar vanaf het omslag op het Uniefeest vergastte, slokte weer meer pagina's dan voorheen op. Dit kwam de kwaliteit en de actualiteit ten goede. Boekbesprekingen, monografische artikelen, protesten, een themanummer over de Klaaskerk, polemieken over het Catharijnevoncent, agenda's en een prijzenswaardige Archeologi-

sche Kroniek maken het blad tot een zeer bruikbaar informatiebulletin over het wel en wee van Utrechts monumentale, maar zwaar belaste erfenis uit het verleden.

Ook de Propagandacommissie heeft zich over het verschijnsel van een vereniging tussen servet en tafellaken, d.w.z. lokaal of provinciaal, gebogen. Regionaal zou misschien een formulering kunnen zijn, zonder overigens hiermee het begrip Groot-Oud-Utrecht te willen introduceren. Volgens de propagandacommissie behoren ledenwerving en publiciteit bij jongere historisch geïnteresseerden tot de nieuwe mogelijkheden. Een nieuwe folder is dan ook in voorbereiding.

Het excursiewezen bloeit binnen Oud-Utrecht, vooral dankzij de onvermoeibare activiteiten van de commissie van die naam. Zes maal dit jaar voerden been, bus of trein de leden naar doelen als Domtoren, Provinciekantoor, Culemborg, Catharijneconvent, naar de zustervereniging in Leiden en naar de Vesting Naarden.
De belangstelling was steeds groot en herhalingen van dergelijke aantrekkelijke ondernemingen zijn gewenst.

Ook lezingen - met of zonder lichtbeelden - hoe wonderlijk ouderwets die term ook klinkt - werden georganiseerd. De heren Kylstra - Technisch Archeologie; Kipp - Wed 5 tot 7; en Apell op de Najaarsledenvergadering ovec Utrechts Monumentenzorg - losten in meerdere of mindere mate vraagstukken op, die onze vereniging en haar leden bezig houden.

Financiën

Zelfs voor de niet financieel terzake kundige mag blijken dat uitgaven en inkomsten van de vereniging geen al te schrikbarende verschillen meer opleveren. Een gezonde basis is gelegd dankzij 's penningmeesters capaciteiten in het aaneenknopen van de eindjes.

Bestuursmutaties

De heren Hoogezand, voorzitter en Kipp, bestuurslid werden herkozen.

Aan het eind van dit verslag dient melding gemaakt te worden van een bestuursmutatie, die plaats moest vinden op de Najaarsledenvergadering van november 1979.
Mevrouw drs M. E. de Haas nam de plaats in van de in februari overleden mevrouw Sjoukje Hooykaas-van den Berg. Haar persoonlijkheid en haar werklust, ook tijdens haar ziekte nog opvallend aanwezig, hebben op velen van ons een niet te vergeten indruk gemaakt.

D. P. Snoep

Vereniging Oud-Utrecht

Ere-leden	W. Stooker mr J. W. C. van Campen mw J. C. Jongbloed-Gerritsen
Leden van verdienste	mw J. A. Acket-van Riemsdijk P. W. Buisman W. L. van Nieuwenhuysen
Voorzitter	A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. 03462-2362
Secretaris	dr D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, 3512 XA Utrecht, tel. 030-31 55 41
Tweede secretaris	G. J. Röhner, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14
Penningmeester	J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, 3721 VH Bilthoven (postgirorekening nummer 575520 tnv Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Overige bestuursleden	mw drs M. E. de Haas, Drift 3, Utrecht drs T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, Bennekom H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, Utrecht drs A. F. E. Kipp, Nieuwegracht 64, Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroeckstraat 48, Utrecht mw L. C. van der Vlerk, Koningslaan 2, Utrecht
Redactie Jaarboek	drs A. D. A. Monna, Zeemanlaan 3, Utrecht drs A. R. M. Smit, Zandhofsestraat 164, Utrecht dr D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht W. Uittenbogaard, Prof T. Brandsmalaan 17, Vleuten
Redactie Maandblad	E. de Jong, J. van Ruisdaelstraat 83, Utrecht G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht dr A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87, Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroeckstraat 48, Utrecht
Propagandacommissie	dr A. van Hulzen, Van Riellaan 3, Utrecht mw H. Ch. Schoonhoven, Weegbree 1, Nieuwegein mw M. A. Schuitemaker-Koster, Maliesingel 6, Utrecht mr J. Schuttevaêr, P. de Hooghstraat 30, Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroeckstraat 48, Utrecht
Excursiecommissie	mw J. Desplanque, Beethovenlaan 18, Utrecht mw drs M. E. de Haas, Drift 3, Utrecht
Ledenadministratie	mw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten; tel. 03407-19 86
Contributie-administratie	H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening nummer 575520, tnv Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)

Leden

F. van der Aa, Utrecht
P. Aantjes, Utrecht
J. A. P. Aarts, Utrecht
L. L. Aartsen, Driebergen
L. J. Abelman, Goes
mw. J. Aberson, Utrecht
Accountantskantoor mr P. J. Schadé, Utrecht
mw. J. A. Acket-van Riemsdijk, Utrecht
mr C. Adelaar, Utrecht
P. J. A. Adriaanse, Utrecht
J. Agterberg, Maarssen
E. L. Ahlrichs, Utrecht
Th. M. Akerboom, Utrecht
J. van den Akker, Utrecht
hr en mw. S. van den Akker-de Jong, Utrecht
J. Albersen, Utrecht
mw. H. J. Alberts-Oets, Utrecht
mw. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
mgr dr B. J. Alfrink, Huis ter Heide
mw. C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen
G. P. J. Alsbach, Utrecht
mw. J. J. G. Alting von Geusau-van der Sluys Veer, Wijk bij Duurstede
A. van Amerongen, Utrecht
J. van Amersfoort, De Bilt
J. van Andel, Utrecht
mr J. T. Anema, Utrecht
mw. S. Andringa-Dekker, Doorn
J. H. B. van Ankoren, Utrecht
C. Anraad, Utrecht
mw. J. H. Anten-Nieuwland, Utrecht
W. Appel, Utrecht
ir R. Appell, Utrecht
mw. mr M. B. Appelman, Utrecht
mw. G. J. Appels-Broere, Driebergen
Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit, Utrecht
Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
Archief, Rijks-, Arnhem
Archief, Rijks-, Utrecht
Archief der gemeente Amersfoort
Archief, gemeente-, Amsterdam
Archief, gemeente-, Rotterdam
Archief, gemeente-, Utrecht
mw. J. van Arkel, Nieuwegein
mr J. M. Arps, Oranjestad (Aruba)
ir J. B. baron van Asbeck, bureau voor architectuur en stedeschoon, Driebergen
mw. I. van Asch van Wijk-Insinger, Rhenen
mw. M. A. Asselberghs, Utrecht
mw. W. Assink, Utrecht
J. H. Atema, Utrecht
mr A. J. H. Athmer, De Bilt
mw. drs Y. Attema, Utrecht
mw. M. Augustinus, Utrecht

mw. M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
A. A. de Baar, Utrecht
F. C. J. van Baaren, Vleuten
G. van Baaren, Utrecht
H. D. Baars, Velp
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
mw. A. Bakker, Utrecht
J. Bakker, Zeist
H. H. de Balbiaan, De Bilt
Th. Baljet, Bunnik
W. Balk, Breukelen
mw. F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
mw. G. Barents-Vermeer, Utrecht
J. P. Barentsen, Utrecht
J. E. Barmen 't Loo, Utrecht
J. C. Barnard, Utrecht
A. F. Barnhoorn, Utrecht
mw. A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
R. M. A. Bedaux, Utrecht
A. W. J. van Beeck Calkoen, Nieuwegein
mw. J. Th. van Beeck Calkoen-Leembruggen, Maartensdijk
drs F. J. ter Beek, Breukelen
J. Been, Leeuwarden
H. Beenen, Utrecht
H. C. de Beer, Nieuwegein
G. H. Bekkering/mw. B. Bekkering-Hoekstra, Enschede
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
mr dr J. Belonje, Alkmaar
mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, De Meern
H. G. van der Ben, Bilthoven
mr S. P. baron Bentinck, Soest
mw. J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
dr D. A. Berents, Bunnik
mw. G. J. M. van de Berg, Utrecht
mw. drs Herma van de Berg, Utrecht
J. van den Berg, Utrecht

mw. drs H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
mw. J van den Berg-van de Tempel, Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
C. J. A. M. Bergé, Utrecht
C. Berger, Bilthoven
mw. M. E. Berghuijs, Utrecht
dr L. Berk/mw. mr I. B. Berk-de Jong, Bilthoven
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
K. van Berkel, Utrecht
mw mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
mr A. M. G. Bernard, Utrecht
mw. dr D. A. Bertoen-Brouwer, Bilthoven
mw. E. M. Besier-Sloet van Marxveld, Utrecht
F. van Besouw, Utrecht
J. W. in de Betouw, Nieuwegein
J. Bettman, Hilversum
H. Beugels, Utrecht
A. A. Beukema, Zoetermeer
H. P. D. Beulens, Deurne
dr H. M. Beumer, Utrecht
mw. E. Beumers, Utrecht
H. J. E. van Beuningen, Langbroek
P. C. Beunker, Bodegraven
B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
W. van Beusekom, Utrecht
dr F. H. L. Beijaert, Utrecht
mw. L. Beyaert, Utrecht
mw. L. Beijers, Utrecht
Bilioteca Instituto Olandese, Rome (Italië)
Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
Bibliotheek, Stichting Openbare-, Amersfoort
Bibliotheek Kruisherenklooster, Amersfoort
Bibliotheek der Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Utrecht
Bibliotheek der Vrije Universiteit, Amsterdam
Bibliotheek der Universiteit, Munster (BRD)
Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
Bibliotheek Openbare-, De Bilt
Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
Bibliotheek, Openbare-, De Meern
Bibliotheek, Openbare Atheneum-, Deventer
Bibliotheek, Openbare-, Driebergen
Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
Bibliotheek, Dorps-, Leersum
Bibliotheek, Openbare-, Maarn
Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
Bibliotheek, Stads-, Maastricht
Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein (noord)
Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein (zuid)
Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
Bibliotheek, Openbare Gemeenschappelijke-, Vianen
Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
Bibliotheek, Openbare-, Zeist
Bibliotheek, Openbare-, Utrecht
Bibliotheek, filialen der Openbare-, Utrecht:
Bernadottelaan
Boerhaveplein
Elinkwijk, Amsterdamsestraatweg
't Goylaan
Ingenhouszstraat
Kanaalstraat
Maria van Hongerijedreef
Oog in Al
Smaragdplein
Queeckhovenplein
Vader Rijndreef
Bibliotheek, Rabobank, Utrecht
Th. de Bie, Utrecht
mr K. S. Bieger, Bilthoven
C. L. Bilars, Utrecht
mr J. van Binsbergen, Bilthoven
A. Blankert, 's-Gravenhage
H. Blaauwendraad, De Meern
mw. drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
ir W. P. van den Blink, Utrecht
H. Bloebaum, Utrecht
mr E. Bloembergen, Bilthoven
A. H. Bloemsma, Utrecht
mr P. A. Blok, Nieuwegein
mw. M. Blok, Utrecht
D. Blom, Utrecht
mw. H. Blotkamp-de Roos, Utrecht
ir R. J. Boddé, Zeist
W. Bodde, Utrecht
drs A. baron van Boecop, Utrecht
Boekhandel Van der Galie, Utrecht
ir H. A. M. Boekwijt, De Meern
mr B. A. Boelema, Mijdrecht
drs P. Boender, Zeist
D. J. de Boer, Utrecht
E. Boerhout, Utrecht
J. Boerman, Utrecht
mw. G. C. Boerrigter-Rijpstra, Utrecht
F. Boersma, Utrecht
dr M. Boersma, Zeist
mw. J. C. barones Van Boetzelaer, De Bilt
C. J. Bogaard, Vianen
H. P. Bogaard, IJsselstein
P. H. Bogaard, Bilthoven
L. D. Bogerd, Utrecht
F. Bogers, Utrecht
mr J. P. Bol, Naarden
J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
C. J. Bollee, Utrecht
drs J. B. J. Bollerman, Rotterdam

J. H. Bomer, Utrecht
mw. F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
mw. G. de Bont-de Vries, Utrecht
A. C. Boogaard, Utrecht
Boogaerdt, Apotheek-, Utrecht
mw. H. Boogman-Wesselo, Utrecht
J. G. J. van Booma, Gouda
ir H. J. Boon, Bilthoven
J. G. M. Boon, Lopik
mw. G. Boon-Vroegop, Utrecht
dr W. J. de Boone, Garderen
mw. dr E. P. de Booy, Bilthoven
drs J. G. Borchert, Tull en 't Waal
H. D. Borgers, Oostburg
C. J. Borleffs, Utrecht
P. H. Borra, Utrecht
mw. V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
mw. G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
drs H. Borstlap, Bilhoven
C. A. Bos, Utrecht
Chr. Bos, Utrecht
F. J. Bos, Utrecht
mr W. S. Bos, Driebergen
mw. ir A. E. M. Bosch, 's-Gravenhage
Fr. Bosch, Utrecht
J. F. H. Bosch, Bilthoven
mw. E. Bosch-van der Kolk
mw. drs F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
mr L. H. N. F. M. Bosch Ridder van Rosenthal, Rhenen
mw. J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
mw. L. W. Bosman, IJsselstein
mw. G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
D. D. Bosscher, De Bilt
P. C. Bosselaar sr, Utrecht
P. C. Bosselaar jr, Utrecht
mw. P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
J. P. W. Bostelaar, Utrecht
D. G. Boswijk, Utrecht
mw. E. de Bouter, Bilthoven
C. O. Bouwstra, Delft
dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
A. J. Braak, De Bilt
A. J. Braak, Driebergen
mw. drs J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
prof. dr R. Braams, Utrecht
J. Braat, Vleuten
mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
C. van den Braber, Amersfoort
F. S. L. Bracht, Utrecht
mw. J. Brandt-van der Veen, Utrecht
J. D. Branger, Bilthoven
mr A. J. Bransen, Utrecht
dr A. H. Bredero, Dongen
mr J. J. Bredius, Aerdenhout
drs P. den Breejen, Utrecht
mw. S. M. H. Brethouwer, Utrecht
J. P. Briedé, Maarn
A. van den Brink, Bilthoven
J. A. Brinkhuis, Zeist
mw. A. B. van de Broek-Ho, Utrecht
mw. E. van de Broek, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
J. M. Broekman, Den Helder
J. J. Broer, Amersfoort
A. P. Broeren, Baarn
Broese-Kemink, Utrecht
mw. H. Brom-Fischer, Utrecht
H. Bronsema, Nunspeet
mw. J. A. Bronsing-van den Bergh, Utrecht
J. Broos, Ulestraten
M. G. Brouwer, Utrecht
mw. H. Brouwer Nijhoff, Utrecht
A. J. de Bruin, Utrecht
C. J. H. de Bruin, Nieuwegein
H. G. de Bruin, Hoofddorp
mr M. G. de Bruin, Zeist
R. E. de Bruin, Utrecht
Bruna b.v., Utrecht
G. J. R. Bruinsma, Utrecht
J. Bruinvels, Bilthoven
prof. dr V. Brümmer, Bilthoven
G. J. Bruring, Utrecht
B. de Bruyn, Nieuwegein
mw. W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
P. W. Buisman, Utrecht
A. Buitelaar, Utrecht
mw. J. C. Buitenweg-Mourits, De Meern
P. Th. Buntjes, Langbroek
C. B. van der Burch, Amsterdam
dr A. P. J. van der Burg, Rijswijk
J. H. van der Burg jr, Utrecht
mr A. R. Burger, Utrecht
B. Burger, Utrecht
mw. E. Burgman-Laufer, Driebergen
mw. J. W. van Bussel-van Doorn, Bilthoven
mw. drs. B. Buys-de Geus, Doorn
dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
mw. dr E. A. C. Buyze, Utrecht
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlsma, Utrecht

drs G. J. van Campen, Malden
mr J. W. C. van Campen, Utrecht
B. van Capelle, Utrecht
mw. H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
mw. W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
mr J. Caro, Bilthoven
ir E. D. Cartier van Dissel, Laren
C. J. Casteleyn, Utrecht
C. L. ten Cate, Utrecht
mw. drs R. M. ten Cate-Dhont, Utrecht
Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage
Centraal Museum, Utrecht
mr C. F. X. Cerutti, Utrecht
mr F. J. M. Cerutti, Heythuysen
J. F. Choufoer, Utrecht
T. H. Chu, Utrecht
mw. dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht

W. C. F. Claerthout, Utrecht
J. Clay, Culemborg
J. G. van Cleef, Utrecht
St. de Cock, Mechelen (België)
G. J. Colenbrander, Utrecht
mw. J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
H. J. A. Collette, Utrecht
A. G. Cool, IJsselstein
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
mw. A. C. Coolsma, Utrecht
mw. H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
M. B. J. Cornelissen, Utrecht
C. J. Cornet, Utrecht
mw. F. Cossee-de Wijs, Dordrecht
C. T. van Craaikamp, Zeist
W. F. Cramer, Utrecht
mr P. Cras, Bilthoven
Crediet- en Effectenbank nv, Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
mw. J. P. W. Crone-Markenhof, Arnhem
drs H. A. Crouwel, Utrecht

P. van Daal, Tilburg
J. A. den Daas, Utrecht
ir H. Dam, Utrecht
dr G. J. W. van Dam, Zeist
H. van Dam, Utrecht
mw. C. J. Dambrink, Utrecht
mr P. H. Damsté, Utrecht
J. Das, Bilhoven
F. D. S. Deana, Utrecht
A. M. M. Dekker, Utrecht
dr C. Dekker, Odijk
D. Dekker, Maarssen
drs W. H. J. Dekker, Utrecht
G. Th. Delmarre, Bunnik
mr W. H. J. Derks, Bosch en Duin
A. A. D. Derksen, Maartensdijk
J. J. V. M. Derksen, Vianen
J. P. Derksen, Hellevoetsluis
mw. J. Desplanque, Utrecht
Detam, Utrecht
R. Dettingmeijer, Utrecht
C. A. van Deventer, Utrecht
H. J. Diepenbrock, Utrecht
B. A. H. J. Diephuis, Bilthoven
mw. C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
H. W. van Diest, Utrecht
drs H. J. D. Dieters, Utrecht
P. Dik, Hoofddorp
H. Diks, Utrecht
Directeur Repertoire d'Art
et d'Archealogie, Parijs (Frankrijk)
P. P. W. M. Dirkse, Utrecht
L. Dirksen van den Heuvel, Dieren
H. van Ditmarsch, Utrecht
G. van Dockum, Utrecht
J. J. Doeland, Utrecht
mr F. Doeleman, Utrecht
Jkvr R. van der Does de Willebois, Utrecht
G. C. van Doesburg, Maartensdijk
mr K. A. van Doesburg, Utrecht
mw. A. A. ten Doesschate, Zeist
H. van Dokkum, Utrecht
E. G. Dollekamp, Bilthoven
mw. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
mw. Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
C. H. van Donselaar, De Bilt
A. van Doorn, Utrecht
A. G. M. van Doorn, Utrecht
H. Th. M. van Doorn, Utrecht
B. A. M. van Dorp, Bilthoven
G. C. van Dorp, Zeist
mw. N. C. Dorrepaal, Utrecht
M. Dorrestein, Utrecht
T. Dorresteyn, Utrecht
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
A. R. van Dort, Nieuwegein
ir M. M. van Dort, Delft
M. M. van Dort, Utrecht
J. A. Dortmond, Bilthoven
mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
dr P. A. C. Douwes, Utrecht
Douwe Egberts, Utrecht
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. G. Drewes, Utrecht
J. W. Dresmé, Utrecht
J. van Drie, Utrecht
J. A. Driehuis, Utrecht
W. van Driel, Leeuwarden
F. L. Driessen, Utrecht
J. van der Drift, Utrecht
mevr. C. Drok, Utrecht
Drukkerij en Uitgeverij
De Boer-Cuperus bv, Utrecht
J. A. Dubois, Utrecht
W. Duitemeyer, Leersum
mw. mr M. A. Dukes-Greup, Breukelen
mw. M. W. Dur-Lotter, Utrecht
mw. E. M. F. van Duren, Utrecht
mw. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. van Dijk, Bunnik
mw. D. van Dijk, Utrecht
Th. van Dijk, Utrecht
mw. T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
mr L. A. Dijksman, Utrecht
S. Dijkstra, Utrecht

mr W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
W. A. van Ede, Veenendaal
mw. L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp,
Bilthoven
J. van Egdom, Nieuwegein
mw. en hr A. en H. Eggen, Utrecht
mw. P. A. G. C. B. Th. Ehrenfeld-
ten Bosch, Utrecht
dr P. F. Elbers, Tuil
Electrotechnischbureau Verwey, Utrecht
mw. A. Elderson, Utrecht
mw. C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Maarssen

Eloyen Gasthuis, College van Regenten St, Utrecht
J. J. van den Elsaker, Apeldoorn
J. Elsenaar, Utrecht
mr P. van der Elst, Utrecht
J. D. A. van Embden, Utrecht
P. Emmelot, Wageningen
G. H. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
ds C. M. van Endt, Utrecht
prof. dr P. M. Endt, De Bilt
dr R. C. Engelberts, Utrecht
mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. van Engelen, Utrecht
G. C. den Engelsman, Harmelen
mw. A. Enklaar-Meijer, Utrecht
mw. M. M. Ernst-Geerlof, Gouda
mw. A. van Es, Utrecht
mw. M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
H. van Essen, Utrecht
mw. H. van Essen, Utrecht
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht
N. Evers, Utrecht
M. A. F. Evertuin, Utrecht
J. W. Ewoldt, Utrecht
mr dr H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht
E. Eykhout, Utrecht

L. H. B. Faber, Utrecht
F. G. R. Falet, Culemborg
A. P. M. Festen, Utrecht
mw. M. M. van Feije, Utrecht
I. A. S. Fischer, Amerongen
A. Fielmich, Utrecht
mw. N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
A. A. Fortgens, Utrecht
mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
drs F. P. M. Francissen, Maarn
mw. M. J. Francken, Doorn
mw. M. Fretz-Prins, Amersfoort
prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
mw. W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
E. M. Froon, Utrecht
J. Frowijn, Utrecht
R. A. Frowijn, Culemborg
mw. J. Fukkink, Utrecht

mw. S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
IJ. Galama, Bunnik
mw. E. van Galen, Utrecht
mr J. van Galen Last, Doorn
drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
J. de Gans, Utrecht
mw. A. P. Gantevoort, Utrecht
S. M. van Geel, Utrecht
Jhr mr L. E. de Geer van Oudegein, Nieuwegein
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen
mw. F. Geerlofs, Utrecht

prof. dr J. G. van Gelder, Utrecht
Gemeente Bunnik
Gemeente Kockengen
Gemeente Montfoort
Gemeente Mijdrecht
Gemeente Utrecht
Gemeente Veenendaal
Gemeente Vinkeveen en Waverveen
Gemeente Wijk bij Duurstede
Gemeentelijk Energie Bedrijf, Utrecht
R. B. van Gemert, Utrecht
Genealogical Society, Salt Lake City (U.S.A.)
A. van Gent, Bergschenhoek
H. Geraerts, Utrecht
E. M. G. Gerards, Montfoort
J. Gerritsen, Utrecht
M. C. Le Geu, Maarn
Sj. van Geuns, Nieuwegein
L. W. H. de Geus, Veenendaal
mw. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
mw. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. Th. Geveke, De Bilt
ds. B. van Ginkel, Zeist
G. J. van Gisbergen, Utrecht
dr F. Gmelig, Utrecht
M. J. W. Godefroy, De Bilt
J. Godschalk, Rotterdam
F. Godschalk, Utrecht
S. A. Goedegebuure, Utrecht
dr A. W. Goedhart, Lunteren
mr J. C. B. Goemans, Zeist
mw. J. S. Goldhoorn-de Klerck, Utrecht
mw. W. Gommers, Amersfoort
J. D. van Gool, Utrecht
J. van Goor, Bilthoven
R. G. J. Graadt van Roggen, Soest
dr D. A. de Graaf, Goes
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
mw. E. Graafstal-Paasche, Vleuten
W. M. van Grafhorst, Utrecht
mw. W. W. H. Graner, Utrecht
W. de Greef jr, Woudenberg
Ph. J. Greep, Bilthoven
Gregoriushuis, Sint-, Utrecht
mw. H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Utrecht
A. Greve, Utrecht
Jhr P. E. Greven, Utrecht
J. L. Griep, Utrecht
mw. C. van der Grind, Utrecht
H. A. van der Grind, Houten
Gritt Brillen bv, Utrecht
F. A. Groen, Doorn
J. J. M. Groen, Utrecht
mr W. Ch. Groen, Utrecht
J. H. Groenen, Utrecht
G. Groeneveld, Utrecht
G. J. van Groningen, Utrecht
mw. drs L. van Groningen, Utrecht

ir C. de Groot, Utrecht
drs G. F. M. de Groot, Maastricht
H. J. A. M. de Groot, Utrecht
mw. P. de Groot, Utrecht
mw. T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
dr D. Grosheide, Utrecht
Th. Gruithuizen, Utrecht
Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht
Th. H. van der Gun, Aduard
J. M. Gunneman, Utrecht

P. C. A. ten Haaf, Utrecht
Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
G. C. de Haan, Doorn
G. van der Haar, Bilthoven
J. van der Haar, Utrecht
mw. J. C. van der Haar-Smilda, Loosdrecht
drs H. J. ter Haar Romeny, Utrecht
P. A. Haars, Maarssen
A. G. M. Haas, Utrecht
mw. drs M. E. de Haas, Utrecht
A. Haazevoet, Utrecht
mw. A. C. H. Haeff-van der Mey, Utrecht
mw. en hr H. G. de Haer-van den Heuvel, Utrecht
prof. dr C. B. van Haeringen, Utrecht
mw. M. Hageman, Utrecht
Th. J. Hakkesteegt, De Meern
H. F. van Halem, Utrecht
A. J. Hallebeek, Driebergen
mw. C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
mw. H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht
L. Hamerslag, IJsselstein
B. Harmelink, Utrecht
mw. A. M. Hana, Zeist
mw. M. Hardebol, Bilthoven
J. C. Hardeman, De Bilt
drs J. Harms, Maartensdijk
K. J. G. Harms, De Bilt
B. van Harn, Utrecht
K. L. M. Harsveld, Utrecht
H. 't Hart, Utrecht
drs P. D. 't Hart, Utrecht
T. Harteveld, Utrecht
A. den Hartog, Utrecht
J. R. den Hartog, Utrecht
mr R. J. den Hartog, Utrecht
Harvard College Library, Cambridge (U.S.A)
mw. drs K. Hazelzet, Bilthoven
mr G. P. Hauer, Utrecht
mw. A. E. Haverkamp-van Temmen, Malage (Spanje)
mw. J. H. Haverkorn van Rijsewijk-Wackie Eusten, Utrecht
J. L. Heeg, Utrecht
Heemkunde, Stichting-, Amerongen
C. van Hees, Utrecht
drs P. van Hees, Utrecht
W. A. van Hees, Utrecht
mw. mr J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
H. Heidstra, Utrecht
C. Heil, Utrecht
Th. J. J. van den Heiligenberg, Blauwkapel
B. J. Hekket, Hengelo (O.)
G. A. P. van Helbergen, Driebergen
J. Helder, Zeist
J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarn
L. Hempelman, Utrecht
mw. D. Hempenius, Utrecht
mw. drs M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
A. P. J. Hendriks, Utrecht
J. F. Hendriks, Utrecht
G. Hengstman, Utrecht
mw. A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
E. Hennekam, Utrecht
H. G. Herni, Nunspeet
H. Henrotte, Utrecht
mr F. M. J. Hermans, Utrecht
N. Hermans, Utrecht
Hermans Architectenburo, Utrecht
M. Hes, Utrecht
prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
A. R. J. Hessel, Utrecht
H. Hessel, Utrecht
W. Hessel, Utrecht
S. Hesselink, Utrecht
S. S. Hesselink, Houten
J. G. van Hessen, De Bilt
ir J. T. A. van Heteren, Waalre
W. A. J. van Heteren, Doetinchem
mw. W. S. T. Heupers-Nuy, Soest
H. van Heuven, Utrecht
mw. M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
Th. F. den Heyer, Hilversum
Heijmerink's Bouwgroep, Utrecht
P. Heijmerink, Utrecht
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
mw. C. Heijnen, Soest
ir G. J. T. Heyning, Doorn
P. C. M. van Heyningen, Utrecht
A. J. Hilbers, Utrecht
mw. H. H. van Hilten, Utrecht
K. van Hilten, Wijk en Aalburg
J. Th. M. van Hintum, Zeist
dr J. W. Hingst, Zeist
B. J. Hipke, 's-Gravenhage
drs W. R. Hirschfeld, Bergen (N.H.)
Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
Historische Vereniging Oud-Renswoude, Renswoude
mw. M E. Hoejenbos-van Kalken, Utrecht
C. J. van de Hoek, Leersum
drs T. J. Hoekstra, Bennekom
mw. A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn, Utrecht
mw. G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen
mw. E. H. Hoestra-Buitenweg, Doorn

J. F. J. Hoeting, Bilthoven
mw. drs M. B. van der Hoeven, Zeist
J. C. van Hoffen, Groenekan
F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
mw. S. Hofman-de Boer, Utrecht
H. Hofsté, Utrecht
A. Hogeweg, Utrecht
J. G. Hol, Maarssen
H. Hol jr, Utrecht
mw. M. J. Holleman-Koerten, Lelystad
mw. A. S. Holleman-Stratman, Soest
mr H. Hollestelle, Utrecht
mw. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
dr A. H. Holtz, De Bilt
Jhr mr F. F. Hooft Graafland, Utrecht
mr Th. A. Hoog, Bilthoven
A. W. van de Hoogen, Doorn
mw. M. Hoogendoorn, Utrecht
mw. P. H. Hoogendoorn, Utrecht
J. Hoogenraad, Driebergen
ir T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Breukelen
J. R. Hoogezand bv, Utrecht
dr G. A. Hoogland, Mook
H. J. Hoogland, Malden
R. A. Hoogland, Bilthoven
mw. A. M. Hooning, Utrecht
W. J. van Hoorn, Amersfoort
mw. J. J. C. van Hoorn-Groneman, Utrecht
G. J. Hooykaas, Bilthoven
mw. L. A. M. A. Hopman-van Weelderen, Utrecht
mw. E. van der Horst, Bilthoven
mw. J. E. van der Horst, Utrecht
J. F. van der Horst, Vianen
Ad. Hosman, Utrecht
D. K. van Houten, Bosch en Duin
J. Houtgast, Utrecht
A. N. Houtman, Utrecht
mw. dr M. E. Houtzager, Utrecht
dr J. Hovy, Amersfoort
prof. dr F. W. Hugenholtz, Bilthoven
C. J. Huging, Vlijmen
D. van den Hul, 's-Gravenhage
dr A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
mw. C. A. van de Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen
G. van de Hurk, Utrecht
J. C. van den Hurk, Utrecht
J. M. van 't Hullenaar, Utrecht
F. van der Hulst, Utrecht
G. van der Hulst, Utrecht
A. P. H. M. Hylkema, Utrecht
drs U. F. Hylkema, Utrecht
B. Hijman, Utrecht

mw. L. Ieke-Weber, Utrecht
ir J. F. Ilsen, Utrecht
mw. G. Immink-Blikkendaal, Haren (Gr.)
J. van Impelen, Utrecht
ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
Instituut Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor prae- en protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
mw. Chr. 'd Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
mw. M. van Itterson-van Soeren, Zeist
mr D. H. C. Ittman, Utrecht

prof. mr E. H. s'Jacob, Groningen
A. Jacobs, Utrecht
E. Jacobs, Utrecht
J. M. Jacobs, Utrecht
mr J. A. Jager, Utrecht
T. de Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
H. Janmaat, Vinkeveen
D. Jans, Utrecht
mw A. M. Jansen-Straatman, Bilthoven
ing. D. Jansen, Utrecht
G. H. Jansen, Utrecht
dr J. Jansen jr, Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
J. D. Jansen, Utrecht
L. H. Jansen, Woudenberg
M. Jansen, Utrecht
mw. en hr C. R. Janssen-Kettlitz, Bilthoven
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Utrecht
drs J. W. Janssen, Lage Vuursche
mw. drs A. M. H. Janssens, Driebergen
A. H. Jas, Utrecht
mw. J. H. Jakel-Damen, Utrecht
J. Jetten, Utrecht
mw. W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde
mw. J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
E. de Jong, Utrecht
J. de Jong, Utrecht
J. M. de Jong, Utrecht
H. de Jong, Vianen
mw. M. G. de Jong, 's-Gravenhage
P. de Jong, Utrecht
mw. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
mr H. M. de Jonge, Montfoort
J. Jongenelen, Utrecht
W. Jongerius, Utrecht
prof. E. de Jongh, Utrecht
mr H. A. de Jongh, Utrecht
dr J. Jongh, Maarn
prof. dr A. G. Jonkees, Annen
mw. dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
mw. A. M. Jongsma, Utrecht
ir G. J. Jonker, Utrecht
mw. drs J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
ir H. G. Joosten, Leersum
mw. A. C. Jordan-Breukink, Zeist

mw. A. L. Jordens, Utrecht
J. Th. R. Jorna, Utrecht
ir J. P. Josephus Jitta, 's-Gravenhage
J. C. M. Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
H. J. Jurriëns bv, Utrecht
J. H. Jutte, Breukelen

mr J. Ph. G. Kaajan, Utrecht
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
J. Kalf, Utrecht
dr C. A. van Kalveen, Amersfoort
mw. A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma, Doorn
mw. H. E. Kamerling-Lintner, Hilversum
J. B. Kan, Utrecht
C. Karres, Ruurlo
C. van Kasteel, Leiden
mw. E. M. F. ten Kate-Zandijk, De Bilt
A. J. Keizer, 't Harde
Th. Kelder, Utrecht
A. P. F. M. Kemme, Schinnen
M. S. F. Kemp, Groningen
A. J. van Kampen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
R. M. Kemperink, Amersfoort
prof. dr G. J. M. van der Kerk, Utrecht
H. H. W. Kernkamp, Utrecht
prof. dr J. H. Kernkamp, Bilthoven
J. Kerskes, Utrecht
J. Kerverzee, Utrecht
dr F. Ketner, Utrecht
mw. Ch. H. Ketner-Boll, Utrecht
Kettlitz en Deenik, Nieuwegein
mw. H. Kettlitz-Schmitz, Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
mr G. Keuning, Amsterdam
J. I. Keur, Utrecht
mw. J. J. Keyzer-Lap, Bilthoven
mw. mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
E. A. Kievid, Utrecht
H. J. de Kievid, Eindhoven
drs C. J. Kievit, Poortugal
P. I. Kikkert, Roosedaal
H. Kinkhorst, Utrecht
mw. H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
drs A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Amsterdam
P. J. Kipp, Utrecht
T. Kist, Zeist
J. M. Klaarhamer, Ede
A. A. S. Klarenbeek, Woerden
J. N. van de Klashorst, Utrecht
W. Kleinjan, Utrecht
P. J. van Kleinwee, Utrecht
H. G. de Klerk, Utrecht
mw. J. Kleyer-Don, Utrecht
mw. E. C. I. Klinkhamer, Utrecht
F. R. Klinkhamer, Utrecht
mw. F. Klop-Veenstra, Utrecht
P. Kluyver, Maartensdijk
F. Kneefel, Utrecht
P. Knolle, Capelle aan de IJssel
J. van der Knijff, Ermelo
P. F. C. Koch, Utrecht
J. W. Koch, Driebergen
W. C. A. Kocken, Utrecht
G. Koefoed, Utrecht
J. Koehorst, Nieuwegein
mw. E. Koenders, Utrecht
mr W. Koerten, Bilthoven
B. Koevoets, Utrecht
drs J. de Kogel, Leiderdorp
mw. mr A. Kolk-Mijs, Utrecht
mw. A. J. Kok, Utrecht
A. G. C. Kok, Doorn
mw. H. J. J. Kok, Utrecht
mgr M, Kok, Utrecht
Th. C. L. Kok, Utrecht
A. M. Koldeweij, Utrecht
mw. E. A. Komproe, Utrecht
mr C. J. A. Koning, Bilthoven
mr V. Koning, Utrecht
mw. M. de Koning-Kreugel, Soest
R. L. Koolstra, Utrecht
R. O. Koop, IJsselstein
mw. S. Koopmans, Zeist
mw. V. M. Koopman, Utrecht
B. J. A. Koot, Utrecht
mw. L. J. Koot-van Deventer, Utrecht
A. H. van Kooten Niekerk, Zeist
A. H. Kooy, Hollandsche Rading
G. W. A. Kooijman, Utrecht
G. Koppert, Utrecht
F. G. Koren, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
mr J. Korf, St. Johannesga
mw. C. S. M. Kormelink-Paulus, Bunnik
mw. A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
J. Th. de Korte jr, Houten
mw. mr B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
mw. A. H. Korteweg, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
mr A. P. Korthals Altes, Markelo
drs G. J. Kottier, Westbroek
mw. H. M. van Kouterik, Utrecht
A. Kraan, Utrecht
L. Kraan, Utrecht
R. van der Kraats, Utrecht
mw. F. P. Kramer, Utrecht
mw. A. van Kramer-Ruuls, Utrecht
drs D. P. M. Krins, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
D. A. J. Kroes, Utrecht
mw. A. van der Kroft-Petit, Driebergen
mr A. J. Kronenberg, Naarden
mr A. J. Kronenberg, Utrecht
R. Krooshof, Gorinchem
mr W. Kruizinga, Soest
H. van Kuilenburg, De Bilt
J. H. Kruit, Bilthoven

mw. J. M. Kruyt-Kramer, Utrecht
G. van der Kuilen, Breukelen
J. Kuipers, Soest
Kunsthistorisch Instituut, Utrecht
mw. A. M. Küppers-Bakker, Utrecht
I. C. van Kuyk, Utrecht
dr P. H. Kylstra, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs P. van der Laan, Utrecht
mw. A. M. H. van Laar-Casander, Utrecht
R. Ladrak, Utrecht
J. J. Lahmeyer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
M. C. Lambrechtsen, Utrecht
J. Laméris, Zeist
dr N. Lamme, Utrecht
E. Lammers, Utrecht
mw. N. F. Lampen-Kamerbeek, Utrecht
Landbouwbank nv, Utrecht
A. L. Landeweer, Hoogwoud
J. Landré, Den Dolder
mw. M. E. J. Langeler-Vis, Utrecht
J. Langeveld, Eemnes
T. Langeveld, De Bilt
H. P. Lansberg, Bilthoven
J. Lanser, Utrecht
mw. M. J. Lantwaard-Oostermeyer, Maarssen
F. Lapoutre, Utrecht
mw. W. S. Laudy, Barneveld
R. Lebbink, Utrecht
mr Ph. L. van der Lee, Jaarsveld
Chr. Leeflang, Amersfoort
mw. mr E. C. M. Leemans-Prins, Warmond
G. C. van Leersum, Utrecht
E. H. van Leeuwen, Utrecht
S. M. van Leeuwen, Utrecht
M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
P. D. van Leeuwen, Utrecht
drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
drs H. L. Th. Leeuwenberg, Vianen
A. C. van Leeuwenhoek, Utrecht
mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
G. J. L. Lenssen, Odijk
mw L. Leppink-Oosterloo, Odijk
P. S. Lettinck, Zwolle
dr C. van der Leun, Utrecht
drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
J. van Lidth de Jeude, Utrecht
W. van Lieshout, Utrecht
mw. I. H. Ligthart, Utrecht
prof. dr J. H. van der Linde, Zeist
prof. dr S. van der Linde, Utrecht
ir D. van der Linden, Huizen
prof. dr H. van der Linden, Oegstgeest
mw. J. van der Linden-van Baren, De Bilt
mw. K. Lindenhof, Utrecht
J. J. Linnebank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
A. J. Lisman, Thonen les Bains (Frankrijk)
A. J. A. M. Lisman, Nieuwersluis
ir A. J. M. Lisman, Zeist
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
E. Loggen, Utrecht
G. P. van Londen, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
mr A. Looten, Utrecht
P. A. Lourens, Utrecht
H. van der Lugt, Vianen
G. van Lunteren, Utrecht
P. J. E. Luykx, Utrecht
H. C. van Luyn, Utrecht
mr O. van Luyn, Utrecht
mw. I. van Luyn-van Doorn, Utrecht
drs P. B. N. van Luyn, Limbricht
mr C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek

R. C. J. van Maanen, Leiden
prof. dr W. van Maanen, Utrecht
mw. E. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
mw. H. C. M. van Maarseveen, Utrecht
F. Maarschalkerweerd, Utrecht
A. A. Mabelis, Amerongen
C. A. van der Made, Bilthoven
B. Maes, Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
mw. S. Manolopoulos, Utrecht
dr A. A. Manten, Utrecht
A. M. Manten, Utrecht
ir F. C. Marckmann, Utrecht
mw. dr A. J. Maris, Arnhem
mr B. W. Maris, Benschop
mr J. A. Markus, Alkmaar
J. T. A. Mars, Utrecht
Jhr P. H. A. Martini buys, Brugge (België)
P. A. J. Marijne, Utrecht
mw. M. J. Maters-Ponten, Zeist
drs A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
J. A. C. Mathijssen, Utrecht
C. M. Matse, De Bilt
A, van Maurik, Utrecht
A. F. van Maurik, Odijk
mr A. M. van Maurik, Utrecht
J. van der Meer, Bunschoten
mw. J. van der Meer-Hendriks, Rotterdam
mw. J. G. van der Meer, Delft
J. A. P. Meere, Utrecht
J. van Meerten, Utrecht
ir G. L. Meesters, Utrecht
mw. J. M. M. van der Mei-Zilverentant, De Meern
L. J. Meiresonne, Utrecht
L. G. Meihuizen, Haren
J. de Meijere, Vianen
drs M. E. Mekking, Utrecht
J. Melein, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
mw. H. C. N. Mengelberg, Utrecht

C. Mens, Utrecht
A. C. van de Mersch, Baarn
ir H. F. Mertens, Breukelen
dr A. P. Messer, Maarssen
J. Methorst, Utrecht
drs ir K. Metz, Utrecht
mw. J. N. van der Meulen, De Bilt
F. Meulenbelt, Santpoort
J. C. Meulenbelt, Utrecht
L. van Meurs, Utrecht
R. van Meurs, Muiden
W. Meybaum, Utrecht
mr F. H. von Meijenfeldt, Baarn
A. K. de Meyer, Utrecht
J. W. H. Meyer, De Bilt
mw. W. C. G. Meyer, Utrecht
J. D. Meyers, Utrecht
W. Meynen, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum
mw. H. van Midde-Witlox. Harderwijk
prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
J. Miedema, Utrecht
H. J. M. A. Mieras, Utrecht
mw. C. van der Miesen-Roest, Utrecht
G. Mik, Utrecht
J. W. F. van Mil, Roden
drs J. T. Minderaa, Amsterdam
Minderbroeders Utrecht, Utrecht
mw. M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
D. J. van Minnen, Utrecht
J. Th. T. Modderman, Renkum
H. H. Moers jr, Utrecht
D. Moesbergen, Utrecht
M. J. A. Mol, Utrecht
drs J. van der Molen, Utrecht
mw. en hr M. R. van der Molen-Rutgers van Rozenburg, Zeist
H. Moll, Utrecht
mr H. J. Moltmaker, Assen
mw. C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
P. J. M. Monchen, Utrecht
drs A. D. A. Monna, Utrecht
mr G. F. Monnereau, 's-Gravenhage
W. P. Mönnich, De Bilt
A. L. Montauban, De Rijp
J. D. G. Montenberg, Zeist
mr D. Moojen, Zeist
mw. I. P. Moojen-van Tongerloo, Hilversum
mw. R. Moraal-Sierksma, Hoogeveen
mw. C. E. Moorrees, Rhenen
mw. D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
mw. J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
ir J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
dr J. J. Mulckhuyse, De Bilt
W. F. Mulckhuyse, Driebergen
mr A. A. Mulder, Utrecht
mw. B. Mulder, Houten
C. F. Mulder, De Bilt
J. C. Mulder, Utrecht
K. A. Mulder, Utrecht
G. Mulders, Hilversum
W. Mulders, Utrecht
mw. A. C. Muller-van der Klift, Utrecht
J. M. Muller, Utrecht
W. Th. van Munster, Bilthoven
A. van der Munt, Utrecht
A. G. Muntinga, Bilthoven
mw. W. Muts, Utrecht
J. Muus, Utrecht
mw. C. M. H. Muijser, Utrecht
drs H. J. Mijjer, Groningen

E. J. Nagtegaal, Utrecht
I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
L. W. Nagtegaal, Utrecht
K. B. Nanning, Vleuten
drs Z. Narath, Bromma (Zweden)
G. M. E. Nauta, Utrecht
Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
Nederlandse Bank, Utrecht
G. E. Nederhorst, Amsterdam
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
mw S. Neerincx-Esselink, Utrecht
mw. H. E. H. Nepveu-Bartels, Naarden
dr R. M. Nepvreu, Naarden
E. H. van Nesselrooy, Utrecht
H. G. van Nesselrooy, Nijmegen
J. D. H. van der Neut, Amersfoort
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
mw. M. I. Neyzen, Utrecht
A. Niekamp, Bunnik
ir J. C. M. van Niekerk, Alphen aan de Rijn
dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
mw. C. P. van Nieulande, Utrecht
G. H. M. Nieuwenhuis, Utrecht
W. L. van Nieuwenhuijsen, Zeist
Nieuw Utrechts Dagblad, redactie-, Utrecht
A. van Nimwegen, Utrecht
mw. E. M. van Nispen, Utrecht
Jhr F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
mw. C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
mw. G. Noordzij-van der Werk, Utrecht
dr J. de Nooy, Utrecht
J. Noyons, Utrecht
G. Nijhoff, Zeist
drs P. Nijhof, Utrecht
P. Nijhoff, Utrecht
C. H. Nijhuis, Utrecht
mw. M. P. de Nijs-van der Meyden, Maurik

mw. H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
J. Offerhaus, Utrecht
mw. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
J. A. van Olderen tot Olderen, Diemen
mr T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
G. W. Onderstal, Utrecht
Th. H. van Oort, De Bilt

A. van Oosten, Bilthoven
C. G. J. van den Oosten, Maarssen
D. Th. J. C. Oosterman, De Bilt
W. G. van Oostveen, Rijswijk
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
J. G. B. Ording, Utrecht
drs J. M. S. Oremus, Sittard
dr H. J. Oskam, Bilthoven
J. van Osnabrugge, Utrecht
mw. A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen
mw. dr J. K. Oudendijk, Utrecht
Oudheidkundige Vereniging „Flehite", Amersfoort
Oudheidkundige Kring „Die Goude", Gouda
Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, Breukelen
mw. G. A. F. Oudkerk-van der Kroon, Barendrecht
T. A. van Overbeek, Soest
W. H. van Overbeek, Utrecht
mw. J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
mw. A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
H. A. Overgauw, Utrecht
A. van Overhagen, Naarden
mw. B. Overkleeft, De Meern
mw. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

W. Paap, Lage Vuursche
J. Pama, Utrecht
H. T. R. van Parreeren, Utrecht
H. H. Paris, Laren (Gld.)
A. Pastoors, Utrecht
mw. J. Pater, Utrecht
W. Peddemors, Utrecht
mw. G. S. Pelt-Mulder, Bilthoven
J. Penders, Utrecht
M. A. Perdon, Breukelen
ir G. D. Perk, Utrecht
W. A. G. Perks, De Bilt
W. J. van Petersen, Groenekan
P. Phillips, Utrecht
mw. E. Pieper, Utrecht
H. J. C. Pieters en Zn, Utrecht
H. J. C. Pieters, Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
G. N. van der Plaat, Zoetermeer
drs J. Plantinga, Utrecht
mw. J. F. van der Plassche-Visser, Utrecht
H. J. van der Ploeg, Utrecht
F. Ploeger, De Bilt
N. Plomp, Zegveld
R. Plomp, Maarssen
H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
Jhr G. Ploos van Amstel, Middelburg
Jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
mw. prof. dr J. J. Poelhekke-Koch, Nijmegen
dr H. Poen, Utrecht
M. Polak, Amsterdam
Van de Poll Stichting, Zeist
ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
J. A. Ponssen, Utrecht
ir J. H. Pontier, Utrecht
dr C. Poort, De Bilt
A. A. Pordon, Utrecht
R. Pos, Maarssen
mw. A. Pos-van Cleef, Hilversum
mw. J. L. Post-van der Berg, Utrecht
mw. M. Post-Sjamaar, Utrecht
mr H. J. G. Postel, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
H. M. Pothuizen, Diever
K. Potjewijd, Utrecht
mr G. A. Pouw, Utrecht
mw. G. Prins, Utrecht
prof. mr W. F. Prins, Bilthoven
mw. drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
dr F. J. A. Prop, Utrecht
dr J. B. Proost, Doorn
Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleveringsbedrijf, Utrecht
Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
mw. W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
D. Puit, Utrecht
mw. N. Pulle-Starke, Utrecht
J. H. M. Putman, Bussum
J. van Putten, Lopik
R. L. H. M. Pijls, Utrecht
A. Pijpker, Nieuwegein

Jkvr. M. Quarles van Ufford, Zeist
H. Quee, Utrecht

mw C. de Raadt-Hensen, Utrecht
drs J. M. Raaymakers, Utrecht
J. E. Ragay, Utrecht
mw. J. M. Th. E. Rahr, Utrecht
Jkvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
Jhr mr C. J. A. de Ranitz, Driebergen
A. G. Rauws, Bilthoven
mr A. Ravelli, Bilthoven
mw. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
W. P. J. van Ravenstein, Benschop
mw. G. H. P. Ravestijn, Utrecht
mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
J. C. R. van Reedt Dorlend, Utrecht
prof. dr E. Reeser, Bilthoven
D. A. Regenboog, Bilthoven
mr A. D. van Regteren Altena, Bergen
mr G. D. Rehorst, Utrecht
A. A. Reichwein, Zeist
D. Reits, Utrecht
J. M. Reinboud, Hilversum
Reinders bv, Utrecht
H. Reinders, Utrecht
dr mr A. W. Reinink, Utrecht

dr D. Reits, Ilpendam
M. Remeinse, Tienhoven
mw. E. Renaud-Plomp, Utrecht
J. Renema, Utrecht
A. A. C. Reniers, Utrecht
E. A. Renswouw, Utrecht
Jhr mr M. N. Reuchlin, Naarden
M. A. F. Reuser, Groenlo
A. M. de Reuver, Utrecht
drs C. J. M. Reijers, Doorn
J. Reijers, Driebergen
G. Reyngoud, Utrecht
prof. dr E. K. J. Reznicek, Bilthoven
L. van Rhenen, Bilthoven
J. M. de Ridder, Bunnik
mw. H. J. M. L. E. de Ridder-Stufkens, Utrecht
mw. H. van Rie-Mulder, De Bilt
I. van Rie, De Bilt
dr G. J. M. te Riele, Utrecht
H. Riemers, Utrecht
Th. Rienks, Vinkeveen
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
W. F. van Riet, Utrecht
mw. M. M. ter Riet-Pietszakowski, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Driebergen
C. F. W. Rietveld, Harderwijk
mw. A. de Ringh de Vries, Utrecht
mw. H. M. Rinkel, Utrecht
mw. J. G. Riphagen, Utrecht
F. la Rivière, Utrecht
G. J. Robbers, De Meern
P. R. Robbers, Bilthoven
mw. J. G. Roding, Utrecht
H. J. Rogier, Apeldoorn
G. J. Röhner, Utrecht
dr J. C. Röhner, Zierikzee
R. L. Röhner, Maartensdijk
mw. G. J. la Roi, Maartensdijk
R. Roks, Driebergen
mr J. H. Rombach, Alkmaar
J. W. Rommerts, Zeist
mw. drs J. C. von Ronnen, Breukelerveen
mw. M. de Roo, Roermond
mw. drs M. C. Roodenburg, Utrecht
J. Roodvoets, Utrecht
mr F. Roos, Bilthoven
J. C. Roos, Maarssen
mw. J. C. de Roos-Roetman, Utrecht
C. Roosenboom, Utrecht
mw. A. M. Roosenburg, Utrecht
mw. M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
J. W. van Roosmalen, Utrecht
mw. S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
A. J. T. Rootlieb, Bussum
D. A. Roozemond, Utrecht
J. M. Roozenboom, De Bilt
dr H. van Rooyen, Amersfoort
mw. A. M. Rosenbaum, Utrecht
A. van Rossum, Maarssen
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
M. J. Th. van Rossum, Bunnik
M. F. M. van Rossum, Utrecht
W. J. C. van Rossum, De Bilt
Van Rossum, Drukkerij-, Utrecht
W. J. Royaards, Leusden
J. de Ru, Utrecht
Ruimtelijke Ordening, Openbare werken en Volkshuisvesting Utrecht, Dienstenstructuur-, Utrecht
mevr. drs G. M. W. Ruitenberg, Zeist
C. de Ruiter, Utrecht
ir J. J. de Ruiter, Nanisivik (Canada)
mw. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
J. G. van Ruler, Bunnik
M. Ruppert, Wassenaar
S. Russchen, Odijk
A. Rutgers, Utrecht
Jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
A. W. G. M. Ruys, Utrecht
mr L. de Ruyter, Nieuwegein
J. de Ruyter Korver, Utrecht
B. M. van Rij, Utrecht
G. van Rijbroek, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
Rijksmuseum „het Catharijneconvent" Utrecht
Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht
J. D. Rijnders, Utrecht
P. A. R. Rijnders, Utrecht
J. P. J. Rijntjes, Utrecht

J. G. Sakkers, Maartensdijk
A. Salet, Gorinchem
A. Sandberg, Zeist
H. J. L. van Sante, Utrecht
P. A. A. van Sante, Utrecht
mw. A. W. Sauer-ten Have, Zeist
H. M. H. Saules, Utrecht
M. K. F. Scager, Utrecht
C. G. Schaareman, Utrecht
mr P. J. Schadé, Amsterdam
H. van Schagen, Amsterdam
dr A. H. M. van Schaik, Utrecht
J. W. van Schaik, Utrecht
mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
W. van Schaik, Utrecht
mw. D. P. Schat-Mellinck, Utrecht
W. P. van Schavebeke, Epe
ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
J. A. Scheidemans, Utrecht
H. P. van Schelven, Todtmoos-Rütte (B.R.D.)
drs J. G. S. Schemmekes, Houten
J. A. Schenkenveld, Utrecht
J. Scherjon, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
mw. G. Schimmel, Utrecht
R. Schinkel, Utrecht
H. Schipper, Utrecht
mr W. H. Schipper, Utrecht

mw. T. Schippers, Utrecht
J. J. Schmalhausen, Vianen
A. F. Schmidt, Bunnik
W. G. Schnetkamp, Utrecht
dr mr J. B. M. Scholten, Utrecht
mw. J. Scholten-van Oosten, Utrecht
mw. J. Scholtus, Utrecht
F. Schoonheim, Amsterdam
A. Schoonhoven, Utrecht
J. Schoonhoven, Utrecht
mw. H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
W. J. Schoonhoven, Utrecht
mw. drs E. N. Schouten, Hengelo
mw. C. Schouten, Gouda
J. C. Schouten, Oudewater
J. M. Schouten, Achterveld
W. J. Schrader, Utrecht
mw. S. Schrikken-Hulshoff Pol, Utrecht
H. J. Schroten, Utrecht
mw. K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Bunnik
mw. M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
J. Schut, Nieuwegein
mw. J. Schut, Utrecht
J. Schut, Driebruggen
G. J. Schutte, Zeist
mr J. Schuttevaêr, Utrecht
H. R. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
prof. dr G. A. Sedee, Utrecht
F. Senne, Utrecht
H. L. W. Serné, Hilversum
B. J. Serreé, Utrecht
mw. Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
A. D. Severijn, Utrecht
mw. J. A. Severijn, De Bilt
S. H. Severijn, Utrecht
F. C. A. Sidler, De Bilt
mr B. F. J. Simon, Utrecht
mw. G. Simonis, Utrecht
T. M. A. Simonis, Woerden
H. Singelenberg, Utrecht
prof. dr P. Singelenberg, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
mw. J. J. Singor-van Dijk, Nieuwegein
Sint Thomas à Villanova School, Utrecht
mr C. van Slagmaat, Utrecht
mw. A. H. A. Slangen-Zwanenburg, Bilthoven
F. J. Slooff, Utrecht
B. P. van Slooten, Bilthoven
mw. G. C. van der Sluys, Utrecht
mw. drs H. van der Sluys, De Bilt
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
mw. R. A. Smid, Utrecht
P. K. Smiesing, Utrecht
G. Smilda, Utrecht
P. R. Smink, Hoogland
drs A. R. M. Smit, Utrecht
dr E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
drs F. Smit, Rotterdam
H. C. Smit, Utrecht
P. Smit, Utrecht
mr dr R. J. M. Smit, Zeist
Y. J. J. Smit, De Bilt
T. S. Smith, Utrecht
mw. G. Smits-Otten, Utrecht
mw. W. Smitshuysen, Utrecht
D. Smorenburg, Driebergen
E. Smorenburg, Zandvoort
mw. M. Th. Snel, Utrecht
dr H. A. M. Snelders, Bilthoven
mw. H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
dr D. P. Snoep, Utrecht
H. R. Snijder, Utrecht
G. H. de Soeten, Utrecht
H. J. de Soeten, Utrecht
prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
L. H. A. Spaans, Utrecht
mw. Van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
W. Spans, Utrecht
mw. A. P. H. M. Speet, Utrecht
J. H. Spelbos, Utrecht
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
A. J. Spijker, Utrecht
ds D. J. Spijkerboer, Utrecht
drs C. H. Staal, Utrecht
E. Staal, Odijk
F. O. Staal, Utrecht
J. L. M. Staal, Veenendaal
mr J. J. Stael, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht
W. van der Steeg, Utrecht
O. ter Stege, Vianen
J. van der Steen, Utrecht
mw. S. van der Steen-Kapteijn, Utrecht
mr H. P. M. Steenberghe, Bilthoven
Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
J. F. Steenman, Den Helder
H. J. J. Steins, Utrecht
R. A. Sterk, Utrecht
F. J. van Sterkenburg, Utrecht
mw. D. Steur, Utrecht
Stichting Stichtse Culturele Raad, Utrecht
Stichting Museum Kruideniersbedrijf, IJsselstein
dr W. Stigter, Utrecht
F. J. Stinissen, Utrecht
F. J. M. Stokhof de Jong, Utrecht
H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
J. H. N. Stokman, Bodegraven
W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
mw. A. G. Stolp, Loenen aan de Vecht
Chr. Stooker, Vleuten
W. Stooker, Utrecht
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
dr J. A. Stoop, Utrecht
C. Stoops, Hilversum
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
mr J. D. M. Straten, Utrecht

A. van Straten, Utrecht
Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
Streekarchivariaat zuid-west Utrecht
Streekmuseum Rhenen, Rhenen
mr F. M. Strengers, Utrecht
S. I. van Strien, Utrecht
S. van Strien, Utrecht
J. van Strien, Utrecht
H. J. Stringa, Utrecht
D. Strijker, Utrecht
dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
drs A. J. M. Sturkenboom, Driebergen
mw. drs E. T. Suir, Utrecht
I. E. M. Sutorius, Breda
J. W. F. Swane, Utrecht
W. G. J. Swanenburg, Utrecht
mr J. Swart, Rotterdam
mw. M. Swertz-van Wychel, Utrecht
mevr. M. J. Sypkens-Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
mwr. W. E. baronesse Taets van Amerongen-Rutgers van Rozenburg, Amersfoort
W. Takken, Amersfoort
F. Tap, Utrecht
W. A. Tap, Bilthoven
mw. L. H. Tapperman, Utrecht
I. Tarnoczy, Hilversum
mr J. W. van Tellegen, Utrecht
prof. dr ir C. L. Temminck Groll, Driebergen
drs W. J. van Tent, Hoevelaken
Th. W. K. Terbruggen Hugenholz, Utrecht
mw. drs L. Terken, Utrecht
J. Terlingen, Utrecht
J. J. Terpstra, Utrecht
mw. N. Teune-van Es, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
mr H. A. Teijen, De Bilt
E. B. M. Theunissen, Utrecht
E. M. van Thienen, Bussum
A. N. F. Thier, Utrecht
mw. M. Thier-van der Schrieck, Utrecht
L. H. Tholen, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
mw. L. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, St. Johannesga
P. Thorn, Baarn
dr W. J. Thijssen, Utrecht
Tiel-Utrecht Brandverzekering 1811, Utrecht
B. C. Tieman, Utrecht
J. G. P. van Tienen, Bergen op Zoom
G. Timmer, Utrecht
W. Timmer, IJsselstein
mw. A. A. M. Timmerman, Utrecht
mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
P. F. Tjepkema, Utrecht
A. G. Toet, Utrecht
G. P. M. Tollenaar, Utrecht
mr J. H. des Tombe, Utrecht
J. H. van Tongeren, Maarssen
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
mw. drs L. van Tongerloo, Zeist
mw. W. van Tongerloo-Charls, Zeist
mw. A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
mw. A. H. Toonen, Utrecht
M. J. Top, Utrecht
M. J. Top, Nunspeet
R. J. Top, De Bilt
mr S. Torensma, Utrecht
mw. drs J. E. Toussaint Raven, Odijk
H. G. J. baron van Tuyll van Serooskerken, Warmond
H. M. J. Tromp, Zeist
jhr drs A. A. Twis Quarles van Ufford, Vught

W. Uittenbogaard, Vleuten
mw. A. H. Ulbrich, Bilthoven
dr P. Ullersma, Driebergen
mw. M. Ullmann-Coubergh, Utrecht
mw. A. van Ulsen-Abcouder, Oosterbeek
Universiteitsmuseum, Utrecht
Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Redactie-, Utrecht
drs H. M. den Uyl, Gorinchem
drs F. Uytdehaag, Vleuten
H. J. J. Uÿterwaal, Utrecht

mw. mr M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
H. O. W. van Valkenhof, Barneveld
Th. van de Vathorst, Utrecht
mw. W. A. M. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwegein
C. W. Vedder, Nieuwegein
mr C. J. Veder, Leeuwarden
mw. M. C. van Veen, Utrecht
dr T. van Veen, Utrecht
mw. W. E. M. van Veen, Nieuwegein
dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
Th. J. van der Veer, Utrecht
D. Veersema, Waalre
mw. J. C. van de Vegt, Utrecht
J. van der Vegt, Utrecht
mw. M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
W. H. van der Velde, Utrecht
F. J. A. van der Velden, Utrecht
mw. C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
mw. drs M. J. Veldkamp, Amsterdam
A. C. Veldman, Utrecht
mw. drs J. Veldman-Smeding, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
S. Vellenga, Utrecht
mw. H. J. Venema-Braam, De Bilt
dr M. A. Vente, Utrecht
P. Verbist, Utrecht
F. Verbrugge, Utrecht
E. Verburg, Utrecht
mr P. J. Verdam, Bilthoven
prof. F. Verdoorn, Utrecht

dr J. A. Verduin, Maartensdijk
Verenigde Bedrijven Bredero nv, Utrecht
V. V. V., Utrecht
H. H. P. Vergouwen, Utrecht
mw. drs M. Verhaar, Doorn
W. G. Verheul, Utrecht
A. M. Verhey, Rotterdam
dr J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Herpt
A. C. Verkaik, Zeist
D. Verkerk, Utrecht
H. D. Verkruysse, Utrecht
mr H. W. Verloop, Zeist
mw. J. H. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
mw. J. L. Verloop-Nijssens, Oudewater
mw. M. Vermaas, Utrecht
mw. A. C. Vermeulen, Utrecht
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
J. Vermeulen, Utrecht
mr R. T. Vermeulen, Utrecht
M. Vermooten, Utrecht
prof. mr O. A. C. Verpaalen, Breda
J. Verschoor, Utrecht
G. Versloot, Bunnik
mw. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg, Aannemersbedrijf-, Utrecht
mw. E. F. Versteegh, Utrecht
P. B. J. Verwei, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
C. Th. Verwey, Waddinxveen
J. Verwey, Breukelen
mw. H. E. Verwoerd, Utrecht
W. J. van Viersen, Oosterbeek
mw. mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
S. A. de Vink, Amsterdam
D. J. Vinkenborg, Yerseke
J. Vinkenborg, Utrecht
B. J. Visschedijk, Maarssen
dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
mw. D. G. P. Visser, Utrecht
drs R. P. W. Visser, Maarn
W. W. M. Visser, Loosdrecht
S. Vlak, Utrecht
mw. L. C. van der Vlerk, Utrecht
A. van Vliet, Zeist
J. M. van Vliet, Bilthoven
P. R. van Vliet, Loosdrecht
mw. A. M. C. Vlug, Utrecht
mw. J. H. Vlijm, Utrecht
C. Vocking, Utrecht
mw. T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
drs R. Volkers, Maartensdijk
H. W. J. Volmuller, Utrecht
mw. M. E. Volten-Overdijkink, Bilthoven
mw. W. G. Volten-Röhner, Utrecht
mw. B. Vondeling, Utrecht
H. J. L. Vonhoff, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
P. J. Voorips, Nieuwegein
ir M. van der Voort, Utrecht
mw. A. C. F. Vorstius Kruyff-Dames
Visser, Utrecht
A. Vos, Utrecht
B. L. Vos, Utrecht
ir F. E. Vos, Bilthoven
mw. R. Vos-Beijerman, Utrecht
B. de Vos, Utrecht
G. Voskamp, Tienhoven
C. A. Vosmeer, Utrecht
E. Vossen, De Bilt
F. Vreeken, Bodegraven
mr A. M. Vreeswijk, Hilversum
C. M. Vreeswijk, Utrecht
mw. H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
mw. P. Vreugdenhil-Verhave, Utrecht
R. J. C. Vrielink, Utrecht
A. B. R. de Vries, Utrecht
mw. G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Vinkeveen
J. H. de Vries, Vianen
M. H. de Vries, Nijkerk
W. L. de Vries, Doorn
mw. mr W. S. de Vries, Utrecht
ing R. Vriesendorp, De Meern
dr N. H. Vroege, Haarlem
mw. drs E. van de Vrugt, Bilthoven
mw. R. Vulink-Koevoets, Wijk bij Duurstede
J. L. Vrijdag, Utrecht
mw. dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
J. J. G. Vijverberg, Harmelen

Waalsteenfabrieken, nv Mij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Driebergen
dr J. Wagenaar, Amersfoort
dr S. S. Wagenaar, Utrecht
prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
Van Wageningen en De Lange, Utrecht
A. J. O. van de Wal, Utrecht
A. H. van Walbeek, Utrecht
prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma van der Molen, Velp
dr H. Wansink, Groenekan
mevr. J. C. Warnaar, Utrecht
P. van der Wart, Utrecht
W. H. Wastervel, Ochten
M. van de Water, Utrecht
L. G. Waterman, Utrecht
drs G. M. van Waveren, Amerongen
J. E. Weenink, De Bilt
H. M. de Weerd, Hardenberg
dr G. A. Wellen, Utrecht
D. Wellerdieck, Utrecht
drs A. H. M. Welp, Utrecht
L. van de Werf, Vleuten
mw. M. L. A. van de Werf, Bilthoven
P. J. K. Werkhooven, Hilversum
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht

A. J. Westerbeek, Kamerik
C. Westerbeek, Hilversum
J. M. Westerhout, Utrecht
W. F. Westerhout, Utrecht
mr F. A. C. Westerman, Maarn
mw. G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
mw. J. A. M. Westers, Utrecht
J. M. Weststeijn, Zwolle
mw. J. W. Wetselaar-Hellwich, Utrecht
ir G. Wiechers, Utrecht
B. G. Wiegeraad, Maarssen
P. Wienand, Belecke-Möhne (B.R.D.)
J. H. Wieringa, Bunnik
A. A. Wiesman, Groenekan
mw. M. Wieteler-Heystee, Utrecht
mw. W. A. M. Wildemast-Driehuis, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
ir J. Wildschut, Utrecht
mw. P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
Joh. Kardinaal Willebrands, Utrecht
Willemars bv, Utrecht
dr C. H. Willemse, Zaandam
W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
mw. M. J. H. Willinge, Utrecht
mw. drs C. G. S. Wilmer, Utrecht
P. Wilmink, Leusden
W. van der Wilt, Utrecht
J. J. H. A. Wilten, Leersum
mr G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
W. L. A. Wind, Maarssen
H. J. M. Winkelman, Utrecht
K. L. Winkler, Utrecht
C. de Winter, Utrecht
jkvr. dr J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, De Bilt
drs H. Wissink, Zuilen/Maarssen
J. E. de Wit, Utrecht
J. H. de Wit, Utrecht
H. C. de Wit, De Bilt
P. S. A. de Wit, Odijk
mw. W. de Wit, Amsterdam
P. Ph. Wittebol, Brisbane (Australië)
G. Witteveen, Utrecht
mw. A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
mw. L. van Woerden, Utrecht
H. Th. G. Woertman, Utrecht
J. D. Wolters, Utrecht
mw. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
dr D. Wolvius, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. van den Worm, Utrecht
J. W. Worst, Woudenberg
mw. A. Wouda, Utrecht
C. J. Wouda, Nieuwegein
Sj. Wouda, Vianen
D. van Woudenberg, Utrecht
dr O. J. Wouters, Utrecht
W. A. Wijburg jr, Utrecht
mw. A. Wijers-Gils, De Meern
drs D. van Wijk, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
H. J. van Wijk, Utrecht
mw. J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
mw. G. L. van Wijk-de Ruiter, Utrecht
H. A. van Wijlen, Utrecht
G. Wijnand, Utrecht
mw. H. Wijnands, Utrecht
drs J. S. Wijne, Utrecht
mr H. A. M. Wijnne, Utrecht

mw. J. W. van Zaanen, Utrecht
J. Zandleven, Utrecht
mw. M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
mr P. van Zanten, Utrecht
J. P. de Zeeuw, Bussum
dr B. Zegers, Utrecht
mw. W. J. M. van Zeijst, Utrecht
H. L. van Zelm, De Bilt
ir H. Zeydner, Utrecht
dr S. B. G. Zilverberg, Amsterdam
Th. J. A. Zoetelief, Zaandam
C. L. Zuidervaart, Utrecht
T. H. van Zundert, Utrecht
F. van Zutphen, Nieuwegein
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
mw. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
C. J. van der Zwan, Utrecht
W. Zwaniken, Utrecht
H. H. Zwart, Woudenberg
R. Zwart, Bunnik
F. A. Zwarts, Maartensdijk
H. W. Zweers, Teuge
K. Zweije, De Bilt
F. A. H. van Zwieten, Utrecht
R. Zwolschen, Hei- en Boeicop
J. G. Zijffers, Veenendaal
mw. M. van Zijl-Koppens, Utrecht
mw. A. A. B. Zijstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht
Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Contributie minimaal *f* 37,50 per jaar, te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CPJ-houders en 65+-ers ontvangen reductie; zij betalen minimaal resp. *f* 21,50 en *f* 32,–
De leden ontvangen de in het lopende jaar verschijnende publicaties.
Ter introductie ontvangt een nieuw lid tevens een mapje reproducties van oude foto's.
Inlichtingen: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon (030) - 71 18 14, of mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga (ledenadministratie), Antwoordnummer 966, 3440 ZA Vleuten; telefoon 03407 - 19 86.
Wordt lid van de Vereniging of werf leden aan. Vraag folders aan bij een der vorengenoemde adressen.

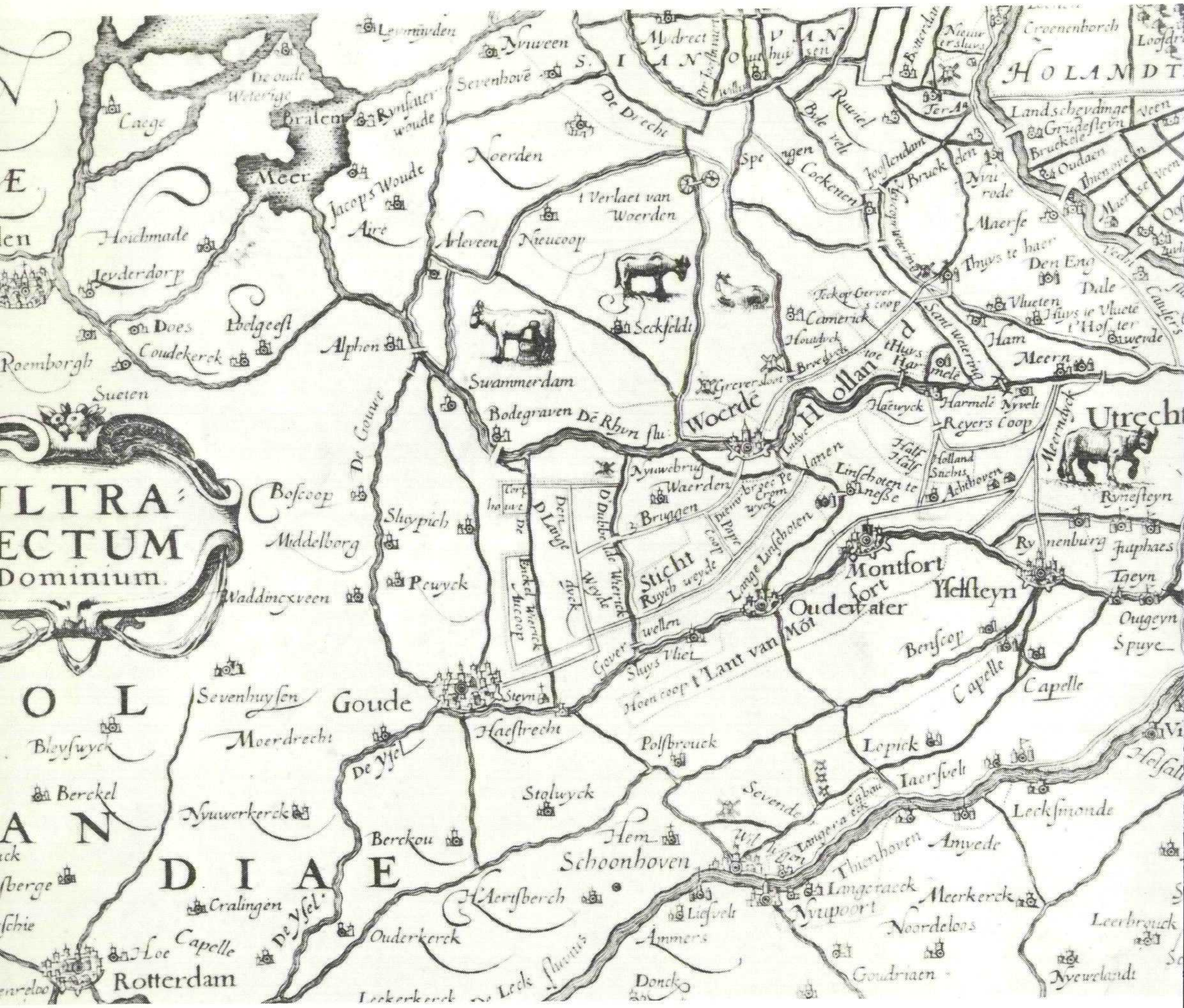

ULTRA
ECTUM
Dominium
HOLANDT
OL
AN
DIAE
Meer
Caege
Hoichmade
Leyderdorp
Does
Poelgeest
Coudekerck
Roemborgh
Sueten
Alphen
Noerden
Nieucoop
Arleveen
Seckfeldt
Swammerdam
Bodegraven
De Rhyn
Woerdē
Hollant
Montfort
Oudewater
Ysselsteyn
Utrecht
Goude
Boscoop
Middelborg
Waddincxveen
Sluypich
Peuyck
Stucht
Sevenhuysen
Moerdrecht
Bleyswyck
Berckel
Nyuwerkerck
Cralingen
Capelle
Rotterdam
Haestrecht
De Yssel
Stolwyck
Berckou
Schoonhoven
Polsbrouck
Lopick
Iaersvelt
Leckesmonde
Ameyde
Langeraeck
Nyupoort
Meerkerck
Noordeloos
Goudriaen
Nyeuwlandt
Ammers
Ouderkerck
Lecke fluvius
Sevende
Reyers Coop
Achthoven
Linschoten
Meern
Vleuten
Den Eng
Dale
Ham
Jutphaes
Rynesteyn
Taeyn
Vreeswyck
Capelle
Benscop
Spuye
Sevenhovē
Nyuveen
Leymuyden
Rynsater woude
Jacops Woude
Aire
Cockenen
Bruekelen
Maerse
Landscheydinge
Oudaen